

An aerial photograph of a town nestled in a valley. In the background, there are steep, forested mountains. The town itself is spread across a valley floor, with a prominent long, multi-story building in the center. To the right of this building, there is a tall, narrow structure with a repeating pattern of dark and light sections. The foreground shows more buildings, some with red roofs, and a large, light-colored area that could be a sports field or a large courtyard. The overall scene is a detailed view of a town's layout and its surrounding natural environment.

KRONIKA
ČASOPIS ZA
SLOVENSKO
KRAJEVNO
ZGODOVINO

LETO VIII. **3**

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

VIII. letnik Ljubljana 1960 3. zvezek

Vsebina tretjega zvezka:

- M. Maučec: Lackov odred — Stran 141
- J. Gašperšič: Ferdinandejski rudarski red za fužine pod Jelovico — Stran 149
- M. Britovšek: Razkroj fevdalne agrarne strukture in prehod na individualizirano kmetijstvo na Kranjskem II — Stran 159
- N. Šumi: Pregled baročne arhitekture v Sloveniji — Stran 166
- I. Slokar: Izdelovanje orodja, strojev in orožja, orožarne in skladišča smodnika v Ljubljani — Stran 174
- M. Smolik: Glasbeno življenje v baročni Ljubljani — Stran 183
- J. Jenko: 90-letni jubilej gorenjske proge — Stran 193
- J. Mušič: Boji za Gorico — Stran 200

Na ovitku:

Trbovlje (foto Nace Šumi)

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino — Predstavnik Jože Sorn — Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani — Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg št. 27/II (Mestni arhiv) — Tekoči račun pri Mestni hranilnici ljubljanski št. 600-12/606-1-3-75 — Letna naročnina 400 din, posamezna številka 150 dinarjev

Tretji članek, posvečen petnajsti obletnici osvoboditve, podaja potek obo-roženega boja z okupatorjem na Kozjaku in v njegovi okolici, deloma celo na avstrijskem ozemlju.

Uredništvo

LACKOV ODRED

MATILDA MAUČEC

Pravo zgodovino LO lahko pričnemo z 20. septembrom 1944, ko je štab IV. operativne cone reorganiziral Pohorski odred in ga preimenoval v Lackov odred ter ga poslal preko Drave na Kozjak. Kozjak je tisto področje severovzhodne Slovenije, ki ga je narodno-osvobodilno gibanje razmeroma pozno zajelo. Zgodovina LO pa je kar najtesneje povezana z razvojem NOB na Kozjaku in tudi v Slovenskih goricah. Prav zato sem v tej razpravi poleg razvoja LO skušala prikazati tudi splošni razvoj NOB na Kozjaku. Smatrala pa sem za potrebno, da v prvem poglavju vsaj bežno orišem tudi predzgodovino Lackovega odreda.

Začetke LO moramo iskati vsaj v začetku leta 1944. 8. januarja 1945 so Nemci v veliki borbi na Osankarici uničili I. Pohorski bataljon, ki je operiral na pohorskem področju od septembra 1942 pa do poslednje borbe. Uničenje tega najboljšega bataljona II. grupe odredov je bil velik udarec za razvoj narodnoosvobodilnega gibanja v severovzhodni Sloveniji. Gestapo je istočasno prizadejal tudi velike udarce terenski organizaciji OF. Vendar okupator osvobodilnega gibanja na Pohorju in v okolici Maribora ni mogel zatreti. Komandant IV. operativne cone, Stane Rozman, je pričel spomladi 1945 novo bitko za Pohorje. Po napadu Koroškega bataljona na Mežico v noči med 3. in 4. aprilom 1945 je zbral Stane 12 članov tega bataljona in z njimi krenil na Pohorje. V začetku maja je pohorska edinica po nalogu komandanta IV. operativne cone krenila na Mozirske planine. Tu so se tej edinici priključili novi borci, ki jih je štab cone določil za Pohorje. Tako je nastal II. Pohorski bataljon. Na Pohorje so v ta bataljon prihajali vedno novi in novi borci predvsem preko zvez na Pohorju, pa tudi od drugod. V začetku avgusta 1945 je II. Pohorski bataljon s tremi četami krenil proti Dolenjski. Borci II. Pohorskega bataljona so bili na Dolenjskem vključeni v Šlandrovo in XII. brigado. Na Pohorju pa je ostala ena četa, ki naj bi sprejemala nove borce. Dotok novih partizanov na Pohorje

je bil zelo močan in vedno bolj se je čutilo pomanjkanje orožja. Konec septembra 1945 se je na Pohorje vrnil del borcev z Dolenjskega, konec oktobra pa je prišel na Pohorje komandant IV. operativne cone Franc Poglajen z enim bataljonom Šlandrove brigade. Ustanovljen je bil Pohorski odred. Po veliki nemški ofenzivi na Pohorje, ki se je pričela 6. decembra 1945, je štab IV. operativne cone poslal na Pohorje še en bataljon iz Vzhodnokoroškega odreda in 7. januarja 1944 je bila na Primožu na Pohorju ustanovljena SNOB »Miloša Zidanska«, ki jo je ljudstvo navadno imenovalo Pohorska brigada.

Nekako v času, ko je bil na Pohorju formiran odred, je bila iz raznih vzrokov pretrgana zveza med Pohorskim odredom in Okrožnim odborom OF v Mariboru. Zaradi tega je sodilo vodstvo OF v Mariboru, da je potrebna ustanovitev posebne vojaške enote, v kateri bi se zbirali novinci, predvsem pa dezertarji iz nemške vojske, ki so se sami skrivali. Tako je nastala pod vodstvom okrožnega komiteja iz Maribora na Dravsko-Ptujskem polju in na obronkih Pohorja nova partizanska enota, imenovana »Lackova četa«. Za komandirja te čete je bil postavljen Franc Mustafa-Hadži. Lackova četa je bila ustanovljena 20. januarja 1944. leta in se je zasedla na vzhodnih obronkih Pohorja med Framom in Slivnico. V prvih dneh obstoja je štela okoli 30 mož. Četa je izvršila tudi nekaj manjših akcij. Uspešen je bil napad na orožniško patruljo na Ptujski cesti v Mariboru (Tezno). Četa se je zadrževala na omejenem področju in si je zato zgradila več zemljank v bližini Maribora. Zemljanke so imele svoja ilegalna imena. To so bile zemljanke »Boč«, »Gorenje«, »Borl«, »Škratica«, »Sevastopol« in »Triglav«, ki je bil v bližini tovarne letalskih motorjev na Teznem. Vsekakor je bila naslonitev čete na zemljanke za tisti čas nekaj posebnega, vendar je bil ta način bojevanja v neposredni bližini Maribora in na Dravskem polju nujen. Četa je operirala v neposredni povezavi z Okrožnim komitejem v Mariboru. Izvršila

je več napadov na orožniške patrulje, občinske urade in izvršila več rekvizicij. Obenem je preganjala izdajalce in delila ilegalno literaturo, ki je prihajala iz tehnik v Mariboru. Dotok novih borcev, predvsem dezerterjev iz nemške vojske, je bil vedno večji. Veliko novincev je prišlo tudi s področja Slovenskih Goric in zato je Okrožni komite sklenil, da bo ustanovil še eno četo. Nova četa se je imenovala »Slovenjegoriška četa«. Komandir te čete je postal Pihler Aleksander-Aco. Četa se je prvotno zadrževala v gozdovih med Barbaro in Duplekom in je izvajala manjše diverzantske akcije, istočasno pa pomagala pri politični organizaciji terena in mobilizirala nove borce. Končno je Okrožni komite ustanovil še posebno »Kozjaško četo«, ki naj bi operirala na Kozjaku, kjer je že od januarja 1944 pripravljala teren Franc Zalaznik-Leon. Aprila 1944 so odšli prvi borci čete na Kozjak. Prav takrat pa je bil formiran še posebni Haloški vod, ki naj bi razširil vstajo v Halozah. Iz vseh štirih enot je Okrožni komite v Mariboru formiral »Lackov bataljon«, Lackovo četo pa preimenoval v Pohorsko četo. Komandant bataljona je postal Franc Mustafa-Hadži, komisar pa član Okrožnega komiteja Franc Zagernik-Joco. Čete so tudi po ustanovitvi bataljona operirale vsaka zase na svojem področju. Štab bataljona, ki je imel svoj sedež predvsem v zemljanki »Triglav« v gozdu ob Ptujski cesti, pa je imel stalne zveze z vsemi tremi četami in haloškim vodom.

S takšno organizacijsko strukturo je obstajal Lackov bataljon vse do junija 1944. Tega meseca pa je po dogovoru med Okrožnim komitejem in štabom cone odred krenil na Pohorje. Na Pohorju je bil ta Lackov bataljon razformiran ter je bil del borcev razporejen po brigadah IV. operativne cone, del borcev pa je prišel v sestav na novo ustanovljenega Pohorskega odreda. Ta Pohorski odred je bil formiran v prvi polovici junija 1944. V sestav tega Pohorskega odreda so prišli poleg borcev razformiranega Lackovega bataljona borci XIV. divizije in XI. SNOB Miloša Zidanška. Na Pohorju so sedaj operirale brigade XIV. divizije, Pohorska brigada pa je odšla na novo operativno področje. Štab IV. operativne cone je torej formiral Pohorski odred kot teritorialno enoto pohorskega področja, ker se brigade niso stalno zadrževale na Pohorju. Pohorski odred je imel v svojem sestavu tri bataljone; ena četa tega odreda je operirala na levem bregu Drave na področju Kozjaka. Dotok novih borcev v vrste Pohorskega odreda je bil vedno večji in do 20. septembra 1944 je

odred štel že 747 borcev in 69 bork. Pohorski odred je opravil več akcij (predvsem rekvizicij), napadal pa je tudi orožniške postojanke in kolone vermanov. Kot teritorialna enota je Pohorski odred stalno organiziral nove borce. Več akcij je podvzel Pohorski odred v dolinah pod Pohorjem in tako tudi na področju Frama, Rač in Pragerskega. Avgusta 1944. leta je XIV. divizija prešla v veliko ofenzivo na pohorskem področju. V noči med 21. in 22. avgustom je Tomšičeva brigada napadla Ribnico na Pohorju, Šercerjeva brigada pa Lovrenc na Pohorju. Pohorski odred je v tej ofenzivi sodeloval, ščitil je napad na Ribnico v smeri proti Vuhredu. Rezultat teh akcij je bilo osvobojeno ozemlje na Pohorju. V začetku septembra je Tomšičeva brigada uničila nemško brigado v Mariborski koči, Šercerjeva pa v Ruški koči. Tako je bilo osvobojeno ozemlje še utrjeno in je segalo od mariborskega Pohorja do Mislinjske doline. To je bil čas velikega razmaha osvobodilnega gibanja na Štajerskem in čas velike partizanske ofenzive. V tej situaciji je štab IV. operativne cone sklenil, da okrepi partizansko gibanje na levem bregu Drave. Z okrepitvijo partizanstva na Kozjaku bi bila ogrožena prometna pot sovražniku v dolini Drave tudi z leve strani in obenem se je predvidevala možnost aktivnosti preko bivše državne meje. V zvezi s temi načrti je štab IV. operativne cone izvršil reorganizacijo Pohorskega odreda, ki je bil 20. septembra 1944 preimenoval v Lackov odred. Štab odreda pa je sprejel povelje, naj krene preko Drave na Kozjak.

LO je torej dobil nalogo, da krene na področje, ki ga praktično do začetka leta 1944 narodnoosvobodilno gibanje ni zajelo. Vsekakor je problem v tem, zakaj narodnoosvobodilno gibanje v prvih letih vstaje ni zajelo področja Kobanskega. Trdimo lahko, da Kobansko v prvih letih vstaje ni bilo zajeto v upor zato, ker ni na tem področju delovala nobena partizanska enota. Prvo organizacijo aktivistov pa je uničil Gestapo. Dolina Drave, v kateri so bile številne nemške postojanke, je pomenila razmeroma močno oviro in je ločila Kobansko od pohorskega področja. Po vrhovih Kozjaka je tekla bivša meja med Jugoslavijo in Nemčijo (Avstrijo) in za to mejo je bilo kmalu nemško etnično ozemlje. Tako Kozjak kljub širšim gozdnim kompleksom ni bil primerno področje za partizanske enote. Na Kozjaku pred začetkom leta 1944 niso organizirano delovali aktivisti OF. Tako lahko trdimo, da je Kozjak tisti del Štajerske, ki ga je narodnoosvobodilno gibanje najkasneje zajelo.

V drugi polovici 1943. leta pa je Okrožni komite v Mariboru začel razmišljati, kako bi razširil narodnoosvobodilno gibanje na Kozjak. V začetku januarja 1944 je bil sestanek aktivistov iz Maribora in s področja Slovenskih Goric. Na tem sestanku, ki je bil v Barbari v šolskem poslopju, so sklenili, da bodo odšli aktivisti tudi na Kozjak in tam začeli z delom. Obenem pa je Okrožni komite v Mariboru že pripravljaval vojaško enoto, ki bi krenila na Kozjak. Tja je potem odšel aktivist Franc Zalaznik-Leon in z njim Franček Letnik-Branko. Zalaznik je odšel z Letnikom na Kozjak še januarja 1944, in sicer iz Slovenskih Goric. Po poti je bil Letnik, Zalaznikov spremljevalec, po nesreči ranjen. Z ranjencem se je Leon ustavil najprej pri kmetu Tacerju (p. d. Trtineku) v Zg. Kapli št. 61. Tu je Leon v seniku skrnil ranjenca in Tacerjeva domačija je postala prva partizanska postojanka na Kozjaku. Od tod je Leon poiskal zveze z drugimi kmeti in pričel vzpostavljati zaupnike OF. Kmalu je bilo na Kozjaku več trdnih postojank in omrežje se je naglo širilo dalje. V prvih dveh, treh mesecih je bila organizacija še strogo konspirativna, kmalu pa je postalo gibanje množično. Spomladi 1944 je bil teren že tako pripravljen, da je Zalaznik privedel iz Slovenskih Goric na Kozjak prve borce. Ti borci so prišli na Kozjak v začetku aprila. Po prihodu so se ustavili na Jarčevem hribu pri Duhu. Medtem je Leon pritegnil še prvega domačega partizana »Jura« iz Velikega Boča, ki se je že nekaj časa sam skrival pred Nemci. Tako je bila od začetka aprila 1944 na Kozjaku četa, ki so jo navadno imenovali Kozjaško četo. Komandir te Kozjaške čete je postal Franc Prelog-Vito. Močna partizanska postojanka je bila tudi kmetija pri spodnjem Namestniku v Vurmatu. V gozdu te kmetije je bil že spomladi zgrajen bunker in tudi v tem gozdu se je v začetku zadrževala Kozjaška četa. Po prihodu iz Slovenskih Goric je četa štela samo okrog 10 borcev. V četo pa so se razmeroma naglo vključevali novinci iz Slovenskih Goric in Kozjaka in je vedno bolj vznemirjala Nemce. Maja meseca je četa vdrla v Kaplo in tam rekvirirala v trgovini.

Osvobodilno gibanje na Kozjaku je bilo vedno močnejše. Meseca avgusta pa je na Kozjak krenil en bataljon Pohorskega odreda, Lackov bataljon. Ta bataljon je 15. avgusta 1944 izvedel večjo akcijo v Breznem. Uničil je tamkajšnji most, razorožil člane deželne straže in zažgal tudi Potočnikovo lesno podjetje, ki je dobavljalo gradivo za lesene barake. Po akciji v Breznem se je ba-

taljon umaknil nazaj na Kozjak in na sektorju Pankracij-Urban je prišlo naslednji dan do večjih borb. Prav pri cerkvi sv. Urbana na Radeljci v neposredni bližini kmetije Vuzenik je bila prva večja borba na Kozjaku. Nemci so po akciji v Breznem poslali večje sile iz doline Drave in z avstrijske strani ter skušali uničiti enoto na Kozjaku. V borbi pri Urbanu pa je partizanski bataljon Nemce razbil, kljub temu da so bili ti v veliki številčni premoči. Po pripovedovanju prič je padlo okoli 40 Nemcev. Partizani so imeli 3 mrtve. 9. septembra je bataljon, ki je operiral na Kozjaku, napadel nemško postojanko Selnica ob Dravi. Ta postojanka je ščitila promet v Dravski dolini na cesti Maribor—Dravograd. Napad je v celoti uspel in nemška postojanka se je predala. Partizani niso imeli žrtev.

Te prve večje uspešne akcije so še pospešile vključevanje prebivalstva v OF.

22. septembra 1944 pa je LO s štabom odreda prešel reko Dravo med Lovrencem in Ožbaltom (severno od kote 897) pod poveljstvom komandanta Murata.

Prva večja akcija Lackovega odreda na levi strani Drave pa je bil napad na Zg. Kungoto 25. septembra 1944. Tam je bilo tudi nemško oporišče. Odred je v Kungoti napadel orožniško postojanko in jo po borbi zažgal. Požgano je bilo tudi občinsko poslopje. Borci so izpraznili tudi trafiko in trgovino. Po napadu na Zg. Kungoto se je LO zadrževal zahodno od Duha na Kozjaku in od tod je 28. septembra 1944 z vsemi tremi bataljoni krenil proti dolini Drave. 28. septembra 1944 je nato izvedel napad na hidroelektrarno Falo. Dokončni načrt za napad je bil sprejet na položajih odreda zahodno od Ostrega vrha. Komandant odreda Anton Plečnik-Murat in načelnik štaba odreda Silvo Medic sta pred napadom razložila borcem celotno akcijo in obrazložila njen pomen. Po izdelanem načrtu je bil določen za napad na elektrarno I. bataljon, II. in III. bataljon pa sta krenila v zasedo na cesti Maribor—Dravograd. I. bataljon je prispel do elektrarne ob 10. uri zvečer. Elektrarna je bila utrjena s številnimi bunkerji. Posadko pa so sestavljali povečini vermani in orožniki. Pred samim napadom so partizani porazili telefonske napeljave. I. bataljon, ki sta ga vodila komandant Franc Prelog in komisar Jože Gorše, je napadel, razdeljen v štiri skupine. Vsaka skupina je imela točno določeno nalogo. Partizani so stražo iznenadili in kmalu zatem je v elektrarno vdrl komandir čete Marko Guselman-Vladimir. Oblečen je bil v nemško uniformo in je zahteval od

dežurnega električarja izključitev toka. Zatem se je pričela borba, vendar je bil odpor vermanov in orožnikov kmalu zlomljen. Del posadke se je predal, nekaj jih je padlo, nekaj Nemcev pa je zbežalo proti Dravi. Po končani borbi so partizani uničili generatorje in kabel ter spustili v Dravo olje za generatorje. Partizani so končno še v elektrarni in falski trgovini zaplenili precej materiala, ki so ga naložili na vozove. S tem in z ujetniki so krenili nazaj na Kozjak. Akcija je trajala samo dobro uro. Tako je Lackov odred 28. septembra 1944 uspešno izvedel pomembno akcijo, ki je Nemcem prizadejala hudo gospodarsko škodo in ki je zelo odmevala v Mariboru.

Iz Fale je odred krenil po cesti Maribor—Dravograd v smeri do Ožbalt. Od tod pa je krenil na Dvoršnikov vrh, kamor je prispe 29. septembra ob 8. uri zjutraj.

29. in 30. septembra je odred ostal na položajih Dvoršnikovega vrha. Nemške akcije na Kozjaku po akciji v Fali pa so ostale brezuspešne. Na Dvoršnikovem vrhu se je II. bataljon ločil od glavnine in krenil na zahodno področje Kozjaka in južne obronke Golice ter na tem področju samostojno izvajal akcije. I. in III. bataljon pa sta operirala na področju Kaple, Duha na Ostrem vrhu in tja proti Mariboru do Križa, na zahod pa do Remšnika. Prvi mesec operacij celotnega LO na Kozjaku je bil torej zelo uspešen in tudi ves oktober je bil še v znamenju ofenzivnosti LO. Prve dni oktobra je skupina borcev LO krenila v dolino Drave v Ožbalt. Skupina je hotela samo rekvirirati trgovino in trafiko v Ožbaltu. Prav v času, ko je skupina izvajala rekvizicijo, pa je pripeljal v Ožbalt avtomobil, ki je vozil opremo vermanske postojanke. Partizani so tovorni avto napadli in zaplenili 35 pušk, 2 pištoli in brzostrelko. Poleg tega pa so partizani v avtomobilu našli lepe zaloge konzerv, cigaret, sladkorja in drugo. Kmalu zatem je pripeljal še en osebni avtomobil, ki so ga partizani tudi uničili.

9. oktobra 1944 je odred izvršil napad na postojanko Selnica. 10. oktobra je bila borba z nemškimi enotami nad Ettendorfom na avstrijski strani. 16. oktobra je prišlo do pomembnejšega spopada na sektorju Ožbalt in istega dne je bil tudi napad na postojanko Št. Janž na Dravskem polju. V Št. Janžu je bila orožniška postojanka obdana z žično oviro. Odpor posadke je bil zlomljen že po četrtturni borbi. Minerci so zaminirali vrata in tako izsilili odločitev. Partizani so zaplenili 21 pušk, 4 pištole in precej municije. 17. oktobra je bila zopet bitka na sektorju

Ožbalt, v noči med 20. in 21. oktobrom pa je del odreda napadel orožniško postojanko v Cirkovcih pri Pragerskem. Pri tej akciji je bil zajet tudi okupatorski župan. Po akciji v Cirkovcih so partizani razrušili še 30 m železniške proge Ptuj—Pragersko.

(Pri napadih odreda sta mišljena I. in III. bataljon — z njima je tudi štab odreda. Kadar se omenja borbe II. bataljona, se to posebej označi kot akcija II. bataljona LO.)

Poudariti je treba, da je posebna minerska skupina odreda v oktobru ves čas rušila (napadala) železniško progo Maribor—Pragersko. Ta skupina je v oktobru minirala to progo: 7. oktobra med Račami in Mariborom, 11. oktobra zopet v bližini Rač, 12. na odseku Rače—Pragersko in na istem mestu tudi 13. oktobra. Minerska skupina je minirala na progi Maribor—Pragersko še 14., 18. in 21. oktobra.

19. oktobra je bil Lackov odred na položajih pri Zg. Kapli. Na tem sektorju sta se I. in III. bataljon odreda zadrževala dalj časa. Meseca oktobra je tu prišlo do dveh spopadov. I. bataljon je pogнал v beg nemško kolono 181 mož. Borba s to kolono je trajala eno uro. Nemci, ki so v tej borbi utrpeli precejšnje izgube, so ob umiku požgali eno kmečko domačijo. Bataljon se je spopadel tudi z vermani ob meji na Kapli. Meseca novembra je okupator zbral za borbo proti LO večje sile. Že 3. novembra so bili večji spopadi pri Duhu na Ostrem vrhu. Nemci so odred obkolili. Zaradi sovražnikove premoči se je odred prebil in umaknil na nove položaje. 11. novembra pa je manjša skupina LO podvzela napad na postojanko Soboto na avstrijski strani. V Soboti je bil močno utrjen bunker z avstrijskimi policaji. Majhna partizanska skupina tej postojanki ne bi bila kos, zato so vanjo najprej poslali staro ženo in zahtevali predajo. Nemci so bili prepričani, da se pripravlja napad v večjem obsegu in so zbežali. Partizani pa so pobrali municijo in postojanko požgali.

Po napadu na Soboto so Nemci pripravljali večjo hajko. Zbrali so okoli 900 mož, vendar do borbe ni prišlo, ker se je odred umaknil Nemcem za hrbet in se pomikal za njimi po isti poti. 11. novembra se je izvedla koncentracija vseh treh bataljonov LO v bližini Ponkracija. Štab je zbral celoten odred, ker je pripravljel napad na večjo nemško postojanko Gornji Osek (Oberhag). Ta sovražnikova postojanka je bila zelo močna in je predstavljala veliko oviro za operiranje odreda. Napad je bil določen na 18. november. V napad na postojanko je krenil II. bataljon, I. in III. bataljon pa sta bila v zasedi.

Kljub ogorčenim borbam napad zaradi sovražnikove premoči in močnih utrdb ni uspel. Vendar je imel sovražnik velike izgube, ker je I. bataljon v zasedi razbil nemško kolono, ki je prihajala na pomoč posadki v Gornjem Oseku.

V septembru, oktobru in prvi polovici novembra je bil LO pretežno v ofenzivi. Opravi je tudi večje akcije in narodnoosvobodilno gibanje na Kozjaku se je zelo razmahnilo. LO je operacije prenesel tudi na avstrijsko področje in tudi tam napadal nemške postojanke. Meseca novembra so Nemci na Štajerskem prešli v ofenzivo. Uničili so sklenjeno osvobojevano ozemlje na pohorskem področju in Kozjanskem in pričele so se borbe za Zg. Savinjsko dolino.

19. novembra pa so Nemci pričeli z ofenzivo tudi na področju Kozjaka. V tej ofenzivi so hoteli povsem razbiti LO in zbrali so razmeroma velike sile. Razmeroma naglo so koncentrirali svoje sile. Kljub temu da je LO pričakoval ofenzivo, so njegovi obveščevalci izvedeli za koncentracijo Nemcev v Dravski dolini šele 18. novembra zvečer. Tega dne je prišlo na področje Podvelka-Brezno okoli 500 mož nemškega vojaštva z vso oskrbo in opremo za sedem dni. Glavne sile v Dravski dolini pa so Nemci zbrali v Radljah (Marenbergu), kjer je bil tudi štab 138. polka gorskih lovcev. V Dravski dolini so Nemci zbrali svoje sile še v Selnici ob Dravi. Istočasno so zbrali svoje sile na avstrijski strani in sicer v Ivniku, Arvežu in Lučanah. Vojaškemu štabu so v času te operacije bili podrejeni tudi vermani in policija. V celoti je sovražnik zbral za to ofenzivo okrog 2500 do 3000 mož.

19. novembra je bil LO na položajih pri kmetih Lamprehtu, Šrangerju in Kranjcu. Obveščevalno patroljo, ki jo je odred poslal v jutranjih urah proti Podvelki, so Nemci zajeli. Nemci so se povsem približali partizanskim položajem in ti jih še niso opazili. Tako so partizani prvi pričeli streljati po Nemcih. Borba je trajala eno uro in, ker je bil sovražnik v premoči ter je dobival nove okrepitve, se je LO umaknil čez Ožbalsko grapo na Čretnikov vrh. V zgodnjih urah naslednjega dne je sovražnik ponovno napadel odred s še večjimi silami in tudi s težkim orožjem. Nemci so hoteli odred obkoliti, vendar se je ta še pravočasno umaknil pod grebenom po gozdu v smeri proti Dravi. Nato je prekoračil Ožbalsko grapo in krenil na sektor Zg. Kaple. Premik preko grape je bil neurejen in počasen, zato je sovražnik odred ponovno izsledil. 21. novembra zjutraj je odred krenil proti Remšniku.

Na sektorju Remšnika je prišlo tega dne do hude borbe. Nemci so obstreljevali položaj odreda s topovi in minometi. Zaradi premočnega pritiska sovražnika, ki je napadal z več strani hkrati, se je odred pomikal proti avstrijski meji. Ta umik je dejansko že pomenil razkroj odreda. Manjše skupine borcev so si potem same iskale izhod. Del še neutrujenih borcev je pobegnil. Tako je bila glavnina odreda začasno razbita. Nemci so sedaj po 22. novembru usmerili svoje sile na zahodni del Kozjaka, kjer je operiral II. bataljon LO, ki so ga 23. novembra Nemci napadli pri Jerneju nad Muto. II. bataljon se je umaknil preko meje na avstrijsko stran in nato ponoči zopet prekoračil mejo ter krenil na področje Remšnika. Tu je prišel v stik s štabom LO. Nemška ofenziva na Kozjaku je bila 24. novembra že v glavnem zaključena. Nemci so se tu in tam v času ofenzive spopadli z manjšimi skupinami borcev LO in tako so 23. novembra na Suhem vrhu nad Radljami ubili sedem borcev. Te borbe so Nemci presenetili pri Župankovi kmetiji. Nemci, ki so zbrali za ofenzivo na Kozjaku razmeroma velike sile, so hoteli povsem uničiti LO in zadati osvobodilnemu gibanju na Kozjaku smrtni udarec. Delno se jim je to posrečilo. I. in III. bataljon odreda sta bila v času ofenzive močno razbita. Okoli 150 borcev je bilo pogrešanih. Ta uspeh so tudi lahko trdimo, da je imel LO v svojem Nemci dosegli predvsem zaradi majhnih možnosti manevriranja na Kozjaku, delno pa sestavu še veliko neutrujenih borcev. Srečno se je prebil skozi ofenzivo samo II. bataljon, ki je operiral samostojno.

Po ofenzivi v začetku decembra so se ponovno začeli zbirati razkropljeni borci odreda. Že 13. novembra je štab IV. operativne cone sklenil, da bo II. bataljon Tomšičeve brigade krenil na področje Kozjaka in zamenjal oziroma okrepil LO. II. bataljon Tomšičeve brigade je prekoračil Dravo v noči med 4. in 5. decembrom. 8. decembra 1944 pa se je izvršila reorganizacija LO. V reorganiziran LO je bilo vključenih 126 borcev in funkcionarjev LO in II. bataljon Tomšičeve brigade. Drugi člani dotedanjega LO pa so bili dodeljeni Tomšičevi brigadi. Po reorganizaciji je štel LO 253 borcev in funkcionarjev. Postavljen je bil tudi nov štab odreda. Za komandanta je bil imenovan Jože Škufca-Martin, za namestnika komandanta Drago Babič. Politkomisar odreda je bil Dušan Reja, njegov pomočnik Jože Klep. Načelnik štaba pa je bil Silvo Medic.

Po reorganizaciji je bil LO razdeljen na dva bataljona. V sklopu odreda je bil močan

obveščevalni center, ki ga je vodil Franjo Holc. Poleg tega je bil še poseben vod za zvezo in poseben minerski vod. Ena četa odreda je operirala na desni strani Drave (štela je nekaj nad 50 mož). Ta četa je izvajala samostojne akcije, mobilizirala mladince ter jih pošiljala v enote IV. operativne cone in vzdrževala zvezo s Pohorjem.

Tako je po hudi nemški ofenzivi v začetku decembra LO ponovno predstavljal trdno organizirano enoto, ki je ostala na Kozjaku vse do konca vojne. Nemci torej glavnega cilja svoje ofenzive niso dosegli.

Reorganizacija LO se je izvršila na sektorju Zg. Kaple. Na dan reorganizacije je bil prirejen velik partizanski miting, ki je bil zelo dobro obiskan. Po reorganizaciji se je odred zadrževal predvsem na področju Urbana, Duha, Zg. Kaple, Remšnika in Vurmata. V decembru se je LO lotil več akcij in sprejel več borb s sovražnikom. 18. decembra je bila minirana proga Maribor—Celje. 19. decembra pa so borci LO napadli nemški avto v Vurmatu in sprejeli borbo s 30 sovražniki. Minerska skupina je v decembru izvršila še več napadov na progo. Zaradi ponovne aktivnosti LO so Nemci v začetku januarja 1945 ponovno zbrali večje sile za akcijo na Kozjak. 7. januarja 1945 so v dveh kolonah prodirali proti položajem LO na Srednjem Kozjaku. Nemci so prodirali iz Križa nad Mariborom, iz Radelj in Mute proti položajem na Remšniku. Nemška akcija je trajala osem dni. Vendar Nemci sedaj niso dosegli nobenega pomembnejšega uspeha. V času te akcije se je LO večkrat spopadel z Nemci in sicer: 12. januarja je bil spopad z nemško patruljo 50 mož; 13. januarja je bila borba na sektorju Zg. Kaple; 14. januarja je imel odred položaj v bližini Ivnika, 15. januarja pri Lovrencu, prav tako na avstrijski strani. 17. januarja pa se je odred razdelil na dva dela. I. bataljon je ostal na sektorju Kozjaka, II. bataljon pa je krenil na področje med Dravogradom. Muto, Ivnikom in je operiral tudi na avstrijskem področju in območju koroških Alp (južni obronki Golice).

Po nemški ofenzivi v začetku januarja sta bila oba bataljona ves januar in februar v ofenzivi. Operacijski prostor je segal od Kozjaka do Dravske doline in globoko na avstrijsko stran. Posamezne patrulje so krenile tudi na druga področja (na primer v Slovenske Gorice, kjer je patrulja odreda 24. januarja 1945. leta imela borbo s četniki). 31. januarja je bila borba z gestapovci na Dvoršnikovem vrhu na Kapli. V tem spopadu je padel namestnik komandanta odreda. 2. februarja je

bila borba na področju Remšnika, 3. februarja pa na Breznem vrhu. 3. februarja je minerska skupina minirala tudi progo Maribor—Gradec. Tudi 4. februarja je zabeležen spopad med LO in Nemci. 5. februarja je bila borba na Remšniku, 7. februarja pa je prišlo do večje borbe ob cesti Radlje—Ivnik. Nemci so v tej borbi imeli 150 mož. 7. februarja je minerska skupina minirala progo med Pragerskim in Račami. 10. februarja pa je bila borba na sektorju Zg. Kaple. 11. februarja je bil spopad na sektorju Breznega vrha. Do spopadov je prišlo 13. in 14. februarja. Te številne borbe v začetku februarja 1945 so posledica ponovne nemške hajke na področju Kozjaka. V času te nemške hajke in številnih spopadov je bil položaj odreda še posebej težak zaradi visokega snega. Pri manjkovalo je tudi municije in orožja.

V drugi polovici februarja se je LO zadrževal predvsem na avstrijski strani. 17. februarja so bili položaji odreda na področju Buhenberga, 19. februarja na Ober Fresenu, 26. in 27. februarja blizu Zierma, 28. februarja pa pri Althütte. Tudi v mesecu marcu je LO operiral predvsem na avstrijski strani (I. bataljon). II. bataljon pa je operiral na zahodnem delu Kozjaka in južnih obronkih Golice. 3. marca je II. bataljon sprejel dve borbi. 4. marca je II. bataljon imel borbo na področju Mittel Riegel, 6. marca pa na področju St. Leonharda. 7. marca je vodil II. bataljon hudo borbo na Kozjem vrhu nad Dravogradom. V tej borbi je padlo 27 borcev. Okupator je v času boja požgal mežnarijo, Kohovo, Junčkovo, Pečovnikovo in Bogačevo domačijo. V poslopjih je zgorelo 11 žrtev, štiri žrtve pa so bile ustreljene. 7. marca je bil II. bataljon v borbi tudi na Mlakah pri Pernicah. Nemci so v času borbe požgali dve domačiji. Na Mlakah je padlo 10 partizanov. 9. marca je bila borba nad Ettendorfom. Po 9. marcu se je odred umaknil na avstrijsko stran in položaji odreda so bili 12. marca na področju Dreieck Kg., 13. marca Zierma, od 15. do 17. marca na področju Viel Kota, 19. marca na področju Althütten, 21. marca Kolbenwald. Tega dne je bila borba na Brandlu in v tej borbi je imel sovražnik precejšnje izgube. Partizani so imeli samo enega mrtvega in štiri ranjene. 22. marca je bil položaj odreda na sektorju Zierma in na tem položaju je bila borba. Po boju se je odred od tod pomaknil na položaj Glasshütten in tu ostal 23. in 24. marca. Na tem položaju se je v glavnem zadrževal do konca marca. Ves marec so bile aktivne minerske skupine, ki so rušile progi Maribor—Dravograd in Maribor—Gradec, in druge komunikacije.

V mesecu aprilu je odred kontroliral predvsem dolino Drave od Maribora do Dravograda. Štab odreda je formiral še dva posebna jurišna voda, ki sta z nenadnimi napadi vznemirjala sovražnika. V začetku aprila je bil odred na Kozjaku vzhodno od Radelj. 2. aprila pa je bil položaj pri Urbanu. 5. aprila je odred postavil zasedo na cesti pri Radljah. 7. aprila pa je zasedel položaje na Breznem vrhu in na teh položajih na ta dan sprejel borbo z Nemci. Ta čas je bil ustanovljen še posebni III. bataljon, v katerega so bili vključeni Madžari, ki so se predali odredu. Le-ti so prinesli v odred težko orožje. Odred je bil vedno bolj aktiven in je stalno napadal umikajoče se nemške enote v Dravski dolini in na zahodnem obrobju Slovenskih Goric. 17. aprila je odred napadel nemško postojanko na Kapli. Proti koncu vojne so se pomikale po dolini Drave velike sovražnikove kolone, ki so se hotele preko Dravograda in Radeljskega prelaza umakniti v Avstrijo. V zadnjih dneh aprila in v začetku maja je prišlo do srditih borb LO z nemškimi kolonami. Odred je hotel zaustaviti umik sovražnika po dolini Drave in preko Radeljskega prelaza. Posebno ostre spopade je imel odred z SS enotami in enotami generala Renduliča. 7. in 8. maja je bil odred zapleten v boje na cesti Maribor—Dravograd. Še 9. maja se je spopadel z SS enotami. Po osvoboditvi je bil 22. maja odred razformiran in je tako zaključil svojo pot.

Važno vlogo so v času vojne odigrali obveščevalci LO, zato moramo to posebej omeniti. V okviru odreda je bil močan obveščevalni center, ki je bil tudi v stalnem stiku z obveščevalnim oddelkom GŠ NOV in POS. Obveščevalno omrežje LO je zajemalo Kozjak z dolino Drave in segalo z obveščevalnimi nitmi tja do Maribora, Ptuja, Radgone in je celo zajemalo Prekmurje. Na terenu Ormož—Radgona je center postavil novo obveščevalno točko »Meja«, ki je zbiral podatke na vzhodnem Štajerskem. Ta obveščevalna točka je bila v zvezi z obveščevalno točko »Reka«, ki je kontrolirala dolino Drave od Maribora do Dravograda. Važno pa je tudi to, da je obveščevalni center iz Maribora zbiral in dobival podatke z velikega dela avstrijskega ozemlja.

Jeseni 1944. leta so bile na Kozjaku že večje borbe in akcije. Zaradi tega je bilo nujno na Kozjaku poskrbeti za ranjence. Že v začetku jeseni 1944 je bila nad Milekovo domačijo v Vurmatu št. 46 zgrajena zemljanka. Ta je lahko sprejela 6 bolnikov, ki sta jih oskrbovala en medicinec in ena bolničarka. Hrano za bolnike so pripravljali

na domačiji pri Mileku. Ta bolnica pa je bila premajhna in zaradi tega so zgradili na Sp. Kapli drugo, večjo bolnico. Zgrajena je bila v gozdu na pobočju nad potokom. Ob potoku sta bila žaga in mlin in v koči pri mlinu so kuhali za ranjence. Baraka bolnice je bila zgrajena iz tesanega lesa in desak. Velikost je bila 6 × 3 m. V baraki je bilo 10 postelj v nadstropju. Bolnica je imela svoje ilegalno ime »Avšnjek«. V času novembrske ofenzive Nemci bolnice niso odkrili. Spomladi 1945 so zgradili na Kozjaku novo bolnico »Tevakin«. To bolnico so postavili v gozdu nad mlinom Franca Germut-Droleka na področju Sp. Kaple. Pot do bolnice je vodila po jarku manjšega potoka. To je bila zemljanka, dolga 10 m in široka 4 metre. Sprejela je lahko 20 bolnikov. Ta bolnica je delovala vse do osvoboditve.

Lackov odred je imel tudi svojo tehniko, ki je natisnila številne brošure, letake itd. Izdelki tehnike LO so označeni s črkama LO. Tehnika je delala z manjšim razmnoževalnim strojem. Poleg tehnike LO pa je bila na Kozjaku še tehnika »Slava Klavora«. Ta tehnika je bila nameščena v posebni sobi. Obe tehniki sta razmnoževali propagandni material tudi v nemškem jeziku.

LO je imel tudi svojo bojno zastavo, ki je še ohranjena. Zastava je slovenska s peterokrako zvezdo in z napisom »Največ sveta otrokom sliši Slave«.

Aktivnost LO na Kozjaku je bila kar najtesneje povezana s političnim razvojem na terenu. V začetku leta 1944 so pričeli na Kozjaku z delom prvi aktivisti. Na vzhodnem področju Kozjaka nekako do Remšnika je vodil politično delo na terenu Franc Zalaznik-Leon. Na zahodnem delu Kozjaka pa je pričel z delom aktivist Ivo Skrlavnik. Prvi aktivisti so v začetku leta 1944 obiskovali posamezne domačije ter pridobivali nove ljudi in tako že spomladi 1944 vzpostavili močno zaupniško omrežje. Tako je Leon Zalaznik, ki je našel prvo zavetišče v Zg. Kapli, od tod vzpostavil zaupnike in zveze v Sp. Kapli, na Duhu, Remšniku in v Lučanah. Kurirji so vzdrževali stalne zveze z Okrožnim komitejem v Mariboru. Lahko trdimo, da je bila do poletja 1944 večina kmečkih domačij že vključena v narodnoosvobodilno gibanje. V tem času so se začeli ustanovljati krajevni odbori OF. Večina krajevnih odborov OF na Kozjaku je bila ustanovljena v poletju in jeseni 1944. Na Remšniku se je na primer prvič sestel krajevni odbor OF v jeseni 1944 v gozdu nad hišo Ruperta Tacerja, ki je bil tudi odbornik. Tako je narodnoosvobodilno gibanje na Kozjaku raz-

meroma v kratkem času po prihodu prvih aktivistov prešlo od zaupniškega sistema do višjih oblik. V jeseni 1944 so že vse vasi imele organizirane svoje krajevne odbore OF. Na tej podlagi tudi lahko trdimo, da je bilo od poletja 1944 narodnoosvobodilno gibanje na Kozjaku že množično in da je velika večina prebivalstva na Kozjaku aktivno podpirala OF in NOV. Pred novembrsko nemško ofenzivo na Kozjaku je prav v jesenskih mesecih 1944 narodnoosvobodilno gibanje na Kozjaku doživelo višek. OF je bila tedaj edino prava in priznana oblast na Kozjaku in velike predele Kozjaka lahko smatramo tedaj vsaj za na pol osvobojeno ozemlje. Okrožni odbor OF Maribor je jeseni 1944 sklical večje posvetovanje aktivistov na Kozjaku. Posvetovanje je pričelo z delom 15. novembra 1944 v Vurmatu št. 66 (pri Konradu Lakožiču). Na tem posvetovanju je bil ustanovljen Okrajni odbor OF in Okrajni komite KPS za Maribor levi breg. Okrajni odbor OF Maribor levi breg je bil ustanovljen na Kozjaku in se je ves čas do osvoboditve zadrževal na področju Sp. Kozjaka. Z ustanovitvijo Okrajnega odbora OF Maribor levi breg je bila zaključena zgradba nove ljudske oblasti na Kozjaku med NOB. Sekretar Okrajnega odbora OF Maribor levi breg je bil ves čas Franc Zalaznik-Leon. Člani odbora so bili predvsem partizani aktivisti, vendar so bili člani odbora tudi domačini, kmetje s Kozjaka. Okrajni odbor OF Maribor levi breg je v glavnem v istem sestavu deloval od ustanovitve pa do osvoboditve. Na obletnico ustanovitve OF 27. aprila 1945. leta so se na Tuzlovem vrhu na Kozjaku zbrali aktivisti OF s Kozjaka in iz Slovenskih Goric k poslednjemu večjemu zborovanju pred osvoboditvijo. To zborovanje je bilo sijajno organizirano in izvedeno. Lahko trdimo, da je bil to poslednji borbeni posvet pred osvoboditvijo. Tu so se aktivisti posvetovali o vseh potrebnih pripravah za dokončni prevzem oblasti od okupatorja.

Šele v zadnjem času so se zbrali podatki o partizanskem šolstvu na Kozjaku in naj to kot dragoceno zanimivost tudi omenim. Slovenska partizanska šola je bila organizirana v Remšniku. V šolo je hodilo okrog 60 otrok s področja Remšnika. Nameščena je bila pri kmetu Martinu Repniku, Radeljca št. 63. V tej šoli je učila partizanka Zinka. Začasni partizanski šoli sta bili organizirani tudi na Križu in v Gradišcu. Nemške šole so že 1944. leta zaradi pritiska partizanov v celoti prenehale z delom na Kozjaku. Kot zanimivost naj tudi omenim, da so odbori OF na Kozjaku pomagali pri preskrbi partizanske voj-

ske in drugih partizanskih ustanov na Kozjaku in Pohorju tudi s tem, da so organizirali dogon živine z avstrijskega ozemlja. Martin Repnik iz Radeljce izjavlja, da je na svoji domačiji sam zaklal 420 glav živine za partizane in vsa ta živina je bila pripeljana iz Avstrije. Ta kmet je sam odhajal po živino v Avstrijo in trdi, da so kmetje na avstrijski strani radi odstopali živino za partizane.

Zgodovina LO je bila predvsem povezana s Kozjakom. To je področje, ki ga je narodnoosvobodilno gibanje zaradi objektivnih pogojev pozno zajelo, vendar je bil Kozjak v letu 1944 izredno pomembno partizansko področje in v tem letu se je večina prebivalstva vključila v OF. V letu 1944 so zaradi tega razvoja na Kozjaku partizani obvladovali dolino Drave tudi z leve strani. S Kozjaka pa je segalo osvobodilno gibanje tudi na avstrijsko področje. Na Kozjaku je bil leta 1945 ustanovljen tudi poseben avstrijski bataljon.

OPOMBE

O zgodovini Lackovega odreda doslej še ni bila napisana obsežnejša monografija, zato sem se morala nasloniti predvsem na gradivo, ki ga hranijo arhivi Muzeja narodne osvoboditve Maribor in Muzej narodne osvoboditve v Slovenjem Gradcu ter Državni arhiv v Mariboru. V teh arhivih pa so le fragmenti originalnega arhiva in obveščevalne službe Lackovega odreda. Tudi dokumenti drugih partizanskih ustanov, ki govorijo o LO (Lackovem odredu), so zelo fragmentarni.

V teh arhivih sem našla predvsem posamezne listine, ki pa ne omogočajo rekonstrukcije nastanka in razvoja LO. Dragocen vir je vsekakor dnevnik neznanega borca LO, ki pa na žalost sega samo do konca leta 1944. Pisec tega dnevnika je konec leta 1944 krenil v štab IV. operativne cone. Na poti v štab cone je prišel v Paki pri Velenju v nemško zasedo in je bil smrtno ranjen. Še pred smrtjo je odvrnil torbico z dnevnikom na breg Pake. Kmet, ki je torbico našel, jo je predal obveščevalcu Tomšičeve brigade in tako se je dragoceni dokument ohranil.

Tudi primarnega gradiva okupatorskega izvora, ki bi se nanašalo na LO, je razmeroma malo. Ohranjeni so fragmenti poročil orožniških postaj, ki obravnavajo nekdanje operacijsko področje LO. Nekaj podatkov o borbah LO pa lahko najdemo tudi v ohranjenem vojnem dnevniku policijske enote, ki je bila nastanjena v Mariboru.

Ohranjeno dokumentarno gradivo je vsekakor zelo skromno in zato gre pri proučevanju LO velik pomen sekundarnim virom. Predvsem sem uporabljala zapise spominov in izjav članov LO ter tistih političnih aktivistov, ki v svojih pričevanjih omenjajo tudi LO ali pa govorijo o političnem razvoju na operacijskem področju LO. Soliden temelj za proučevanje razvoja LO predstavlja tudi »Kronološki pregled borb in akcij LO«, ki so ga sestavili člani LO v času priprav za knjigo »Štajerska v borbi«. Dostopno mi je bilo tudi gradivo za topografijo NOB slovenskega naroda, ki ga je zbrala ekipa MNOM na področju Kozjaka. Dragocene podatke sem našla tudi v vaških kronikah, ki sta jih sestavili organizaciji ZB NOV v Podvelki in na Remšniku. Kronika za področje Remšnik je zelo skrbno sestavljena.

Pregledala sem tudi ohranjene dokumentarne fotografije iz življenja LO v fototeki MNOM in pa redke ohranjene predmete, ki se danes hranijo kot muzealije. Tako sem izkristila tudi drobne podatke, ki so dodani fotografijam in muzealijam. Končno sem zbrala vse napise na spominskih ploščah in spomenikih, ki so bili postavljeni na operacijskem področju LO. Tudi ti napisi vsebujejo razne dragocene podatke.

Gradivo, ki je do sedaj zbrano in ki mi je bilo dostopno, je pestro in bogato ter že močno osvetljuje borbeno pot LO. Vendar za nekatere podatke še ni na razpolago niti primarnih niti sekundarnih virov. V nekaterih primerih pa samo eni ali pa samo drugi ne omogočajo točne rekonstrukcije. Najlažja je bila osvetlitev tistih dogodkov, za katere so na razpolago dokumenti in pričevanja. V tem primeru je bila namreč omogočena kritična primerjava. Gradivo, ki je bilo doslej zbrano, pa nam pokaže predvsem,

kako in kje bi našli na terenu še številne nove podatke. Delo pri zbiranju podatkov torej še ni končano.

VIRI: 1. Dnevnik iz mojega partizanskega življenja. Napisal ga je neznani bорец Lackovega odreda in se hrani v arhivu Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru (arhiv MNOM).

PRICEVANJA: 2. Franc Zalaznik-Leon: Moja pot na Kozjak. Arhiv MNOM. — 3. Krepel Franc-Zmaj: Bila je ustanovljena Lackova četa. Arhiv MNOM. — 4. Ivan Lesnik-Pohor: Lackov bataljon na razpotju. Arhiv MNOM. — 5. Franc Zalaznik-Leon: Razvoj OF od 1. 1941 do 1945. Arhiv MNOM. — 6. Mirko Holc-Franjo: Ob 10. obletnici ustanovitve Lackovega odreda. Rokopis se hrani v arhivu MNOM. — 7. Irčič Ivo: O skojevski organizaciji v Lackovem odredu. Arhiv MNOM. — 8. Lackov odred — Formalni sestav. Arhiv MNOM. — 9. Jože Klep-Smeh: Lackov

odred. Arhiv MNOM. — 10. Napad Lackovega odreda na elektrarno Falo. Rokopis se hrani v MNOM. — 11. Kronološki potek borb Lackovega odreda 1944—1945. Arhiv MNOM. — 12. Kronika ZB Remšnik 1941—1945. Arhiv MNOM. — 13. Gradivo za topografijo NOB slovenskega naroda za področje Kozjak. Arhiv MNOM. — 14. Arhiv obveščevalnega centra Lackovega odreda v Državnem arhivu Maribor. Sedaj v arhivu MNOM. — 15. Dokumentarne fotografije v fototeki MNOM. — 16. Arhiv MNO v Slovenjem Gradcu. Mapa o Lackovem odredu.

LITERATURA: 1. Prof. M. Zgonik: Borbe Lackovega odreda ob severni slovenski meji. Nova obzorja 1. 1948, št. 3—4. — 2. Prof. M. Zevart: Pregled razvoja partizanskih enot na Pohorju do ustanovitve XI. SNOUB »Miloša Zidanšaka« — »Spomni se, tovariše«. Izdano v jubilejnem letu 1959 ob 40. obletnici ustanovitve KPJ in SKOJ.

FERDINANDEJSKI RUDARSKI RED ZA FUŽINE POD JELOVICO

JOŽA GASPERŠIČ

PREDHODNIKI

»Čigar je zemlja, tega je ruda v njej.« je menil srednji vek o svobodi rudarjenja, dokler sredi XII. stol. ni sklenil nemški državni zbor, da pritičejo rudni zakladi in razpolaganje z njimi edinole vladarju in tistemu, ki mu bo on posebej podelil ta regal. Zato si je izprosil freisinški škof rudarsko pravico za svoja kranjska posestva 1277, medtem ko o datumu podelitve drugima dvema gorenjskima gospostvoma, briksenskemu in lipniško-radovljiškemu ali ortenburškemu ni nič znanega. Prejemu rudarske pravice je sledila naselitev tujih družb, dveh freisinških: rudarske v Mojstrani 1291 ali nekaj prej in fužinske v Železnikih okoli 1340, ortenburške rudarsko-fužinske v Planini nad Jesenicami pa 1381 ali nekaj prej.

Življenje v teh prvotno delovnih in maloštevilnih tovarištvih je dobivalo vsebino in podobo v zapisih podelitvenih pogojev, bremen, pravic in svoboščin, najpopolneje in zelo zgodaj 1381 v ortenburškem rudarskem redu za omenjeno Planino. V primerjavi s pravnim, gospodarskim in družbenim položajem drugih gosposčinskih podložnikov so bile rudniške naselbine deležne davčnih in služnostnih olajšav in oprostitev, zlasti pa jim je pod Ortenburžani ustrezala pravica do lastnega nižjega sodstva in posebnega upravnega reda, ki ju je izvrševal voljeni predstojnik naselja, po zemljiškem gospodu potrjeni rudarski sodnik.

Ortenburški rudarski red so si privzele na nek način in v neki meri tudi pozneje ortenburške rudarske naselbine na Kranjskem, Kropa, Kamna gorica in Kolnica, katere so dobili po medsebojnih dednih pogodbah za Ortenburžani 1418 Celjani in za temi 1456 Habsburžani s Friderikom III. (1435—1493).

Med habsburškimi reformami v drugi polovici XV. in v prvi polovici XVI. stol. v smeri centralistične vladavine je bila pomembna podreditev rudarstva in železarstva vladarjevemu uradništvu, ki je postopno odtegnilo zemljiškim gospodom pravice do rudnega regala. Kot zgodnji ugovor in ukrep proti takšnemu posegu deželnega kneza v pridobljene pravice fevdalstva smemo razlagati že potrdilo ortenburškega reda¹ po zadnjem Celjanu Ulriku 1452. Okoli 1500 je

Jelovica proti jugu; za goro Jamniški vrh s stotino rudnih jam

(Foto M. Gašperšič)

dobilo nekaj spodnjeavstrijskih dežel, med njimi Kranjska, skupnega rudarskega sodnika, cesarskega uradnika. Ta ali pa po imenu neznani krajevni rudarski sodnik je imel 1496 uradni dan² v Kropi, Kamni gorici in Kolnici, da je s tamkajšnjimi fužinarji določil dolžino jamske vrvice, izmero in število fužinskih jam in rešil nekaj drugih zadev rudarskosodnega samoupravljanja. Imenovani trije kraji so tedaj in še v drugi polovici XVI. stol. tvorili nekakšno rudarsko-upravno enoto v radovljiškem gospostvu. Kolikšno in kakšno besedo je imelo pri njej to gospostvo, nam za čas okoli 1500 ni znano.

Freisinški Železniki so dobili od škofa okoli 1500 pravico voliti sodnika iz svojih vrst, a vse še v zvezi z loškim gospostvom.³ Ta ureditev nam jasno odkriva prehodno stanje med prodiranjem deželno knežjih reform in obrambo gosposčinskih pravic. Obzračje pa je držala vedno slabše in najdalj do tretje četrtine XVI. stol., ko je 1575 obveljal karolinški kranjsko-goriški rudarski red in je nastopil prvi redni višji rudarski sodnik v Ljubljani.

VZROK ZA POSEBEN RUDARSKI RED ZA PODJELOVSKE FUŽINE

Lipniško ali radovljiško gospostvo, h kateremu so štelili tudi Bohinj s posebnim rudarsko-pravnim začetkom, ki ga tu ne upoštevamo, je ležalo med karavanškim predgorjem Dobrčo in Mošenjsko planino na Jelovici, v dolini pa med sredinami strug Tržiške Bistrice, Lipnice in Završnice.⁴ Z nastopom celjske dediščine so postali habsburški deželni knezi tudi zemljiški gospodje podjelovskih fužin, katerim je bilo tako prihranjeno dokaj bridkih motenj, ki so jih okušali pozneje freisinški podložniki. Pač pa so Kroparji, Kamnogoričani in Kolničani

Planina Vodice nad Kropro z Gradiščem in rudnimi jamami v bližini, ki jo je Ferdinand I. 1550 prisodil pol Kroparjem in Kamničanom, pol Zalošanom

(Foto Val. Prezelj)

prišli v hud spor s svojo gosposčino po drugi poti. Friderikov naslednik Maksimilijan I. (1493—1519) je zastavil radovljiško gospostvo 1515 v užitek za 12 let Volbenku Dietrichstainu⁵ za posojilo 19.000 gold. Na isti način je nastopil 1526 užitek te gosposčine Nikolaj Zrinjski, a 1546 najdemo kot radovljiškega imetnika zopet Dietrichstaina in za njim kmalu sina Morica.

Imetniku zastavljene gosposčine ni šlo nadzorstvo v rudarskih zadevah, potrjevanje ali izbiranje rudarskega sodnika ipd., ako je kateri bil, pač pa je dobival vse fužinske dajatve, ker je tudi nosil bremena, ki sta jih nakladala gosposčini vladar in dežela. Ta pa so stalno in krepko naraščala zaradi vojska, turške nadloge ipd., a gosposčine so jih nalagale dalje podložnikom, četudi niso imele vselej pravice do tega. Podložniki so se upirali in tako so se v začetku 1547 pritožili tudi podjelovski fužinarji⁶ na cesarja Ferdinanda, Maksimilijanovega naslednika (1519—1564).

Fužinarji so tožili Morica Dietrichstaina, da

proti njihovim pravicam do užitka planin oddaja Vodice v najem kmetom, ko fužinarjem samim manjka krme,

da ni dovolil stavbnega lesa za popravila fužin iz bližnjega hrastovega gozdiča, od katerega plačujejo najemščino,

da oddaja sosednim podložnikom les, ki bi moral služiti za oglje,

da zahteva zoper vicedomovo odločbo kot novoto deseti pfenig kupnine ob prodaji fužin in hiš,

da zahteva od dninarjev (arme Leut), ki delajo v rudniku (die das Bergwerk bauen) in so si v njem postavili dvajset hišic, tlako, ki je niso dolžni,

da sili v kupno pravo fužine in zemljišča, čeprav sta od 26 pisem samo dve kupnega prava (t. j. zavezani poseb. davku ob vsaki prodaji),

da zahteva polno najemščino (davek, Zins) od zemljišč in fužin, ki jo je Maksimilijan znižal pred 30 leti za polovico.

Med tožbami nadaljujejo fužinarji vlogo s prošnjami, naj jim cesar dovoli

svoboščine in artikle, s katerimi so obdarjene jeseniške fužine po priloženem prepisu⁷ in⁸

še drugi sejem v letu,

ribolov pri fužinah laško miljo daleč,

obnovitev dovoljenja poti na Bačo,

in končujejo vlogo z napovedjo, da bo sicer rudnik propadel v škodo komorne posesti.

V skladu s takratnimi prizadevanji za dvig rudarstva je bila rešitev vloge podje-

lovških fužinarjev še kar ugodna in hitra. Tretjega januarja 1550 je komisija komornega sveta na Dunaju podpisala

*Swoboščine in rudniški red fužinarjev
železnega rudnika v Kropi, Kamni gorici
in Kolnici⁹*

Za uvodom se vrsti 71 členov, in sicer 32 določb različne vsebine, v glavnem policijskega reda, 15 določb za rudarje in 24 določb za plavžarje. Pred vsako točko je naslov z napovedjo vsebine, ki ga bomo tu izpustili. Zaradi preglednosti pristavljamo k razvrstitvi členov po izvirniku še svoje številke 1) do 71). Besedilo precej krajšamo in skušamo v prevodu ohraniti stari izraz.

OKRAJSANI PREVOD
FERDINAND. RUDARSKEGA REDA

Uvod) N. fužinarji, podložniki in urbarski ljudje železnega rudnika v Kropi, Kamni gorici in Kolnici so obvestili cesarja, da se je rudnik sedaj razcvetel in povečal ter da bi se čim dalje bolj množila komorna posest in splošna korist, če bi dobili dober red (polizei), če se rešijo pravične pritožbe in če bi v vseh rečeh ravnali prav in pošteno. Zato so prosili za vzpostavitev potrebnega reda in za podelitev nekaterih svoboščin, ki jih imajo takšni rudniki. Ko je vse poizvedel, jim je cesar podpisal naslednji rudniški red.

1) 1. Rudarji (die gemeinen Bergknappen) naj izmed radovljiških meščanov nekaj dni, vendar dovolj zgodaj pred iztekom leta sporoče vicedomu tri častivredne osebe, spretno in sposobne za opravljanje službe rudarskega sodnika. Če vicedom po temeljitih in nesumljivih poizvedbah dožene, da je kateri izmed mož sposoben za to, naj ga v vladarjevem imenu nastavi s čim manjšo plačo iz dohodkov vicedomskega urada, ga zapriseže in mu ukaže izvrševati ta red z vso pridnostjo in zvestobo. Če pa med trojico ne najde primerne, naj sam vzame in nastavi kakega drugega dobrega.

2) 2. Ostane pri polovični najemščini petih funtov pfenigov od gore (Gepurg), rude, planinskih pašnih pravic, fužin in lesa, kolikor so svoj čas popustili Maksimilijanovi komisarji in so tudi sedanji komisarji za to, da se plačuje po pet funtov od vsake fužine in ravno toliko od štirih hub, izročenih fužinam.

3) 3. Čeprav so te hube sedaj za ohranjanje fužin razdeljene med fužinarje na mnogo delov, naj se plačuje najemščina za planino, rudo, pravice, gozde, les in kar je

potrebno za vzdrževanje rudnika, kakor nekda in kakor je zgoraj določeno in naj radovljiško gospostvo ne predpisuje fužinarjem novot, kakor davkov, tlake in desetega pfeniga, ker jih niso dolžni plačevati.

4) 4. Tudi urbarsčine niso dolžni več, kot je bilo predpisane po starem, čeprav bi jih deset ali več sedelo na eni hubi in bi zato postavili več hiš.

5) 5. Prodaja fužin, hiš in zemljišč, kamor segajo, ker so kupnega prava, naj se opravi vselej z vednostjo in privoljenjem imetnika gosposčine in se mu od tega plača deseti pfenig. Za izdajo pisem naj imetnik ne jemlje več kot šest krajcarjev.

6) 6. Za nove domke (Hofstätten) izven hub naj ostane letna davščina dvanajst laskih šilingov od enega domka, ki jih dobiva sedanji in prihodnji imetnik, a od prodaje teh domkov je odpravljen deseti pfenig.

7) 7. Fužinarji, drvarji, rudarji, oglarji, plavžarji, fužinski in žebljarski kovači ter drugi podložniki pri rudniku naj bodo cesar-

Hišica rudarjev Kavčičev, Tineta, roj. 1814,
in Jurija, roj. 1854, v Kropi

(Foto Sl. Skriba)

ju in gosposčini v Radovljici v splošnih deželnih potrebah in pozivih vselej poslušni in postrežni kot zvesti komorski in urbarski ljudje (komora je bila cesarska, urbar pa graščinska zadeva).

8) 8. Rudarski sodnik naj pobira globe, ki zapadejo pri fužinarjih in rudniških ljudeh, na gori, v fužinah (Werchgaden) in kjerkoli, izroča polovico vicedomu, ki obračuna odvedeni znesek; drugi del ostane sodniku, da bo opravljal službo tem marljiveje v dobro rudniku in da bo skrbel v njem za mir in pravico. Ima naj moč in oblast prosto obravnavati, razsojati in izrekati vse, tudi osebne in stvarne zadeve razen hudodelstev. Če rudarski sodnik ni dovolj močan, naj mu imetnik radovljiškega gospostva na zahtevo nudi potrebno pomoč in podporo.

9) 9. Nihče naj ne začinja na gori, v plavžu, fužinah in kovačnicah z nikomer česa nasilnega ali hudega; kršilce naj sodnik kaznuje na telesu in imetju, kakor v drugih rudnikih.

10) 10. Če je kdo zagrešil hudodelstvo, pa je pribežal v fužino ali rudnik, naj ga rudarski sodnik izroči deželskemu sodišču ali radovljiški gosposčini; ta dva naj ne segata s silo na ozemlje rudarskega sodišča.

11) 11. Zaradi planine Vodice je prišlo po poročilu komisarjev med strankami t. j. med Otočanci in Žalošani na eni in med fužinarji na drugi strani do poravnave, da uživajo to planino vzajemno in da bodo gnali vsako leto prvi dan po Vnebohodu in ne prej.

12) 12. Fužinarji smejo za popravila svojih naprav in hišic s predhodno vednostjo in posvetom z graščinskim imetnikom ter rudarskim sodnikom jemati les iz hrastovih in drugih gozdov proti primernemu plačilu.

13) 13. Sodnik naj skrbno pazi, da kmetje in drugi zaradi lazov ne bodo požigali in pustošili gozdov in drevja okoli rudnika,

kar se bo težko telesno kaznovalo. Če bi se kdo tega lotil, ga je treba naznaniti gosposčini; če bi to ne zaleгло, pa vicedomu v Ljubljani, da stvar preišče.

14) 14. Čeprav so fužinarji prosili za dovoljenje, loviti ribe laško miljo daleč od fužin, jim to iz razumljivih vzrokov ni bilo dovoljeno.

15) 15. Po poizvedbah in poročilih se do nadaljnjega dovoljuje pot na Bačo, da bodo fužinarji in drugi mogli voziti in nositi svoje železo, žeblje, vino in drugo blago tja in nazaj, na Gorico, Videm in v druge navadne kraje, toda tako, da bodo plačali vse naklade, mitnine in carine kakor na ljubljanski cesti, ki so se je do zdaj posluževali; izdano je povelje, da posebni komisar odpre to pot.

16) 16. Če bi se med fužinarji, delavci, rudarji in drugimi osebami, ki imajo opravka z rudo in delom pri železu, pripetili nespornosti in prepiri, ki spadajo v preiskavo in presojo rudarskega sodnika, naj ta vsaki-krat na zahtevo strank hitro postopa in jih skuša poravnati, da ne bodo imeli zaman stroškov in potov ter da ne bodo zamujali dela zaradi narokov.

17) 17. Prej navedeni naj nimajo shodov, skrivnih zvez, dogovorov in takšnih nedopustnih stvari brez vednosti in privoljenja oblasti, da ne zapadejo težki nemilosti in kazni; kršilca naj oblast strogo kaznuje in naj odpravi ter uniči kakršnekoli dogovore.

18) 18. Podelitve rudnih jam z njihovimi pravicami in merami za vsako fužino v Kropi, Kamni gorici in Kolnici sprejmejo fužinarji za svojo potrebo od rudarskega sodnika.

19) 19. Za podelitev jam je treba plačati sodniku tri, pisarju za vpis v rudniško knjigo pa en krajcar.

20) 20. Podeljenemu rudišču (Pau) ali jami naj se da v višino (im Saiger) dvajset sežnjev, v širino (auf Scherbm) pa 6 »Lehen« (Lehen je 7 sežnjev) ali kolikor na priliko prenosa gora.

21) 21. Jame, jaške, rove in odkopna mesta (Oerter) je treba dobro oskrbeti s podpornimi lesovi in drugimi potrebščinami, ki jih je treba obvarovati pred okvaro.

22) 22. Sodnik naj dodeljuje rudo in jame iz imenovanega rudnika najprej tamkajšnjim fužinarjem za njihove plavže. Kadar je dosti rude, naj dá izročati rudo iz jame drugim fužinam kot ob Sori Železnikarjem, da ne bodo trpeli zastoja.

23) 23. Naj nihče brez potrebe ne seka v gozdu na način, ki bi bil drugim nevaren.

Bajer v Voščah pri nekdanji kolniški fužini
(Foto J. Bertonecelj)

Če ga pri takem poslu dobe, naj ga sodnik kaznuje.

24) 24. Če rudar, voznik ali delavec v gori tja ali nazaj grede koga pretepe ali opsuje in tako prelomi kraljevsko svobodo, naj ga sodnik po njegovem ravnanju in dejanju ostro kaznuje.

25) 25. Rudarji in drugi delavci, eden ali več, ne smejo pod hudo in težko kaznijo svojevoljno zapustiti ali podkopati (einhacken zasuti?) rova ali zapustiti posade.

26) 26. Vsaka jama ali jašek naj ima prosto izsipališče za jalovino, da ne bo nihče drugim v škodo. Kdor to prestopi, naj bo kaznovan v višini škode. Kjer manjka prostor za izsipanje jalovine, naj ga sodnik pregleda in odloči po legi in pošteno.

27) 27. Kadar oddajo fužinarji v gori rov, odkop ali predor (Stolln, Ort, Durchbruch) na rudo, naj se to vselej opravi pred sodnikom, da bi ta, če si prideta fužinar in delavec navzkriž, mogel vsakogar braniti v njegovi pravici.

28) 28. Sodnik ali tisti, ki mu on ukaže, naj posname v zapisniku vsako tako pogodbo, pri čemer plačata fužinar in kopač za posnetek po 3 krajcarje.

29) 29. Sodnik naj ima prisežno (geschworne) vrstico 7 sežnje, kakor je na Kranjskem v drugih rudnikih navada, in eno s podrazdeljenim sežnjem; ravno tako naj ima tudi vžgano (prente) mero za oglje, ki mu jo dostavi vicedom in je enaka vicedomski.

30) 30. Sodnik naj bo zmeraj nad rudarji in naj skrbi, da bodo kopali, na gori dobro prebirali in k plavžem dovažali dobro rudo, ne pa kamenja vmes kot doslej. To naj jim sodnik dostikrat zabiča. Če dobi koga, ki ne bi kopal rude ali je ne bi prav prebiral, naj ga celo odslovi iz rudnika.

31) 31. Fužinarji naj dajejo v gozdove dobre drvarje in oglarje, da ne bo zastajalo delo fužin in da komorna imovina tudi po tej poti ne bo prikrajšana.

32) 32. Zaradi plačevanja jamskega paznika (Hutman), rovnega in rudnega kopača, hlapca in tekača z rudnimi posodami naj velja, da se jim odmerja in postavlja plača vsakokrat po priliki mehkega ali trdega sveta in po odločitvi sodnika in zapriseženih mož.

RED RUDARJEV

33) 1. Pazniki pri jamah naj prisežejo sodniku, da bodo izpolnjevali, kar jim nalaga ta red ali tudi sodnik; ne smejo sprejemati podkupnine (Muet, primščine?) ali da-

ril od delavcev ali kogarkoli, temveč naj vsakemu delavcu napovedo plačo po sodnikovem preudarku in z vrednostjo fužinarjev po priliki njegovega dela. Nadzirajo naj jih in ne spregledujejo naj jim zamud in nemarnosti. Kdor bi to prestopil, se o prazniku vina prenapil in zato tudi delo zamudil, naj ga sodnik kaznuje.

34) 2. Jamski pazniki naj ne najemajo delavcev brez vednosti ali volje fužinarjev in sodnika, ampak naj jih opozarjajo na škodo in gledajo, da bo vsak delavec svojo plačo dobro zaslužil, da ne bo zamudil nobene posade ali časa (Schicht oder Pass), da ne bo puščal med dobro rudo slabe, malopridne zemlje (böser Erden), trhline, prsti (Moder), surovine (Ranvent-Rohwand?) trdine? (Pflinz) ali gnajsa, ki v sebi nima železa.

35) 35. Jamski pazniki morajo o pravem času jame dobro opirati z lesovi in vzdrževati jamske odre in opore (Stolntragfert — Tragfarten, ansprich) in kar je drugega potrebno. Ko je to storjeno, naj ukažejo začeti delo na rudo.

36) 4. Sodnik (tu Perkhmeister) naj pove vselej red in mero, koliko posad mora rudar vsak teden narediti in koliko ur se računa za posado.

Severozahodni konec rudnatega Vreča med Savo in Kamno gorico

(Foto »Gorjana«)

37) 5. Pazniki naj ne dajo nikomur delati vnaprej ali za nadoknado; zamude naj naznanijo, da se take posade izbrišejo in ne plačajo.

38) 6. Pazniki naj nadzorujejo vso pripravo, železje, loj in drugo; stolčeno železje naj se pridno pobira in vrača fužinarjem.

39) 7. Vsak paznik naj ima s kovačem rovaš, da na njem zarezuje vsak teden skovano orodje; če se ugotovi, da kakšni odkopi ali dela (Oerter oder Arbeit) niso bila dobra, se tista kovaču ne zarežejo in ne računajo.

40) 8. Kakor po drugih rudnikih naj imajo rudarji in delavci tudi tukaj svoj lastni »khnoden« (?) in opremo (shirer), fužinarji pa naj jih oskrbujejo po sodnikovi odredbi z lojem.

41) 9. Noben paznik, rovni ali rudni kopač, tekač z rudo in nosač naj ne drvari doma pri hiši in naj ne bo dolžan opravljati kako drugo delo za fužinarja; tudi sodnik naj ne dovoljuje tega razen v višji sili ali v veliki potrebi, da ne bi zastal komorni dohodek ali pogorel plavž ali fužina, ali če bi ju morali popravljati, narediti glavo peči (Ofenhaupt) ali ognjišče (Wuer) in niso mogli dobiti drugih delavcev; tedaj naj pomagajo delati in jim dajo fužinarji za to tedensko rudarsko plačo in zadostno hrano.

42) 10. Če dobe koga pri nepridnem ali nezvestem delu, naj ga paznik z naznanilom njegove krivde in z vednostjo njegovega fužinarja odslovi (ablegen) in naj ga kaznuje sodnik po preudarku.

43) 11. Če fužinarji ali kdorkoli nočejo brez oklevanja plačati rudarju ali delavcu v fužini in plavžu za delo, kar so dolžni, naj se prizadeti pritoži sodniku, ki mora poskrbeti plačilo v 14 dneh; če pa fužinarji ne morejo plačati v denarju in hočejo dati blago, naj se to pošteno oceni in plača po vrednosti pfenig za pfenig.

44) 12. Če ostane delavec ali rudar dolžan fužinarjem, enemu ali več, ker so mu dali kaj na delo ali kot predujem, naj se postopa z njim, kakor zgoraj rečeno. Ako pa skrivaj odide, naj sodnik in fužinarji pišejo za njim in ga naznanijo kot nemarnega in nepoštenega.

45) 13. Če pa rudar hoče iti ali je odšel pošteno in očitno drugam in so mu fužinarji dolžni, naj mu preskrbe plačilo v treh dneh v gotovem denarju ali blagu, ki ga sme ponesti s seboj kakor v drugih rudnikih.

46) 14. Sodnik naj gre večkrat v letu, zlasti po praznikih nadzorovat in pregledat vse stvari v rudniku. V prihodnje naj tudi odreja vse potrebno zaradi tovarne poti in drugih zadev.

47) 15. Sejem naj za zdaj ostane eden na leto, ta, ki je bil doslej v nedeljo po sv. Marjetici in ga je varoval gosposčinski imetnik, dokler se rudnik še bolj ne povzdigne.

PLAVZARSKI RED

48) 1. Pečniki ali plavžarji (Bläher) s pomožnimi delavci-gradlarji (Gradler) naj bodo poslej marljivi pri žganju in praženju rude, pri posadah in delih; spravljajo naj oglje in rudo v pravšne kupe, ne devljejo naj preveč v peč in naj ne dajejo masam premalo oglja; pripravljajo (anrichten) naj vse, kolikor je mogoče in delo prenese; ne pridevajo naj rude spodaj (under hineinsetzen), da razbeljeno železo ne bo krhko (radprach, rotbrüchig) in slabo taljeno (unsauber geplat); pazijo naj na zanič (pös) rudo in naj takoj povedo sodniku, če jo dobe; pravi čas naj hodijo na delo, vse pregledajo in k rokam pripravijo; naprej naj poskrbe za vsa popravila pri peči, v žgalnici rude, v mehovju, pri žlebeh in vseh drugih pripomočkih (Zeug); posebno naj pazijo tudi na ogenj, da ne bo naredil škode v kolpernih in v drugih bližnjih stavbah.

49) 2. Ljudje pri pečeh naj ne hodijo med tednom na vino ali drugam, temveč naj strežejo delu, kakor je treba; noben pečnik ali gradlar naj ne začne razsajati (aufpochen) in odpovedovati, če mu fužinar v potrebi očita nemarno delo, temveč naj svojo nepridnost popravi s pridnostjo; kršitelja naj noben fužinar ne sprejme.

50) 3. Sodnik naj gre vsak mesec in kolikorkrat bi bilo treba v vse plavže in kladiva, da se sam pouči o delu, rudi, oglju, o tem, kdo praznuje in kdo je tisti teden stal; o vzrokih, da se presuknejo in odpravijo, da se bo komorna posest množila in da fužinarja ohranimo v delu.

51) 4. Sodnik naj pazi, da bodo ljudje rudo pravilno žgali in vsipali, talili dobro železo in ga čedno kovali.

52) 5. Sodnik naj posebno skrbno preprečuje, da bi tekmeči (Gegenkheufl) ne izrivali revnih fužinarjev iz njih posesti na krivičen način s praktikami, ki se včasih gode pri železnem blagu, kjer drug z drugim posluje, temveč da se revnemu ohrani njegov delež v fužini pa tudi v gori in gozdu in da se ne ovrè ime njegovega železa; kjer pa fužinar nemarno troši denar, ki ga je dobil na delo, se ne žene za rudo in ogljem, se zanaša na sodeležnike (ali na delavce? — Gesellen) in ravna po svoji glavi v škodo rudniku in komori, ki ji krati dohodke, ter hoče poleg sebe še druge spraviti do ustavitve

dela, k takemu naj vzame sodnik zaprisežene može in druge pametne fužinarje in občane (purger), da sklenejo in store, kar je po pravici in kar so dolžni, da bodo plavži kakor tudi fužinarji obdržali zadovoljno delo in se ubranili nezakriviljenega počivanja.

53) 6. Sodnik in zapriseženi možje ne smejo imeti deležništva v poslih in združbah s fužinarji in ne smejo biti z njimi v sorodstvu, da bodo mogli tem krepkeje nastopati pri utrjevanju reda in po dolžnosti kaznovati prestopnike, da se ne bo mogel nihče pritoževati zaradi njihovega koristoljubja, ampak da bodo proti vsakomur enako ravnali v vseh rudniških zadevah.

54) 7. Sodnik naj skrbi, da se cena železa brez pristanka deželnega kneza ne bo dražila ali zviševala.

55) 8. Če se najde in koplje ruda na travnikih in njivah ter s tem nastaja znatna škoda na zemljišču, naj se škoda povrne po spoznavi sodnika, zapriseženih mož in dveh neprizadetih sosedov.

56) 9. Če sodnik komu podeli eno ali več odmer (?) ali jam (Aufschlag oder Gruben), naj seznanjeni in natanko pouči prejemnika o rudniškem pravu, o pravici jame, o merah pod seboj, nad seboj in ob sebi, kolikor prenese rudnik po legi, da ne bo zašel (sich nicht verpaidet).

57) 10. Če fužinar ali fužinarji hočejo prodati svoje dele (Taile), naj jih ponudijo sofužinarjem; če se sami ne morejo zediniti o ceni, naj vestno in nenamerno presodijo, posredujejo in izrečejo po legi tistih jam sodnik in zapriseženi možje; če bi drugače ravnali, naj prodaja nima moči. Če pa fužinarji niso kupec, naj omenjeni fužinar z vednostjo sodnika in mož da prodati svoj del drugemu.

58) 11. To mora veljati tudi, če je treba izročiti ali prodati fužino, kladivo ali plavž z deli (mit den tailen), ker je takšno staro izročilo.

59) 12. Fužinarji naj drug drugemu ne prevzemajo in nagovarjajo (abthaidingen oder aufreden) pogojenih delavcev.

60) 13. Vsakdo naj uživa v rudniku, na gori, v fužinah, rudniških kopiščih in drveskih svobodo in varnost; kadar pa sodnik zahteva pokorščino, ga je treba ubogati.

61) 14. Če kdo meni, da mu drugi dela nadlego in noče tega trpeti, naj ne sodi sam, marveč naj se pritoži rudarskemu sodniku; če tedaj sodnik ukaže mir, naj miruje, da ne bo izgubil telesa in življenja (prav: imetja).

62) 15. Nihče naj s hudobnim namenom ne teka za nikomer pod kap ali v hišo, ker bi izgubil roko.

63) 16. Če rudar v rudniku pretepe koga do krvi, naj deželski sodnik nima opravka z rudarjem, ker kaznovanje pristojna rudarskemu sodniku.

64) 17. Če zakrivi rudar v gori ali v rudarskem sodišču uboj in ga prime rudarski sodnik, naj ga ta izroči radovljiškemu deželskemu sodišču.

65) 18. Kdor zagreši pobjo? (fräfl) ali potegne orožje, zapade sodniku 72 pfenigov.

66) 19. Kdor koga poškoduje (ain lemb tun), plača sodniku 5 mark in 60 pfenigov, marka po 40 krajc., in mora poškodovancu povrniti škodo.

67) 20. Kdor koga rani, plača sodniku funt pfenigov in povrne škodo.

68) 21. Katerikoli rudniški pripadniki naj se proti nikomur ne šekajo in zbirajo, naj ne nosijo o praznikih, na plesih in sejmi in nikoder prepovedanega orožja: osti? (Wurfhakl), kopij, samostrelav, pušk in drugega neprimerne orožja, da ne bi prišlo do hudih dejanj in poškodb. Prestopnika naj kaznuje vicedom na telesu in imetju.

69) 22. Ta red velja za najnižjega kot za predstojnika (Maister), za reveža kot za bogatina.

70) 23. Kdor bi enega ali več členov ne izpolnjeval, temveč bi delal nazoper, naj bo

Jamniška cerkev iz srede XV. stol.; pogled proti Jelovici
(Foto Gašperšič)

v razmerju s priliko in pregreškom kaznovan na telesu in imetju, bodi fužinar ali delavec, ki spada k rudniškemu poslu in se z njim preživlja.

71) 24. Sodnik naj v tem in v vsem gleda na komorno in rudnikovo potrebo, prid in dobro. Če bi imel v čem težave, naj se vselej obrne na vicedoma ali, če je treba, po spodnjeavstrijski komori celo na vladarja in naj čaka odgovora, katerega naj poslušno izvrši.

Cesarski pečat

V mestu Dunaju, 3. januarja 1550.

Komisija komornega sveta:

Sigmundt Herberstain

Cristof Tanhausen

Blasy Spiler

Hanns Schweinhaimbl

PRIPOMBE

K PREDNJEMU BESEDILU RUDARSKEGA REDA

(Uvod) Rudarski red izraža vladarjevo skrb za dobro delovanje rudnika, od katerega si obeta povišanje dohodkov, ki naj bi pomagali kriti stroške n. pr. za vojevanje; to je bilo spričo dolgotrajne turške nadloge splošna zahteva. Znan je bil tudi rek: Če se dviga rudarstvo, imata od tega koristi kralj in dežela (rudarski red za Ogrsko 1573). Zato se tolikokrat poudarja deželnoknežja komorna posest, od koder se je polnila državna blagajna. Sèm so štel posebno rudnike, v katere je prihajal od vseh uradov ob vsaki priliki klic: Množite, pospešujte komorne dohodke! To slišimo ponovno tudi iz našega rudarskega reda. Rudniki morejo in morajo več donasati, če boste imeli dobro »policei«, pod katero so razumeli skrb za red, varnost in blagostanje. Pomanjkanje »policije« je bilo Ferdinandu glavni vzrok gospodarskega nazadovanja.¹⁰ Pod Ferdinandom sta izšla 1542 in 1552 dva policijska reda za vse ali za nekatere avstrijske dežele, ki prihajata do izraza ob členih starejšega izvora tudi v nekaterih poglavjih tistodobnih rudarskih redov.

1. člen. V resnici niso volili sodnika samo rudarji in ne izmed radovljiških meščanov, pač pa prav kmalu izmed domačih fužinarjev.

2. člen. »Činž« 5 funtov pfenigov od vsake fužine in hube predpisujeta tudi radovljiška urbarja 1498 in 1579.

4. člen. Urbarščina je bila v urbarju 1579 predpisana tudi za domke.

7. in 60. člen vsebujeta sicer ne izrecno tudi oprostitev od rekrutiranja, ki je pozneje za kmečke sinove mnogo pomenila.

10. člen. Izročilo, da je bil oproščen sodnega zasledovanja, kdor je n. pr. iz radovljiškega deželskega ali gosposčinskega sodišča pribežal v rudnik (pred rudarskega sodnika), izvira iz tega člena. Biriči niso smeli čez mejo, ki je sekala cesto blizu brezoviške poti, najbrž ob freisinško-radovljiški meji, kjer je pozneje stal po Müllnerju^{10a} kamen z napisom, da je tam kroparska sodna meja, a rudarski sodnik je moral na tej meji izročiti hudodelca radovljiški deželski sodniji. V primeru rudarskega sodnika Klemen Bobka vemo, da je ta dal marca 1569 biti plat zvona (Glockenschlag) proti Dietrichstainovim biričem.

11. člen. Pravilni datum, na katerega so gonili živino na Vodice, je pač dan »po sv. Primožu«.

14. člen. Ribolov je bil regalna pravica, gosposčinski. Fužinam ni bil potreben za obstoj.

15. člen. Tovornikov čez Bačo iz srednje Gorenjske, posebno preko Škofje Loke je bilo mnogo. Morda so zaprli to pot tako zaradi kmečkega prekupčevanja, ki so ga preprečevali s policijskimi redi, kot zaradi tihoapljenja in skrivanja pred mitničarji. Kmetje so kupčevali tudi z železom in žebli,¹¹ kar je bilo prepovedano.

19. člen. Rudniške ali podelitvene knjige (Empfachbücher) iz časa pred 1668 se niso ohranile, pač pa je nekaj podelilnic za kopišča od 1611 dalje in ena na rudo v loškem muzeju. Omenjene knjige hrani Državni arhiv Slovenije kot »fužinske«.

21. člen. Ort, das; Oerter — odkopi v notranjščini rova ali jame, odkopno mesto, ki obeta rudo, rudnat kraj ipd.

22. člen. Zeiering je Sora; imeni Zeiering in Selca sta na tem mestu pleonazem za Železnike.¹² Zaradi rude je nastal nekajkrat prepir med sosednimi fužinami. Okoli 1506 so loški mislili, da sega freisinški svet do srede potoka Kropa, da so torej Kroparji kopali rudo na loškem ozemlju, za kar jih je dal loški glavar na gradu pretepsti.^{12a} Železnikarji so se tudi 1553 pritožili, da Kroparji, Kamnogoričani in Kolničani kopljejo rudo na loškem svetu, iz česar se je vnela med gosposčinama dolga pravda.

24. člen. Posada kakor izmena, Schicht; pomeni pa po Cigaletu v montanistiki tudi globino, ležišče, sklad, Flöz.

26. člen. Kupi jalovine (Halden, Schuttbüchel) pred jamami razodevajo še danes, ko je nje in jame skoraj do nespoznavnosti pokrila zemlja, kje so kopali rudo. Na Jelovici je tudi dosti udorin in kotanj kraškega značaja, hkrati pa nahajamo nekdanje rudne

jaške ali poševne vhode v rove (Pinge), ki jih je zakrilo vejevje, listje, zemlja ali izdelala človeška roka.

27. člen. Kopanje na pogodbo, od količine (Gedinge), so navadno oddajali od rude iz rogov, predorov ipd., ki so po večji enakomernosti profilov olajševali izračun zaslužka po izpraznjeni prostornini. Zapis ali posnetek pogodbe so imenovali »Gedinge abziehen«, kakor se je izražal tudi Zois.

29. člen. Prišežna vrstica (geschworne schnur) s 7 sežnji s po ca. 1.90 m je bila predpisana v vseh avstrijskih starih redih, po Pircheggerju že 1409 v salzburškem rudniku Krems pri Gründu na Kor. V Kropi. Kamni gorici in Kolnici so se dogovorili fužinarji in sodnik v torek po Treh kraljih 1496, da naj ima vrstica 6 sežnjev okoli in okoli (umb und umb), takrat torej seženj manj, morda zaradi terena. Vicedomska votla mera za oglje je držala po karol. redu 3 dunajske mernike ali 6 ljubljanskih starov.

32. člen. Jamski paznik (Hutman) je bil nekoliko višje plačani rudar in hkrati zapriseženi komorski človek. Rovni kopač (Stollenhauer) je v prvi vrsti kopal rov, potem pa tudi rudo. Rove so kopali, včasih izsekavali z ročnim orodjem in si pri tem pomagali z ognjem; smodnik so začeli uporabljati v rudnikih šele okoli 1715. Posoda za dviganje rude iz jam je bila v Jelovici močno okovano vedro, kbôu (slika v Kroniki I. VII — 1, str. 7); v Železnikih pa je v isti namen služil pleten koš s pribl. enako prostornino okrog 10 dm³. Vrh jame ali na kakem pomolu v jami je bil nameščen vitel z vrvjo, na katerega se je navijala vrv s posodo.

25. člen. Tragfert-Tragfarten. Pirchegger misli na tla ali odre iz desak,¹³ kakršni so mogli služiti v jamah z jaški in kamini ali v breznihi (Höhlen, kakor imenujejo Nemci kraške jame).

38. in 39. člen. Jamski kovač — Bergschmied — je delal in popravljajl jamsko orodje, okovje ipd. Zakaj se mu ni obračunalo kovanje, če se je odkop izkazal zanič, ne moremo dognati. Rovaš, roš, v ogrskem rudarskem redu 1573 rabisch, sicer Span. Kerbholz, je bila po dolžini razpolovljena deščica ali palica, v katero so zarezovali v rudniku tedensko kovanje, po Ort RR pa delavčeva plačila dolga za vsakdanje potreščine. Eno polovico je hranil paznik, drugo kovač, veljali sta le obe skupaj in če so se zareze ujemale. Po Ort RR je veljala fužinarjeva polovica, če je delavec svojo izgubil.

40. člen. Kateri del rudarske ali jamske opreme je bil »khnoden«, ni dognal tudi Pirchegger.^{13a} Shirer — Geschirr, posoda,

orodje, oprema. Inslit — Unschlitt, loj, ki je rabil za svečavo tudi v jamah, kasneje tudi v obliki sveč, ki so si jih rudarji sami ulivali in so služile kot časomeri v jamah. Zaradi pomanjkanja loja je včasih zastal odkop rude, če ni delovala dobava živine.

43. člen. Plačilo v blagu (Pfennwerte) so bile dnevne potreščine, živež, obleka ipd.

47. člen. Znamenje sejmske oblasti je bila tudi v Kropi sejmska roka z mečem, ki so jo obešali na trgu.

48. člen. »Gradler« je bil nižji, pomožni delavec pečnika (plajerja) pri plavžu; njegova opravila niso navedena. Na Štajerskem so šteli na dva pečnika enega »gradlerja«. Pomena označbe, ki je prišla v gorenjskem fužinarstvu v pozabo, zdaj ne vemo več. v tem členu dela težave še dober prevod mesta »darzue die ordentlichen hauffn mit koll und Arzt tragn«, ki ga skušamo izraziti »prinašajo (pripravljajo) naj poštene (zadostne) kupe oglja in rude«; dalje »naj ne prenasipljejo (ne presilijo) peči, namreč z rudo, kakor je tudi v štajerskih redih. Če »anrichten« v zapovrstnem naštevanju opravil pri plavžu nima posebnega, v plavžarski jezik prenesenega pomena, se more ta beseda prevesti »pripraviti, kolikor je mogoče — anzurichten sovil muglich«. Za razumevanje postopkov je še pomembno »khain arzt under hineinsetzen«, da se spodaj ne sme pridevati ruda.

52. člen. Gegenkheuffl so morda tekmeči, prekupčevalci, nasprotniki, drugi ponudniki.

Rudar spravlja rudo iz jame (po fotografiji M. Pfeiferja iz leta 1936). Vedro in motikica sta iz jame, ki se končava v 60 m dolgem rovu

»Zapriseženi možje« se pojavijo v tem in v prejšnjih členih nenadoma in brez pojasnila in so pač sodnikovi prisledniki kakor v štajerskih redih.

53. člen. Prepoved fužinskega deležništva sodniku se vsaj okoli 1600 že ni več izvajala.

57. in 58. člen. »Taile« so rudni deli, deli v gori, ki nas vabijo, da bi v njih videli najstarejšo razdelitev rudnega področja v XV. ali celo že v XIV. stoletju. Označbo »stari deli« in »pri starih delih« beremo še v podelilnih knjigah (Empfachbücher) n. pr. 1678 itd. in še 1709 v rudnih revirjih Planic, Varlovne, Jamniške gore, Na Coku, kar je pomembno za preučevanje starosti revirjev ali posamičnih jam. V 58. čl. so »deli« istega pomena ali pa fužinski deleži. Oba člena sta imela namen preprečevati nekontrolirano odtujevanje fužinske posesti vsakokratnim skupnostim.

64. člen. Nekatere navedbe našega reda se najbrž ne nanašajo enako na vse tri rudniške kraje. Rudarskosodni okoliš Krope je bil n. pr. nesporno tak, kot ga ima še sedaj ta kraj, pri Kolnici n. pr., ki je najkasneje okoli 1650 nehala veljati kot rudniški okoliš, ker se je popolnoma opustila vsaka železarska dejavnost, njen rudarskosodni okoliš ni razviden; ali so trije podjelovski kraji tvorili kdaj sklenjen rudarskosodni okoliš, je tudi dvomljivo. Vsak od njih je imel še pred 1600 svojega rudarskega sodnika.

SORODSTVO IN NADALJNJA USODA FERDINANDEJSKEGA RUDARSKEGA REDA

Komorna komisija je očitno sestavljala podjelovski red po koroških in štajerskih predlogah XV. in XVI. stol.¹⁴ posredno ali tudi neposredno pa po OrtRR. Razčlemba in primerjava gradiva bi pokazala v razvoju dolnjeavstrijskega železnega rudarstva in fužinarstva marsikako enakost ali podobnost pa tudi znatne razlike. V ta namen bi bilo najbolj potrebno najprej obdelati OrtRR

kot najstarejši in v pravnem pogledu najobsežnejši dokument med vrstniki, ki je bil kdo ve od kod presajen na naša tla.

Po OrtRR je bilo ustanovljeno in se je nanj opiralo gorenjsko srednjeveško železarstvo in najtrajnejša sled za njim — rudarsko sodstvo — je držala štiri stoletja (1381 do 1781) z znatnimi razločki od organizacije železarske uprave v koroških, posebno pa v štajerskih rudnikih.

Ferdinandejski, na male podjelovske fužine omejeni, in njihovim preprostejšim okoliščinam se prilagajajoči rudarski red je dobil 1575 bolj izdelanega, sodobnejšega naslednika v karolinškem redu za Kranjsko in Goriško, ki je veljal do odprave rudarskega sodstva 1781 in deloma do avstrijskih rudarskih zakonov XIX. stol.

Srditi nasprotnik rudarskega sodstva, imetnik radovljiške gospoščine Moric Dietrichstain, ki je 1569 želel porabiti podjelovski red za krpanje svojih oken,¹⁵ bi se bil moral v imenu gospostva izjaviti tudi o karolinškem redu,¹⁶ pa tega ni več utegnil storiti, ker ga je 1576 prehitela smrt. Nato je Janž Mandelc natisnil karolinški red v Ljubljani 1577. leta.

OPOMBE

1. Fotokopije OrtRR imata muzeja na Jesenicah in v Loki. Oskrbel jih je po Münchenskem izvodu Pavle Blaznik. — 2. Pripis na Münchenskem izvodu OrtRR iz 1496. — 3. Obvestilo Pavla Blaznika piscu. — 4. Po radovljiškem urbarju iz 1498 v DAS. — 5. Mü 264. — 6. Mü 281—283. — 7. Dunajski izvod OrtRR navaja Mü 374 ssl. — 8. Ni gotovo, kateri prepis OrtRR so priložili podjelovski fužinarji svoji prošnji na cesarja. — Vriva se tudi vprašanje, koliko je pravno in praktično veljal OrtRR še 1547. — 9. So izšle samo rokopisne. Njihov prepis iz XVI. stol. hranijo v državnem arhivu na Dunaju; original ali drug star prepis ni znan. Mü str. 249 ssl. prinaša nepopolno in ponekod slabo prebrano besedilo. Kovaški muzej v Kropi ima fotokopijo dunajskega izvoda in po njem narejen vidiran strojni prepis. — 10. Josip Zontar v spisu Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice XVI. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine. Zgodovinski časopis X—XI, Ljubljana 1956—1957. — 10a. Mü 298. — 11. Glej 10. — 12. Glej 3. — 12a. Glej 3. — 13. Pi 86 sl. — 13a. Pi 86, zlasti pogl. Der Berg. — 14. Pi na mnogih mestih, zlasti str. 36 (Hüttenberg 1492), 59 (Erzberg 1507), 86 (Der Berg) in drugod. — 15. in 16. Mü 136.

Kratice: Mü: Alfons Müllner, Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien, 1908. — Pi: Hans Pirchegger, Das steirische Eisenwesen bis 1564, Graz 1937.

RAZKROJ FEVDALNE AGRARNE STRUKTURE IN PREHOD NA INDIVIDUALIZIRANO KMETIJSTVO NA KRANJSKEM

MARIJAN BRITOVSEK

(Nadaljevanje)

II.

V poglavju »*Odkup in uravnava zemljiških dolžnosti*« prikazujem razkroj fevdalne agrarne strukture in nastajanje individualiziranega kmetijstva. V prvi polovici XIX. stoletja so se nasprotja med fevdalci in podložniki glede gozdnih in pašnih servitutov vedno bolj zaostrovala. Zemljiški gospodje so poosttrili nadzorstvo nad gozdovi, odkar so jim ti nudili zaradi povečane gospodarske vrednosti večje dohodke. Zaradi tega so se gosposke na vse načine upirale priznanju podložniških pravic do lesa ali paše v svojih gozdovih in na pašnikih. Služnostni upravičenci pa so si prizadevali, da bi obseg služnostnih pravic razširili; pri tem so se sklicevali na svoje »stare pravice« do lesa in paše. Kmetje so navadno gledali na služnostne gozdove kot na tujo posest, ki jo smejo izkoriščati za zadovoljitev svojih potreb, pri tem pa so povsem zanemarjali gozdnozaščitne predpise. V mnogih primerih je izsekavanje služnostnih gozdov zavzelo tako velik obseg, da so ostale le še poseke. Pravni procesi glede služnostnih pravic do lesa ali paše ter glede pustošenja gozdov so bili v zadnjih letih pred zemljiško odvezo in odpravo fevdalnega reda tako številni, da so bile le redke tiste graščine, ki se ne bi s podložniki oziroma kmeti pravdale glede servitutov. Upravičence, ki so prekomerno izkoriščali svoje služnostne pravice, so upravne oblasti kaznovale kot kršilce predpisov gozdnega reda.

Nekatere večje zemljiške gosposke so skušale že v prvi polovici XIX. stoletja, t. j. še pred zemljiško odvezo, rešiti vprašanje služnostnih pravic v gozdovih tako, da bi upravičencem odstopili del gozdov pod pogojem, da se odpovedo služnostnim pravicam v tistem gozdu, ki je ostal zemljiški gosposki. Takšna pogajanja med zemljiškimi gosposkami in služnostnimi upravičenci za uravnavo služnosti so bila zelo dolgotrajna in so bila le v redkih primerih uspešna. Uravnava in ureditev gozdnih služnosti sta bili navadno prepuščeni svobodnemu dogovoru in sporazumu med gospostvi in podložniki.

Pri zemljiških gosposkah so obstajale, kot vidimo, že desetletja pred marčno revolucijo določene težnje za odvezo služnostnih pravic. Ta prizadevanja so šla v dve smeri: skušali so dodeljevati gozdne parcele upravičencem glede na velikost posesti v individualno last

ali pa celotni soseski upravičencev v skupno uporabo. Podložniki so se razdelitvam na splošno upirali. Pri individualnih dodelitvah so se imovitejši podložniki bali, da bodo ob novih razdelitvenih normah prikrajšani; polovični in manjši kmetje so gledali na razdeljevanje z velikim nezaupanjem, zlasti še zato, ker so jim gosposke dodeljevale takšne gozdove, ki so bili precej razredčeni.

Spremembo v reševanju tega vprašanja je prinesla šele buržoaznodemokratska revolucija v Avstriji l. 1848, ki je reševala vprašanje zemljiške odveze po parlamentarni poti. Patent z dne 7. septembra 1848 je odredil, naj se razne pašne in lesne pravice ter servituti proti določenemu plačilu odpravijo. Brez odškodnine naj bi odpravili pravice sosesk do strniščne in prašne paše. Pod vplivom fevdalne kontrarevolucije se je radikalni način reševanja servitutnega vprašanja moral umakniti zmernejšim predpisom v zemljiško-odveznem patentu z dne 4. marca 1849. V novih predpisih je bilo odrejeno, da ostanejo služnostne pravice v veljavi vse do izida podrobnejših predpisov, ki bodo upoštevali posebnosti vsake dežele. Zakonodajalec je razdvojil zemljiškoodvezne operacije v ožjem smislu od zemljiškoodveznih operacij v širšem smislu. Z zemljiškoodveznimi operacijami v ožjem smislu so odpravili tlako in dvolastništvo zemlje z vsemi privilegiji oziroma dajatvami, ki so iz tega razmerja izvirale. Pod zemljiško odvezo v širšem smislu razumemo servitutne operacije, katerih izvedba je predstavljala mnogo večje tehnične težave in so jih izvedli po zemljiškoodveznih operacijah v ožjem smislu. Novi zakon o odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti je izšel 5. julija 1853, t. j. v pogojih zmagovite kontrarevolucije, ko je zakonodajna oblast ponovno prišla v roke vladarja in njegove vlade.

Za izvedbo operacij pri odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti je ministrstvo za notranje zadeve ustanovilo posebne deželne komisije, ki so poslovale na osnovi določenih patentov, uredb in predpisov (patent z dne 5. julija 1853, navodila ministrstva za notranje zadeve in pravosodja z dne 31. oktobra 1857 ter dodatne uredbe z dne 17. oktobra 1860). Deželna komisija za odkup in uravnavo zemljiških dolžnosti na Kranjskem se je konstituirala 16. avgusta 1855. Za predsednika komisije je bil imenovan deželni glavar grof Chorinsky, za njegovega namestnika

dvorni svetnik grof Andrej Hohenwart. Drugi člani komisije so bili izbrani iz vrst pomarčnega političnega in sodnega uradništva. Komisijo so poleg predsednika in njegovega namestnika sestavljali še štirje stalni člani in en namestnik. Lastnike služnostnih zemljišč in služnostne upravičence sta v komisiji zastopala po dva zastopnika z namestnikoma. Značilne lastnosti članov komisije so bile, da so bili birokratsko vestni in politično zanesljivi pripadniki konservativno-fevdalnih nazorov pomarčnega absolutizma.

Deželna komisija je osnovala za Gorenjsko, Dolenjsko in Notranjsko tri lokalne komisije, katerih delovna področja so se po svojem obsegu v glavnem skladala s terezijansko upravno razdelitvijo na okrožja. Posameznim lokalnim komisijam so podredili določene politične okraje. Kompetence deželne komisije in lokalnih komisij so bile s predpisi patenta in navodil točno določene. Za izvedbo agrarnih operacij je bila odgovorna deželna komisija, ki je bila neposredno podrejena ministrstvu za notranje zadeve. Njena pristojnost ni bila omejena le na izvajanje administrativnopravnega postopka operacij, ampak je imela tudi pravico do razsojanja v privatnopravnih zadevah, ki so spadale pod pristojnost civilnih sodišč. Lokalne komisije so bile deželni komisiji podrejene kot pomožni organi, katerih pristojnost je bila omejena na izvajanje navodil in ukazov deželne komisije ter za pravno in tehnično pomoč pri neposrednem izvajanju operacij.

Za odkup ali uravnavo predvidene pravice so se delile v dvoje bistveno različnih kategorij:

- a) pravice, ki so jih morali odkupiti ali uravnati po službeni dolžnosti na osnovi zakonskih predpisov patenta (Amtswegen),
- b) pravice, katerih odkup ali uravnava naj bi bila izvedena s provokacijo, to je na zahtevo določenega števila upravičencev.

V prvo kategorijo so spadale pravice, ki časovno niso bile omejene ali preklicne; sem so spadale: 1. pravice do drvarjenja, stelje, smolarjenja itd., 2. pašne pravice na tujih zemljiščih in posestvih, 3. preostale služnostne pravice, ki niso bile zajete pod točkama 1 in 2 ter niso bile časovno omejene ali preklicne. To so bile n. pr. pravice do postavljanja kopišč, kopanja peska, lomljenja kamna, žganja apna itd., in 4. pašne in lesne pravice na območju nekdanjih deželnoknežjih regalnih gozdov. Lastniki služnostnih zemljišč so morali za odkup ali uravnavo služnostnih pravic po uradni dolžnosti najprej izpolniti posebne prijave, ki so služile kot osnova za nadaljnje operacije.

V drugo kategorijo pravic so spadale pravice, katerih odkup ali uravnava je bila vezana na provokacijo: sem so spadali: 1. vsi poljski servituti, ki niso bili zajeti v § 1 patenta o odkupu in uravnavi služnostnih pravic pod pogojem, da je obstajalo na teh zemljiščih zemljiškogospodsko in podložniško razmerje; 2. skupne lastninske in užitne pravice do zemljišč, ki so bila skupna last nekdanjih zemljiških gospod in občin oziroma podložnikov ali dveh ali več občin skupaj. To so bile pravice, ki so jih uživali v obliki solastništva dominiji in občine oziroma podložniki ali več občin skupaj.

Za odkup ali uravnavo niso prišle v poštev pravice, ki so izvirale iz sečnih pogodbenih razmerij, dobave lesa za omejeni čas, določene dobave lesa cerkvam, faram, šolam in ustanovam, pravice, ki so bile odpravljene z zemljiškoodveznimi predpisi ali so bile proglašene za odkupljive, dalje vse pravice, ki so bile časovno omejene in preklicne, hišni servituti, poljski servituti z izjemo pašnih in gozdnih, ako na obremenjenih zemljiščih ni bilo zemljiškogospodsko in podložniško razmerje, nadalje užitne pravice do gospodarskih poslopij in njim pripadajočih vrtov.

Za razumevanje prepletenih agrarnih operacij pri odkupu ali uravnavi zemljiških dolžnosti je pogoj temeljito poznavanje običajnih pravnih predpisov in internih navodil deželne komisije glede poslovanja lokalnih komisij. Pravni postopek obravnav za odkup ali uravnavo zemljiških dolžnosti se je delil na tri stopnje:

1. poizvedba in ugotovitev vseh dejanskih in pravnih odnosov glede služnostnih pravic ter ugotovitev upravičenosti njihovega odkupa ali uravnave;
2. poizvedba in ugotovitev okoliščin za odkup ali uravnavo;
3. izvedba odkupa ali uravnave ter določitev provizorijev.

Naloge lokalnih komisij na prvi stopnji postopka so bile, da poizvejo in ugotovijo: a) vrsto in obseg služnostnih pravic, b) njihovo pravno razmerje, t. j. na osnovi kakšnega pravnega razmerja so bile osnovane, c) služnostna zemljišča, ki so bila predmet obravnav, d) upravičence in lastnike služnostnih in solastniških zemljišč, e) podatke o načinu, trajanju in meri užitnih pravic, f) dajatve, ki so jih morali plačevati služnostni upravičenci za svoje služnostne pravice, g) okoliščine, po katerih je bilo mogoče prisoditi odkup ali uravnavo.

Po končanih poizvedbah in ugotovitvah vseh dejanskih in pravnih odnosov služnost-

nih pravic na osnovi sporazumov ali pravno veljavnih odločitev deželne komisije so začele lokalne komisije z obravnavami druge stopnje, to je, s poizvedbami in z ugotavljanjem okoliščin za odkup ali uravnavo. V poštrev je prišlo predvsem vprašanje, ali naj se izvede popolna ali le delna uravnava po predpisih § 15 patenta, ali pa naj se izvede odkup pravic z odstopom zemljišč ali s plačilom v denarju.

S potrditvijo načrtov za odkup ali uravnavo so prišle obravnave v zaključno fazo postopka, to je do same izvedbe odkupa ali uravnave.

*

Družbena vloga servitutne zakonodaje. Pri izdelavi patenta za odkup in uravnavo zemljiških dolžnosti se je zakonodajalec dosledno držal principa, da koristi predvsem veleposestnikom. Predpisi so izražali težnje, da se doseže čim večja razbremenitev zemljišč v korist lastnikov služnostnih zemljišč, to je, veleposestnikov. Z gledišča nastajanja kapitalistične veleposesti so bili ti predpisi koristni, za veliko večino kmečkega prebivalstva pa so predstavljali »prefinjeno obliko ropanja« njihovih nekdanjih pravic.

Fevdalnoburžoazna oblast si je prizadevala, da bi ustvarila z izidom novega zakona o odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti ustreznejše pravne odnose, ki bi omogočali razvoj racionalnejšega kapitalističnega kmetijstva. Tega principa pa ni dosledno izvedla v zakonskih predpisih glede odkupa pravic z odstopom gozdov upravičencem. Po teh predpisih je bil odstop gozdov mogoč le upravičencem kot celoti, ne pa individualno.

Najtežje družbenosocialne posledice za upravičence so imeli zakonski predpisi glede odkupa pravic s plačilom v denarju ali v obveznicah zemljiškoodveznega fonda. Po teh predpisih so morali izvedenci v primeru nesporazumov med prizadetimi strankami preračunavati vrednost letnega užitka po povprečnih lokalnih cenah iz let 1836—45. Zaradi spremenjenih gospodarskih pogojev so bile cene lesa v 60 in 70 letih mnogo višje kot takrat. Tako je bila vrednost letnega užitka lesa ocenjena mnogo nižje, kot so bile dejanske tržne cene, kar je vplivalo tudi na določitev mnogo nižjega odkupnega kapitala. Pri plačevanju odkupljenih pravic z obveznicami zemljiškoodveznega fonda so bili upravičenci izpostavljeni stalnemu nihanju vrednostnih papirjev, posebno še zato, ker ni bilo predpisano, po kakšnem kurzu se bodo upravičencem obveznice izplačevale. Služnostni upravičenci so tako dobili kapital, ki

je bil daleč pod vrednostjo odkupljenih pravic. Prav v teh predpisih se je pokazala moč zmagovite fevdalne kontrarevolucije nad njenimi nekdanjimi podložniki. Mnenje številnih prizadetih je bilo, da je razredna pristranost zakonodajalca s servitutnimi agrarnimi operacijami veleposestnikom nadomestila izgubo, ki so jo imeli z zemljiško odvezo v ožjem smislu.

*

Izvajanje agrarnih operacij pri odkupu in uravnavi. Agrarne operacije pri odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti so izvajali nad dvajset let, t. j. v letih 1838—1880. Glavni del operacij je bil izveden že v 70 letih XIX. stoletja.

Lokalne komisije so pričele poslovati 31. marca 1838. Že v prvem letu poslovanja je deželna komisija ugotovila, da s tremi lokalnimi komisijami in z nastavljenim uradništvom ne bo kos obsežnim in zapletenim operacijam. Veliko oviro v tem poslovanju so predstavljala številna sporna vprašanja med prizadetimi strankami, ki so zavlačevala obravnave.

Da bi delo pri odkupu in uravnavi hitreje napredovalo, so 5. maja dodelili deželni komisiji v pomoč lokalne komisije v Radovljici, v Postojni, Ljubljani in Kočevju ter okrajne urade: Kranj, Škofja Loka, Vipava, Idrija, Trebnje, Črnomelj in Krško. Vsakemu teh uradov so dodelili določeno število političnih okrajev. V naslednjih letih je obseg servitutnih operacij zavzel že tako velike mere, da so ponekod ukinili lokalne komisije in njihovo poslovanje prenesli na okrajne urade. Lokalna komisija v Postojni je bila razpuščena 1863, lokalni komisiji v Kočevju in Radovljici pa l. 1865. Po teh reorganizacijah se je obdržala le ljubljanska lokalna komisija in okrajna glavarstva: Radovljica, Postojna, Logatec, Novo mesto, Krško, Črnomelj in Kočevje, ki so se ukvarjala z agrarnimi operacijami pri odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti.

Pri navedenih okrajnih glavarstvih so se operacije nadaljevale v nezmanjšanem obsegu. Uravnavo gozdnih servitutov so izvajali površno. Od celotne, s servituti obremenjene gozdne površine so upravičencem dodelili v izkoriščanje le točno določen del te površine, ki je ostala v lasti veleposestnikov; drugo zemljišče so osvobodili servitutnih obveznosti. Dodelitev gozdov upravičencem so državni ali privatni cenilci precenili ne po nekem predhodnem preračunavanju njihovih realnih potreb, temveč na osnovi površnih cenitev na oko. Pomanjkljiva izobrazba in

dejstvo, da so upravičenci slabo poznali pravne predpise, sta pripomogla k površno izvedeni uravnavi. Upravičenci so podpisovali pogodbe in sporazume v zaupanju do oblasti, ali potrjevali zaradi nepismenosti s križci svojo soglasnost z uravnavo, s katero niti niso bili dovolj seznanjeni. Vsebina sklenjenih pogodb se navadno ni skladala s predhodnimi ustnimi dogovori. Agrarne operacije pri uravnavi služnostnih pravic so zato povzročale v odnosih med veleposestniki in služnostnimi upravičenci še večjo zmedo. Nasprotja med njimi so se poglobljala in zaostrovala. Tožbe in prepiri so se stalno množili. Veleposestniki so se pritoževali zaradi prekrškov upravičencev, ti pa so jim očitke vračali zaradi omejevanja služnostnih pravic. Veliki večini upravičencev uravnava pravic ni prinesla nobene koristi, temveč jih je izročila na milost in nemilost veleposestnikom-lastnikom služnostnih zemljišč. Številne pritožbe služnostnih upravičencev glede uravnave so se nanašale predvsem na razne očitke glede pristranosti izvedencev in na prekrške lastnikov služnostnih zemljišč. Pri obravnavah so dodeljevali upravičencem navadno les na zelo oddaljenih in težko pristopnih predelih, kjer so bili izdatki za delo in spravilo mnogo večji kot vrednost lesa. Dogajalo se je, da so se v takih primerih upravičenci celo odpovedali pravicam do lesa, ker je bilo rentabilneje, če so les kupili. Ponekod so veleposestniki nastopali proti upravičencem tudi z radikalnejšimi sredstvi. Pod pretvezo gozdnozaščitnih predpisov so pričeli omejevati ali prepovedovati izkoriščanje uravnanih pravic do lesa in paše. V ta namen so izrabljali gozdnozaščitne predpise gozdnega zakona z dne 3. decembra 1852, ki je dajal veleposestnikom veliko polnomočje glede omejevanja uravnanih služnostnih pravic. Po predpisih gozdnega zakona so bile veleposestnikom dane neomejene pravne možnosti za omejevanje uravnanih služnostnih pravic; pogosto so zato uporabljali tudi nezakonita sredstva. Po teh predpisih so bile pašne pravice v mladem gozdu prepovedane. Veleposestnik je imel pravico, da je z razširjanjem zaščitnih gozdnih področij razjeval pašne pravice upravičencev; v primeru, če je veleposestnik pogozdil pašnike, ki so jih že od nekdaj uporabljali za pašo, je bila upravičencem za 20 let paša na teh zemljiščih prepovedana. Veleposestnik je imel prav tako pravico upravičencem odtegniti za nekaj desetletij pašne pravice na uravnanih področjih, če jih je pogozdil. Posebne težave za upravičence so nastale zaradi reorganizacije gozdonadzorstvene služ-

be in zaradi doslednejšega izvajanja gozdnozaščitnih predpisov.

Ob koncu XIX. stoletja so bile operacije pri odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti v glavnem zaključene.

Servitutne pravice do lesa so bile v 70 in 80 letih XIX. stoletja večidel odkupljene z odstopom gozdnih parcel upravičencem kot celoti ali posameznim individualno. Težnje po individualni razdelitvi so izvirale zlasti iz prizadevanj, da se posamezni upravičenci izognejo trajnim preprirom in sporom, ki so nastajali zaradi neomejenega izkoriščanja lesa v skupnih gozdovih. Zato so oblasti pogostokrat dopuščale individualne razdelitve, češ da prinašajo takšne razdelitve upravičencem določene prednosti. Izkušnje so pokazale, da so revnejši posestniki dodeljene jim parcele bodisi zaradi pomanjkanja denarja bodisi zaradi ugodnih tržnih razmer v kratkem povsem opustošili. Mnogi kmetje so dobili v zameno za svoje služnostne pravice gozdne parcele, ki so bile v zelo slabem stanju. Zlasti opustošeni so bili servitutni gozdovi v tistih predelih, kjer so bili ugodni tržni pogoji za prodajo lesa. Na Kranjskem in Primorskem se je pogosto dogajalo, da so upravičenci gozdove individualno razdelili, medtem ko so pašo puščali še naprej skupno. Zaradi neurejenih gozdnih razmer ni bilo pravega zanimanja za izboljšanje gozdarstva. Služnostni upravičenci se navadno niso lotevali izdelave gozdnih poti, ker niso vedeli, kateri del jim bo z operacijami dodeljen. Po statističnih podatkih iz leta 1878 je mogoče sklepati, da so operacije pri odkupu in uravnavi razbremenile že znaten del obremenjenih zemljišč. Od celotne gozdne površine, ki je na Kranjskem merila 400.207 ha, je bilo obremenjene z gozdnimi servituti ca. 80 % površine. Od tega je bilo do leta 1878 odkupljenih ali uravnanih okrog 70 % pašnih in gozdnih servitutov. Leta 1878 je bilo na Kranjskem s servituti obremenjenih le še 73.167 ha ali 18,28 % gozdne površine; na Primorskem 66.285 ha ali 36,33 % celotne gozdne površine, ki je merila na Primorskem 182.408 ha.

Individualne razdelitve so bile često izvedene brez pravega premisleka in so le povečale razdrobljenost gozdnih parcel ter pospešile njihovo pustošenje. S stališča racionalnega gospodarstva je individualna parcelacija odkupa povzročila gospodarstvu ogromno škodo. Redno se je dogajalo, da so mnogi posestniki dobili na območju ene davčne občine po več parcel, katerih vsaka je merila le $\frac{1}{4}$ orala.

Družbene posledice servitutnih operacij. Agrarne operacije pri odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti so prinesle velike koristi veleposestnikom. Z odstopom zemljišča ali proti plačilu neznatnega denarnega zneska so lahko osvobodili svojo posest servitutov in uvedli na služnosti osvobojenih zemljiških racionalnejše oblike gospodarstva. Postopno prodiranje kapitalizma je vplivalo tudi na spremembo posestne strukture bivše podložne posesti. Zemljiška odveza z odškodnino, posebno še agrarne operacije pri odkupu in uravnavi zemljiških služnosti sta globoko posegli v strukturo kmečke posesti. Z odkupom in uravnavo zemljiških dolžnosti se je individualizacija te posesti zelo razmahnila. Srednja in mala kmečka posest sta z dodelitvijo relativno majhnih gozdnih ali pašnih parcel utrpeli veliko škodo. Njihovo gospodarstvo je bilo omejeno na točno določen gozdni ali pašni prostor, ki so ga dobili v svojo lastnino. Zaradi spremenjenih gospodarskih pogojev, t. j. razvoja agrarnega kapitalizma je postal obstoj te posesti vedno bolj odvisen od uvajanja racionalnejših oblik gospodarjenja. Omenjene operacije so poglobile tudi diferenciacijo na vasi. Fevdalna veleposest je bila z zemljiško odvezo nujno vržena na pot kapitalističnega razvoja. Visoke odškodnine, ki so jih morali kmetje odplačevati, so le pospešile in olajšale pretvorbo fevdalnega graščaka v kapitalističnega veleposestnika. Povsem razumljivo je, da so se razredna nasprotja med zemljiškimi lastniki in služnostnimi upravičenci ob odkupu in uravnavi služnostnih pravic zelo zaostрила. Nekdanji zemljiški gospodje so si prizadevali, da bi bilo upravičencem priznanih čim manj servitutnih pravic. Poiskali so sleherno možnost, da bi razveljavili ali zmanjšali svoje obveznosti do upravičencev. V spomenici, naslovljeni ministrstvu za notranje zadeve, so l. 1864 navedli, da so na svoje veliko začudenje že ob prvih razpravah opazili, da je prijavljenih za odkup ali uravnavo veliko pravic, ki jih niso nikoli priznali in za katere ni bilo na razpolago nikakih sodnih odločb ali pravnih naslovov. Po njihovem mnenju se je ustalilo pravilo, da je vsakdo skušal uveljaviti kot servitutne pravice, primerne za odkup, vse, kar je nekoč dobival iz graščinskega gozda. Začasno, na prošnjo do preklica, z najemnino ali brez nje ali iz povsem drugega pravnega razloga.

Zemljiški gospodje so se predvsem izgovarjali, da so bile služnosti pretežno osebne, to je vezane na osebe, ne pa na posest in da so graščine dodeljevale podložnikom les in pravice do izkoriščanja drugih gozdnih plodov

le na njihovo prošnjo zastoj ali proti majhnemu odplačilu. Izgovarjali so se, da so časovno omejena dovoljenja za les podeljevale graščine svojim podložnikom le za kritje potreb in so jih le v izjemnih primerih povzdignili do formalno stalnih servitutnih pravic. V tej zvezi so graščine izdajale posebne listine in vpisale služnostne pravice na zahtevo strank tudi v javne knjige.

Po njihovih navedbah so bila z zemljiško-odveznim patentom ukinjena vsa dovoljenja, ki niso bila povzdignjena v servitute, in vse tiste pravice, ki niso bile zasnovane na kakšnem časovno neomejenem pravnem naslovu. Taka tolmačenja pravnih predpisov so izzvala številne pritožbe upravičencev. Fevdalci so trdili, da se je večina upravičencev leta 1848 podredila odpovedi časno omejenih dovoljenj, kar ni ustrezalo resnici. Prav tako so se energično upirali priznavanju tistih pravic, ki so jih upravičenci uveljavljali le na osnovi zastaranja itd.

Mnogo globlje kot veleposestnike so posledice pristranske zakonodaje prizadele ekstenzo številnih upravičencev — srednjih in malih kmetov ter kočarjev, ki so bili v veliki meri odvisni od servitutov. Lokalne komisije so sklepale s strankami odkupne pogodbe, katerih težke posledice so občutili upravičenci šele po izvedbi operacij.

Mnogi kmečki poslanci so se pritoževali, da so izvedenci preračunavali ekvivalente po prenizkih cenah in da upravičenci v pretežni meri z dodelitvijo gozda niso dobili niti polovice, ponekod celo niti $\frac{1}{3}$ vrednosti tistega, kar so nekoč uživali. Določitev količine in kakovosti lesa so komisije prepuščale izvedencem, ki so zaradi nepoznavanja kmečkih razmer ali zaradi pristranosti znatno oškodovali kmečke upravičence.

Posebno na Notranjskem so pogosto uporabljali gozdarje ene graščine za cenitev gozdov druge in obratno. Takšni izvedenci so bili pristranski in so upoštevali predvsem splošne gozdne interese, ne pa blaginje malih individualiziranih kmečkih posestev.

Velika pomanjkljivost odkupnih pravic je bila, da pri dodelitvi gozdov niso točno določili vsakemu upravičencu njegovega deleža. Novo nastale skupnosti koristnikov so se le redko kdaj konstituirale v zadrage in sprejele ustrezne statute. Gozdne parcele, ki so bile porazdeljene upravičencem na osnovi prenizkega ekvivalenta, so mnogim onemogočile kmetovanje v dotedanjem obsegu. Kolikor so dobili za pravice določen kapital, z njim za trajno niso mogli zadovoljiti svojih potreb. Trenutno zadovoljstvo nekaterih upravičencev se je kmalu spremenilo v tar-

nanje, brž ko so denar zapravili ali gozd posekali. Takšne gozdove so navadno zopet pokupili veleposestniki. Pogostokrat so dodeljevali gozdove namesto skupnosti upravičencev občinam, kar je izzvalo številne pritožbe in spore med prizadetimi strankami.

Velika večina upravičencev se je prav tako pritoževala, da so bile z uravnavo prikrajšane njihove stare pravice in da iz uravnanih gozdov oziroma pašnikov niso več mogli kriti svojih potreb. Pritožbe veleposestnikov, da so upravičenci kršili gozdno-zaščitne predpise ali pogodbe o uravnavi, so bile pogosto osnovane.

Gospodarski položaj upravičencev se je z omejevanjem služnostnih pravic zelo poslabšal. Vzroke za propast številnih kmečkih posestev v 70 in 80 letih XIX. stoletja je treba deloma iskati tudi v posledicah agrarnih operacij pri odkupu in uravnavi zemljiških obveznosti.

Z agrarnimi operacijami pri odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti je bila na Kranjskem zaključena zemljiška odveza v širšem smislu. Obsežne gozdne in pašniške površine so bile v dobrih dvajsetih letih osvobodjene servitutnih obveznosti. Celotna odkupljena ali uravnana površina na območju Kranjske je do leta 1877 znašala 514.006 oralov. Od tega je odpadlo na odkupljeno gozdno površino 345.172 oralov, na druga zemljišča, zlasti na pašnike, 131.365 oralov. Služnostne pravice so bile uravnane na 22.666 oralih gozdne površine in na 14.802 oralih drugih zemljišč. V postopek pri odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti je bila zajeta od celotne gozdne površine, ki je na Kranjskem merila 693.418 oralov, skoraj polovica, 367.838 oralov. Leta 1878 je znašala s služnostmi obremenjena gozdna površina še vedno 73.167,87 ha ali 18,28%. V naslednjih desetletjih je ostalo neodkupljenih ali neuravnanih pravic, predvidenih za odkup ali uravnavo, teko malo, da jih niso več navajali v statističnih tabelah.

Posledice odkupa in uravnave so najteže občutili tisti kmetovalci, ki niso znali nadoknaditi nekdanjih služnostnih pravic z racionalnejšimi oblikami kmetijstva, to je, z uvedbo hlevske reje, krmnih rastlin ter z racionalnejšim gospodarjenjem v gozdu. Med najbolj prizadetimi družbenimi plastmi so bili predvsem kočarji ter mali in deloma srednji kmetje. Nove gospodarske razmere so od njih terjale nov način gospodarjenja, ki ga mnogi zaradi pičlih denarnih sredstev niso mogli uvesti. Peyer, eden najboljših poznavalcev teh razmer, je zelo točno označil operacije, ko je napisal, da je komaj kakšna

druga reforma posegla tako globoko v socialne in gospodarske razmere na vasi, kakor odkup in uravnava zemljiških dolžnosti. Niti izvedba zemljiške odveze v ožjem smislu ni prinesla toliko sprememb v lastninske odnose kot servitutne operacije.

Borbe med veleposestniki, t. j. lastniki služnostnih zemljišč, in upravičenci se je končala z zmago veleposestnikov, katerim je uspelo, da so s svojo gospodarsko in politično močjo na legalen način dosegli popolno osvoboditev svoje posesti. Gospodarski položaj se je z ukinitvijo služnostnih pravic za številne upravičence zelo poslabšal, proces družbene diferenciacije na vasi pa je zavzel ostrejšje oblike. Nasprotja med bogatimi, z oderuškim kapitalom zvezanimi gruntarji in siromašnim kmečkim prebivalstvom so se vedno bolj zaostrovala. Mnogi propadli kmetje so se uvrstili med agrarni proletariat ali pa so bili prisiljeni zapustiti domove in si iskati zaslužka v tujini. V agrotehničnem pogledu je razvoj agrarnega kapitalizma dal veleposestnikom na razpolago številne pripomočke znanosti in tehnike, ki so jim omogočali, da so s strokovno izobraženim gospodarskim kadrom uveljavljali svojo prednost pred individualizirano malo kmečko posestjo, ki je bila večji del prepuščena oderušemu kapitalu; ta je v 70 in 80 letih XIX. stoletja zavzel na Kranjskem velik obseg. Upravičeno je zapisal leta 1879 Slovenski Narod, da ni zemlje v Evropi, ki bi bila tako v rokah oderuhov, kakor so slovenske dežele. Denar so posojali na 30 do 50 % letne obresti ter poleg tega pobirali še postranske obresti v poljedelskih pridelkih. V številnih člankih je Slovenski Narod ugotavljal, da oderuštvo vedno bolj uničuje kmečko prebivalstvo. Na račun propadlih kmečkih množic se je pričela porajati nova slovenska buržoazija. To razdobje je pomenilo, kot pravi v Razvoju slov. Kardelj, izhodišče za obogatitev »jare gospode« in »slovenskih kraljev na Betajnovi«. Agrarne operacije pri odkupu in uravnavi so pripomogle k izoblikovanju treh novih družbenih plasti: veleposestnikov, gruntarjev in lesnih trgovcev, ki so prevzeli vlogo nekdanjih zemljiških gospodov s tem, da so si podredili gospodarsko šibko kmečko prebivalstvo.

OPOMBE

Zaradi pomanjkanja agrarnohistoričnih razprav o teh vprašanjih, zlasti o razkroju srenjskih pašnikov in gozdov v fiziokratskem obdobju, to je, od druge polovice XVIII. stoletja dalje ter o zemljiško-odveznih operacijah odkupa in uravnave zemljiških dolžnosti v drugi polovici XIX. stol. sem bil predvsem navezan na arhivsko gradivo. Najvažnejši viri za pričujočo razpravo so mi bili: urbarji in to zlasti reformirani urbarji deželno-knežje posesti na Kranjskem, ki so bili izdelani pretežno v drugi polovici XVI. stol. Iz njih je mogoče dobiti točno predstavo o upravi kameralne pose-

sti, ki je bila na Kranjskem vsa zastavljena. Na zadnjih straneh omenjenih urbarjev so podana tudi pojasnila vsakokratnega oskrbnika zastavne gosposke. V teh pojasnilih se navadno navaja agrarna struktura zastavne gosposke, obseg pašnih in gozdnih pravic podložnikov in višina njihovih protidajatev v gozdnini. Upravo in pobiranje dohodkov na zastavnih gosposkah je opravljal v imenu deželnega kneza vicedomski urad. Za obdobje od XVI. do XVII. stol. so ohranjena poročila, protokoli, dopisi vicedomskega urada deželnemu knezu ali komori ter še drugo listinsko gradivo, ki se nanaša na upravo te posesti in predstavlja bogat vir za proučevanje gospodarskih razmer na teh gosposkah.

Za poznavanje razmerja med podložniki, zemljiškimi gospodi in deželnim knezom so važen vir tudi pravna napotila, ki obsegajo podatke o kmečkih dolžnostih do zemljiških gospodov in njihovem pravnem položaju. Za naše proučevanje pridejo predvsem v poštev vaški, župni, alpski in gozdni redi ter drugi predpisi, ki se nanašajo na pašne in gozdne pravice podložnikov v gozdovih in na pašnikih. pripadajočih zemljiškim gosposkam ali srenjam.

Med vire za mojo razpravo spadajo tudi gozdni in rudarski redi, zakoni in predpisi o gozdnih zadevah, ki so jih izdajali lastniki gozdov na osnovi gozdnega prava (ius forestarium, Forstrecht). Veliko število gozdnih redov in predpisov o gozdovih za posamezne večje zemljiške gosposke in samostane je zbranih v zbirki »Österreichische Weistümer« in delno tudi v reformiranih urbarjih. Ti predpisi navadno prepovedujejo pustošenje gozdov, urejajo gozdne služnosti, zlasti pašo, in predpisujejo dodelitev lesa podložnikom za njihove potrebe po obsegu, količini in vrsti. V XV. in XVI. stol. pa se množijo rudarski in gozdni redi, ki jih je izdal deželni knez za gozdove v deželi na osnovi vrhovnostnega gozdnega prava. Ti redi in predpisi so na Kranjskem vse do XVII. stol. urejali pravne odnose glede rudarstva in gozda in zato predstavljajo dragoceno gradivo za poznavanje rudarstva, lastniških gozdnih odnosov in gozdne uprave v fevdalizmu. Za Kranjsko, Koroško in Stajersko so ti predpisi in redi pretežno ohranjeni in zbrani v zbirki: Schmidt F. A., Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der österreichischen Monarchie, Gesetze von Österreich, Steiermark, Kärnten und Krain, II. Abt. 1. Heft, Dunaj, 1859. Gozdni in rudarski redi, patenti in zakoni iz XVIII. in XIX. stol. pa so zbrani v zakonskih zbirkah, ki so izšle v drugi polovici XVIII. in XIX. stol. Ta zakonodaja je nastala predvsem pod vplivom merkantilističnih in fiziokratskih pogledov, ki so težili za smotnim gozdnim gospodarstvom in temu namenu so podredili tudi vse predpise, ki naj bi z ureditvijo poseka, s kolobarjenjem, pogozdovanjem in načrtnim izkoriščanjem izboljšali stanje v naših gozdovih.

Pripomniti moram, da je treba te vire previdno ocenjevati glede na to, koliko so se ti redi in predpisi resnično izvajali, zlasti še, ker so bili poklicni organi, ki so bdeli nad izvajanjem te zakonodaje, zelo maloštevilni in pogostokrat, kot je razvidno iz listinskega gradiva, niso bili kos svojim nalogam.

Med pravnimi viri obravnavam tudi delo Martina Pegiusa: Dienstbarheiten stättlicher und bawrischer Erbeigengüter vund gründlicher Bericht... Ingolstadt 1567. To delo je spadalo med najpomembnejše privatnopravne zbirke o služnostih iz XVI. in XVII. stol. in je bilo na splošno v rabi na sodiščih. V treh knjigah je avtor sistematično zbral vse predpise o služnostih in jih je obravnaval izključno na podlagi rimskega prava. Čeprav je Pegiusovo delo glede razlage nastanka servitutov zastarelo in ne vzdrži kritike novjših historičnih tolmačenj, je vendar pomembno, ker obravnava služnostno problematiko v času uvajanja rimskega prava. To knjigo so v XVII. in XVIII. stol. tudi na Kranjskem mnogi hranili v svojih privatnih knjižnih zbirkah.

Za proučevanje graščinskega gospodarstva so mi bili pomemben vir zapuščinski inventarji zemljiških gospodov in graščin od XVI. do XVIII. stol. Ohranjeni so v 54 zajetnih svežnjih in vsebujejo točne popise premoženjskega stanja

zemljiških gospodov in drugih višjih stanovskih uradnikov. V te popise so med drugim zajeli: knjižne zbirke, kmetijsko in poljedelsko orodje, vozove, pluge, brane, število in vrsto živine, količino sena itd. Ti podatki nam prikazujejo način in tehniko kmetovanja v tedanji dobi. Iz inventarjev je mogoče razbrati, kako so knjižne zbirke postopoma preraščale v obsežne graščinske knjižnice, ki nudijo vpogled v duhovno kulturo fevdalcev. V XVI. in XVII. stol. je prevladovala pretežno nemška literatura. Kmetijski in pravni priročniki so bili zastopani v znatno manjši meri: v XVIII. stol. pa je število le-teh stalno naraščalo. Iz kmetijskih priročnikov je delno mogoče razbrati tudi način obdelave polj, stanje živinoreje ter gozdarstva tedanje dobe.

Za ugotovitev agrarne strukture iz srede XVIII. stol. so izmed virov najvažnejši akti terezijanske rektifikacije, ki so bili na Kranjskem v veljavi do prihoda Francozov, ne upoštevajoč pri tem neuspehi poskus uvedbe jožefinskega katastra od 1. novembra 1789 do 1. maja 1790. Nastali so v duhovno kulturo fevdalcev. V XVI. in XVII. stol. je prevladovala pretežno nemška literatura. Kmetijski in pravni priročniki so bili zastopani v znatno manjši meri: v XVIII. stol. pa je število le-teh stalno naraščalo. Iz kmetijskih priročnikov je delno mogoče razbrati tudi način obdelave polj, stanje živinoreje ter gozdarstva tedanje dobe.

Bogate podatke za proučevanje kmetijskega agrarnega

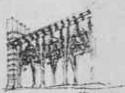
prevrata najdemo v izdatni meri v listinskem gradivu gubernijskega arhiva. Ti podatki dejansko dopolnjujejo pomankljive navedbe iz novejšega stanovskega arhiva o kmetijstvu. Pod vplivom fiziokratskih nazorov se je kmetijstvu, kmetijski proizvodnji, uvajanju novih kultur, živinoreji, razdeljevanju srenjskih pašnikov in gozdov ter gozdarstvu pridelala posvečati velika pozornost, kar je razvidno tudi iz zajetnih svežnjev gubernijskega arhiva, ki obravnavajo navedene probleme. Prav iz teh spisov si je mogoče ustvariti točnejšo sliko o razdeljevanju srenjskih pašnikov in gozdov ter o veliki razširjenosti živinskih kužnih bolezni, ki so takrat razsajale med živino na srenjskih pašnikih. Fragmentarne podatke o teh problemih nudijo tudi nekateri graščinski in kresijski arhivi.

Arhiv starejše in novejše Kmetijske družbe obravnava razdobje delovanja prve in druge Kmetijske družbe ter vsebinsko dopolnjuje gradivo tistih svežnjev gubernijskega arhiva, ki se nanašajo na kmetijstvo. Celotno gradivo je zajeto v ca. 60 svežnjeh. Akti prve Kmetijske družbe (1767 do 1787) so ohranjeni fragmentarno v 9 svežnjih in so pomešani z akti novejše Kmetijske družbe. Za naše proučevanje pridejo v poštev predvsem poročila in podatki Kmetijske družbe in okrožnih uradov glede živinoreje, pašniškega in gozdnega gospodarstva. Podatki o operacijah pri razdeljevanju srenjskih pašnikov in gozdov ter podatki o servitutni problematiki.

Med viri naj omenim franciscejski kataster, ki ima veliko historično vrednost in je neizčrpen vir za proučevanje agrarnih razmer, agrarne strukture, tipov poljske razdelitve, posestno-lastniških odnosov itd.

Viri za odkup in uravnavo zemljiških dolžnosti so ohranjeni v 73 svežnjih. Za naše proučevanje so posebno dragoceni svežnji, ki vsebujejo v celoti ohranjena letna poročila lokalnih komisij o poteku odkupa in uravnave zemljiških dolžnosti deželni komisiji in poročila le-te ministrstvu za notranje zadeve, nadalje podatki o pravni organizaciji in družbeni strani operacij.

S tem pregledom sem skušal navesti najpomembnejše arhivske fonde, ki sem jih pri svoji disertaciji uporabljal.

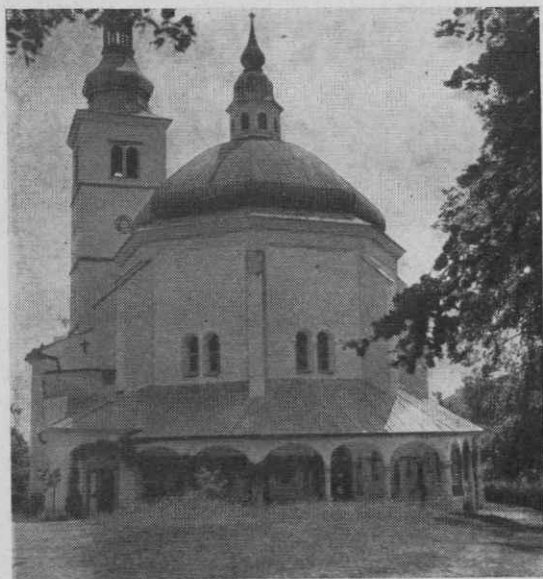

PREGLED BAROČNE ARHITEKTURE V SLOVENIJI

NACE SUMI

Ko poskušam v najkrajših in zato tudi zelo nepopolnih črtah orisati razvoj in dosežke baročnega stavbarstva na Slovenskem, moram takoj pripomniti, da ni bilo mogoče zajeti vse etnografske Slovenije; opustiti je bilo treba pregled arhitekture obeh baročnih stoletij, XVII. in XVIII., za Koroško, za katero manjkajo potrebni dokumenti. Podobno velja za Benečijo, ki je v tem pogledu neraziskana. Da pa niso bile tudi nekatere druge pokrajine na Slovenskem upoštevane v večji meri, — povsem je zanemarjeno gradivo iz Pomurja, v majhni meri je zajeta Dolenjska —, ima svoje vzroke drugod. Za razvoj baročne arhitekture namreč niso bile vse pokrajine enako pomembne. Geografski položaj, tradicija in razločki v ambiciji posameznih središč so izoblikovali tudi stavbni značaj posameznih vodilnih oziroma po izrazu samostojnih slovenskih pokrajin in središč: Štajerske, Primorske in osrednje Slovenije z Ljubljano. V tem mozaiku Slovenije so posamezni predeli v različnih dobah in različni meri stopili v ospredje ter soodločali o značaju sinteze, ki jo je izvedla osrednja Slovenija; to se je zgodilo bodisi z latentnim vplivom obrobni pokrajin na središče, toda tudi središče samo je zajelo spričo svoje ambicije v širši krog zgledov zunaj slovenskega etničnega ozemlja. Kot pokrajini, ki sta vidneje prispevali k značaju osredneslovenskega, »ljublanskega« baroka, bi mogli navesti zlasti Primorsko in Štajersko. A tudi delež teh dveh je popol-

noma različen; primorski pomeni pri formiranju lastne šole v osrednji Sloveniji zlasti zaviralen moment, štajerski pa se je pokazal kot dovajalec novih pobud. Primorski »vpliv« je utrjeval in ohranjal zlasti mediteranske, torej južnjaške elemente, štajerski pa je prispeval k prodoru srednjeevropskih tokov. Iz povedanega je tudi razumljivo, zakaj je osredneslovenska sinteza, ki združuje tradicionalne »italijanske« značilnosti in srednjeevropsko, zlasti avstrijsko in južno-

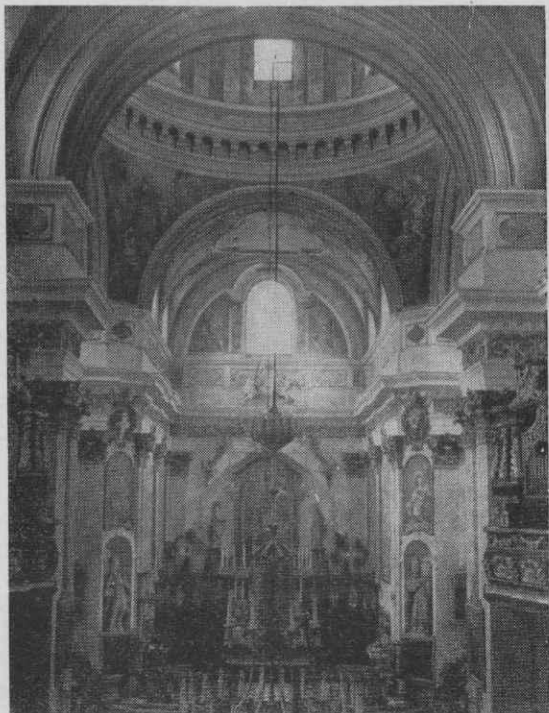
Nova Štifa pri Ribnici, 1641—1671, zunanjsčina

Soteska, grajski paviljon iz ok. 1680, primer izjemnih zasnov, ki zajemajo iz izročila italijanskega manierizma

nemško komponento, posebej zanimiva; saj pomeni ključ za razumevanje tudi obrobne arhitekture, kjer so stilne pobude mnogo bolj enostranske. Ključ za razumevanje baročne arhitekture v tem smislu, kolikor nas zanima široki značaj ljubljanske šole kot znamenje formiranja slovenstva v likovni umetnosti; zakaj primerjava med podobnimi lastnostmi te osredneslovenske arhitekture v gotski dobi, v baroku in moderni razločno kaže na rast osrednjega vpliva, ki v moderni dobi zajame vse slovensko ozemlje.

Da pa bi se izognili nespornostim, je treba pojasniti še tole: poudarjanja ključ-

Ljubljana, stolnica, kupola in prezbitirij, 1700–1706 (kupola z upoštevanjem prvotnega načrta izvedena sredi XIX. stol.)

nega položaja ljubljanske šole ne smemo razumeti kot degradacijo arhitekture v obrobni pokrajini, zlasti ne na Štajerskem. Saj prav stavbarstvo te dežele ne pomeni le po kvaliteti enakovrednega, marveč pogosto celo močnejšega vrstnika. Gre zgolj za določitev in oznako tistih pokrajinskih »konstant«, ki sta jih rodili zemlja in zgodovina. V baročni dobi so te konstante prostora še pomembnejše kot v srednjem veku, saj so ponekod pospeševale stilni razvoj, drugod pa so ga na določeni stopnji dobesedno zavrle. Z drugimi besedami povedano, nekaterim pokrajinam je barok »ležal«, drugim je bil v svojih razvitih, tipičnih oblikah a priori tuj. Ta ugotovitev velja posebej za dobo »pravega baroka«, kakor je že Stelč označil umetnost XVIII. stoletja pri nas, za dobo, ko moremo govoriti o formiranju razvitih domačih stavbnih »šol«, za čas torej, ki pomeni dotlej najvišji vzpon in aktivni delež našega človeka v umetnosti sploh.

Baročno dobo smemo po povedanem deliti na dve veliki obdobji, na XVII. stoletje, ki pomeni ustalitev importiranih baročnih sestavin v naše okolje, dokončno odmiranje sicer v baročno smer razvijajoče se gotške formalne tradicije in hkrati široko uveljavitev stavbnih tipov po posameznih pokrajinah — in na XVIII. stoletje, ko se v vsej

širini zbudi stvariteljska moč domačije, ko predre ozke tipološke okvire udomačenih arhitektur in v polnem ritmu vsebinsko —, čeprav formalno pogosto konservativno ter v značilnih preskokih — sledi razvoju predstavnega sveta Srednje Evrope. Težišče, ki je bilo v XVII. stoletju najprej na Primorskem, se premakne v obalpske pokrajine.

Baročna doba nam je zapustila nenavadno veliko spomenikov. Doslej je v evidenci brez »etnografskega« gradiva blizu 2000 objektov, cerkva, gradov, dvorcev in meščanskih hiš, ki izkazujejo vsaj minimalno kvaliteto. K temu moramo prišteti še množico kmečkih domačij, ki so ohranile vsaj posamezne sestavine iz te dobe. Čeprav torej naša dežela v zadnjem času naglo zamenjuje stare prvine, saj samo v osrednji Sloveniji lahko ugotovimo vsako leto nekaj sto prezidav kmečkih hiš, je število ohranjenih spomenikov vendarle še zmerom izredno visoko. To samo po sebi dokazuje, da moramo v baročni dobi računati z razmeroma visokim življenjskim standardom. Po drugi strani pa je znano, da je posebej za višje družbene plasti v tej dobi graditeljska vnema prav tipičen pojav. Samo od tod lahko razumemo pogosto na račun ne le tveganih ampak prav katastro-

Ljubljana, fasada uršulinske cerkve, 1718–1726

Limbarska gora nad Moravčami, prezbitirij romarske cerkve, okoli 1735

falnih finančnih posledic priborjeno reprezentančnost stavb. Za razloček od Srednje Evrope, ki v XVII. stoletju ni kdo ve kaj gradila, je bil pri nas gradbeni tempo tudi v tem času precej hiter, število gradenj obsežno; začela oziroma nadaljevala se je modernizacija mest in gradov. Pozabiti pri tem ne smemo, da smo Slovenci doživeli sicer katastrofo turških vpadov in kmečkih uporov ter reprezentančno stavbarstvo zanikajočo reformacijo; tridesetletna vojska, ki je opustošila Nemčijo, pa je šla mimo nas, mogli bi celo reči, da so se naši kraji z njo okoristili. Marsikaj, kar je bilo postavljenega v tem prvem baročnem stoletju, je doživelo v naslednjem, v dobi »pravega« baroka, ponovno prezidavo ali razširitev. Zato je število arhitektur iz prvega baročnega stoletja razmeroma majhno. Šele po l. 1700 so se namreč do kraja uveljavili baročni ideali, govoriti bi smeli o estetski revoluciji, ki jo je XVII. stoletje šele pripravljalo. Razmeroma visoka blaginja vseh družbenih razredov je ob dokončnem prenehanju turške nevarnosti in ob liberalizaciji protireformacijskih okvirov povzročila vzpon domačih ustvarjalcev v širokem obsegu in po vsej deželi.

Če bi hoteli na kratko označiti stavbarsko umetnost XVII. stoletja, potem bi morali reči, da se v njej kaže po eni strani proces

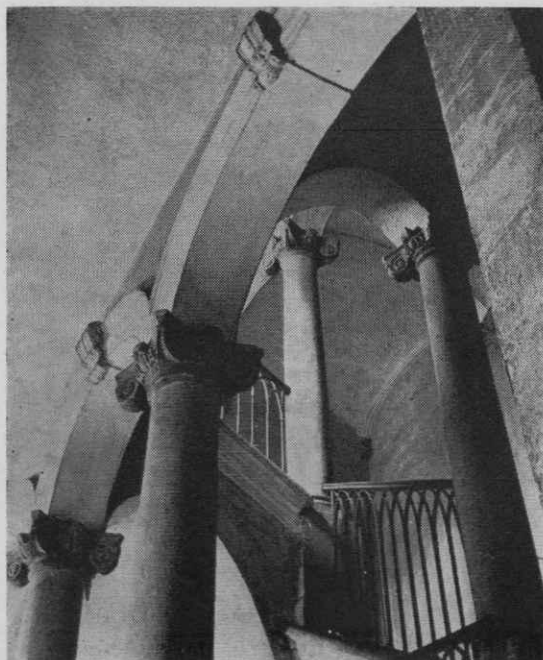
dezorientacije domačega, na gotski formalni repertorij naslonjenega izročila, po drugi strani pa proces počasnega udomačevanja importiranih form. Naše ozemlje, ki je že renesanso doživelo v gotskih formalnih sestavinah, je skušalo uveljaviti tudi barok v istem oblikovnem svetu. Toda ker je bil nosilec tega gibanja v bistvu naš kmet, le v majhni meri tudi na severno umetnost, ki jo je uveljavila reformacija, orientirani plemič in meščan, se razumljivo v daljši perspektivi ta smer ni mogla uveljaviti. Prej konstruktivne sheme so se do konca stoletja umaknile v čisto dekoracijo, prostorske zasnove italijanskega baroka pa so pridobivale od desetletja do desetletja na veljavi. Nosilci novih arhitektonskih idej so bili zlasti voditelji protireformacije, v prvi vrsti protireformacijski redovi, v drugi vrsti šele plemstvo, ki so ga z zamudo posnemali meščani in kmetje. Bilo pa bi napak, če bi dobili vtis, da je bila protireformacijska ost v stavbarstvu posebno vidna. Vso prvo polovico stoletja so nove samostanske in druge cerkve dvoranskega tipa, ki ga je cerkev propagirala zlasti preko jezuitov in pomeni zaveden odklon renesančnih centralnih ali centraliziranih zasnov, ostale sorazmerno osamljene. Odmeve teh prizadevanj, ki so jih vodili večidel naravnost iz Rima, zaznamo šele v drugi polovici

Koper, palača Gravisi iz začetka XVIII. stol.

stoletja. Nemalo je k zmagi novih idealov gotovo pripomoglo tudi dejstvo, da so bile iz naših krajev izgnane reformaciji zveste plemiške rodbine, na ta način je severno izročilo vsaj v tej plasti izgubilo oporo. Nov dotok plemstva je v tej dobi znan od italijanske strani.

V prvih desetletjih XVII. stoletja je, kakor rečeno, ta dvojni tir posebno jasno viden. Pojavijo se prve cerkve dvoranskega (baročnega) tipa, ki naj po geslu katoliške verske obnove pomenijo ponoven naslon na prenesenčno (starokrščansko) izročilo, kakršnega se je cerkev zmerom oklepala pri svojih reformatorskih akcijah. Kajpak zato ni bil uspeh renesančnih prizadevanj, ki so uveljavila na humanistični ideal oprto centralno prostorsko idejo, dosledno črtan s programom: prav v glavnem vzoru vseh zgodnjebaročnih zasnov, v Vignolini cerkvi Il Gesù v Rimu, se tendenca enosmerno od vhoda proti prezbiteriju zasnovanega prostora križa z renesančnim centralnim prostorom kot dominantno. Velika večina cerkva te dobe pa je tudi v Italiji, ne le pri nas brez tega centralnega elementa; to pa ni morda le znamenje premalo utrjene renesanse, marveč tudi znamenje provincializma, naslonitve na lastno predbaročno tradicijo. Pri nas so tudi vodilni samostani uveljavili tak skrajšan tip baročne dvorane s stranskimi kapelami, kjer pomanjkanje kupolnega prostora nadomešča

Ljubljana, stopnišče na Novem trgu 5 iz ok. 1720

Ljubljana, Ciril-Metodova 21 iz leta 1742

višina celotne stavbe. Dežela pa ob vseh teh novih sestavinah gradi po starem.

Okrog srede stoletja se pridružijo dvoranskim stavbam tudi centralne in odtlej se importirana arhitektura polagoma začne udomačevati. Po posameznih tujih vzorih so se v naših pokrajinah zgledovali do take mere, da so nekateri stavbni tipi postali za določena ozemlja kar tipični.

Temeljna stavbna naloga, kjer lahko ugotavljamo razvoj arhitekture, je v tem času cerkev. Druge naloge, zlasti plemiški dvorci in meščanske hiše v primeru s cerkvenim prostorom močno zaostajajo, tradicija je tu še močnejša kakor tam. Prav polagoma se večajo reprezentančni prostorski elementi (veže, stopnišča), toda vse do XVIII. stoletja nikjer ni opaziti kakih pomembnejših dosežkov. Renesančna tradicija arkadnih hodnikov, ogelnih stolpov in členov se le polagoma umika oziroma napreduje v baročno prostorsko razgibanost in izdelavo pogledov. Kolikor imamo zlasti v detajlu naprednejših zasnov, so po vrsti delo tujcev, zlasti Italijanov, ki pa so v veliko primerih v naših krajih ali sosesčini že udomačeni.

Koliko lahko govorimo o razvoju prostorskih zasnov v XVII. stoletju?

V eni sami dimenziji je razvoj otipljiv: v višini. V štiridesetih do šestdesetih letih zrastejo prostori visoko nad mero svojih osnovnic, se potem do konca stoletja polago-

Ljubljana, Koslerjeva hiša iz srede XVIII. stol.

ma nižajo in dosežejo okrog 1700—1710 približno razmerje 1:1, ki potem le neznatno variira. To velja za vse stavbne tipe. Za vrsto posnemovalk še manieristično zasnovane cerkve v Novi Štifti pri Ribnici, ki so raztre-

Maribor, detajl Vetrinjskega dvorca, prva polovica XVIII. stol.

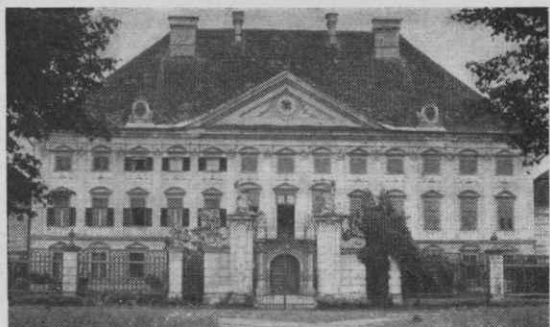
sene po Notranjskem in Dolenjskem vse do hrvaške meje; za vrsto primorskih dvoranskih cerkva, tektonsko zasnovanih (s sestavljenimi polami), ki so vodilni tip v tej deželi; za štajerske cerkve, ki so jim kakor po pravilu (v zvezi z bratovščinami) prizidavali bočne kapele; končno za skupino gorenjskih ali bolj osrednjeslovenskih cerkva s tlorisom potegnjene osmerokotnika, ki v tej pokrajini prevladujejo (sklenjeno skupino dvoranskih stavb pozna le loško ozemlje) ter tudi tipološko predstavljajo sintezo na slovenskem ozemlju (obenem so centralni in vzdolžni prostor). Vrsta teh novih stavbnih tipov je okrog 1700 dokončno izpodrinila tradicijo, ki že dolgo ni nikjer več strukturno odločilna, marveč se je omejevala na posamezne člene, zlasti na degenerirano mrežo rebrovja.

Nakazani razvoj višine prostorov sam po sebi dobro govori o spremembah ideala: heroični, aristokratski visoki prostor se postopoma umika poljudnemu, intimnemu v isti meri, kakor se ekskluzivnost prvih importiranih arhitektur pomika iz samostanov na deželo. Poslej se uveljavlja ne več toliko oblikovanje višine in njenih ritmov, marveč oblikovanje horizontalnih pogledov, prostori se širijo na strani in z novimi sestavinami bogate. Dobra paralela takemu razvoju je seveda tudi oprema. Vendar je treba priznati, da naši zlati oltarji posebej okrog 1690 arhitekturo prehite. V tej dobi je namreč oltar razmeroma samostojen kos, ki se v okvirnih merah sicer arhitekturi prilagodi, ki pa baročne »teatrške« sestavine in prostorsko razgibanost lahko samostojno uveljavi. V XVIII. stoletju tako samostojnost izgubi, v dobi razcveta je samo eden od elementov celotne umetnine.

Novo, odločilno stopnjo v razvoju slovenske baročne arhitekture moramo računati od

Planina pri Rakeku, razvalina najpomembnejšega baročnega dvorca v zahodni Sloveniji, ki jo je še mogoče rešiti (iz dvajsetih let XVIII. stol.)

Dornava, najmogočnejša baročna graščina v Sloveniji, od okoli 1700 do srede XVIII. stol.

časa, ko arhitektura premaga tradicionalno tipsko strogost, enostranski, kar manieristični patos, ko domači ustvarjalci izoblikujejo svoje nazore o prostoru. To se je zgodilo v začetku oziroma v prvi polovici XVIII. stoletja. In sicer najprej v Ljubljani.

Ljubljana je edino mesto na Slovenskem, ki je v tem času doživela nov močan vdor italijanske arhitekture. Priklicala jo je ambicija deželnega glavnega mesta, oprtega na krog operozov, ki so nam zapustili tudi jasno literarno pričevanje o svojih estetskih nazorih. Prvi rezultat teh prizadevanj, stolnica, je tipsko tradicionalna, zaključuje pa vrsto dvoranskih prostorov s kupolo nad križiščem, v oblikovanju prostora s slikarsko iluzijo pozzovsko patetična. Naslednje cerkve kažejo izrazit palladijevski ideal (uršulinke, Križanke, Sv. Peter). Ob tej akciji se je zbudila ambicija podeželja.

Tej pa seveda ni bilo več mogoče zadostiti s tujimi, italijanskimi mojstri. Trenutek je bil pripravljen za razvoj domače šole, ki jo v prvi fazi predstavlja Mačkovo delo.

Nekdaj so njegove arhitekture označevali za skrajšave in poljudne predelave italijanskih zgledov v Ljubljani. Res je mogoče govoriti o takih vzorih, o čemer priča poraba skoraj vseh tipov ljubljanskih cerkva in vrsta nadrobnosti, čeprav je njegov jezik vselej zelo preprost. Vendar je mojster mimo tega obvladal in porabil tudi dediščino našega XVII. stoletja ter uvedel velike forme avstrijskega in južnonemškega baroka. Ne samo forme, tudi kompozicijska načela so sorodna srednjeevropskemu baroku. Po razbitju tipskih okvirov, po opustitvi kompozicij v višino je razvil repertoar arhitektur, ki so nakazovala ves nadaljnji razvoj šole: prešel je na motive horizontalnih prepletov in scenskih zasnov (Šmartin pri Kranju, Limbarska gora), s čimer je kljub svojemu odklanjanju stolniške iluzionistične slikarske prvine in v soglasju s palladijevskimi ljub-

Brežice, poslikana viteška dvorana

ljanskimi arhitekturami ter tradicijo prostora s čistimi mejami pritiral do stopnje, ko je mogla domača iluzionistična smer v enako usmerjeni arhitekturi najti svoje organsko mesto. Na pragu četrtega desetletja v tem procesu, ki kaže seveda svoje analogije tudi v profani vrsti (ljubljska stopnišča) je dozorel čas za ostvaritev celostne umetnine, kjer si scenska arhitektura podredi slikarsko in plastično opremo v enovit organizem.

Nemajhen delež za ta razcvet je prispevala štajerska arhitektura. Eno je sicer go-

Maribor, grajsko stopnišče iz srede XVIII. stol.

Groblje pri Domžalah, stavba ok. 1741, freske in oprema do 1761

tovo: tako zgodaj, kakor v Ljubljani, tam ni opaziti formiranja samostojnih šol, tradicija je tu še bolj trdoživa. Toda Štajerska je z redko doslednostjo navezala na tip, ki smo ga že omenili, na motiv labilne centralizacije prostora. V tridesetih letih je v Ponikvi nastala moderna oblika tega tipa, prostor, ki se na obeh pogledih v osi odpira z mogočnimi optičnimi slavaloki, središče pa se »napihuje« v kapele. K temu so pripomogli gotovo tudi zunanji pobudniki. Tudi zunanjščina teh cerkva, ki dosežejo svojo klasično zrelost v sladkogorski skupini, so valovite, razgibane, prostori sproščeni, lahkotni, oprema pojoče razgibana. Celo profana stavba, kjer je komaj mogoče najti priložnost za take motive, izjemno vzvalovi (mariborsko grajsko stopnišče). Kjer so ploskve ravne, na njih poigravajo štukaturni motivi v graciozni melodiji. Domači mojstri so sprejeli le pobude, ki so takemu razpoloženju ustrezale, medtem ko je na primer vrsta Attemsovih arhitektur doživela le slučajen odmev.

Pač pa so Attemsi pomembni kot posredovalci štajerske, zlasti tudi graške in dunajske arhitekture v ljubljanskem območju, o čemer govori adaptacija Goričan in zaposlitev Perskega v Gornjem gradu. Ta mojster, naslednik Mačkov v Ljubljani, ni nikoli do-

segel sproščenosti štajerskega Fuchsa, a je v Ljubljano v vrsti adaptiranih palač prinesel več elementov avstrijskega baroka, zlasti v drobnih formah. Zaključil je v tej smeri razvoj ljubljanske šole med 1740 in 1760, ko so se fasade razživele od prvotno trdih, do zmerom lahkotnejših shem »nežnega« sloga. Primerjava med štajerskimi in ljubljanskimi palačami vendarle razločno kaže, da se osrednja Slovenija kljub prilivu novih lahkotnejših form ni nikoli odpovedala neki strogosti, shematičnosti, ki je igriva štukatura nikoli ni mogla zatrete. Prav isto pokaže primerjava prostorskih zasnov. Ne v Grobljah, kjer je ljubljanska šola ustvarila najpopolnejšo celostno umetnino svojega območja, ne v Naklem, ki ni razumljiv brez Slatke gore in Gornjega gradu, nikjer ni bila dosežena tista lahkotna, pogosto kontrapostna igra optičnih in prostorskih vrednot, nikjer se ni fasada razgibala kakor na Štajerskem; osrednjeslovenski prostor v arhitekturi se nikjer ne napihuje, povsod ga s členitvijo trdno oklepajo v enotno mejo: v tem se kaže že v srednjem veku jasno izpričano razpoloženje ljubljanskega območja, ki se nikoli ne more odpovedati neki jasnosti, preglednosti in shematični trdnosti.

Po tej dobi razcveta, ki ga doživita v polni meri le Štajerska in osrednja Slovenija ter

Slatka gora, zunanjščina romarske cerkve, sreda XVIII. stol.

s skupnim vplivom pripomoreta k zakasnelemu sprejemu novih form na Dolenjskem, se arhitektura poenostavlja, oglašča se odpor proti scenskim kompozicijam, preračunanim na optično vizijo in prostorske vrednote hkrati; ta odpor je viden najprej v Ljubljani, na deželi se vzdrži tradicija dobe razcveta tudi do konca stoletja in še čez. Odtlej se pogosto arhitekti naslanjajo na dela prve polovice stoletja, dokler v zadnjih desetletjih po razkroju vseh prvin ne doživimo po sijajnem intermezzu »Gruberjevega« kitastega sloga slabotnega klasicizma zlasti dunajske

Tunjice nad Kamnikom, pogled proti prezbiteriju

smeri. Na tej poti k poenostavljanju še po letu 1760 nastajajo kvalitetne domače arhitekture (Tunjice, Cerklje, Postojna, Alojzijeve cerkev v Mariboru), na Kranjskem brez slehernih slikarskih dodatkov na lupini (slika se omeji na oltarno sliko, ki pa pogosto izpodrine oltarno arhitekturo: Velešovo), na Štajerskem pa je iluzionizem zakrnel do dekoracije (Lerhinger) in se v tej obliki še nekaj časa vzdrži.

Doslej nismo omenili Primorske. V tem času ni nikoli odločilno posegla v razvoj; po formiranju domačih delavnic (zlasti v obmorskih mestih) v XVII. stoletju ni v jedru prav nič bistveno preoblikovala svojih za-

Cerklje pri Kranju, župnijska cerkev iz 1777 do 1819

snov. Še naprej je svoje prostore gradila, oblikovala jih je kot jasno razvidne plastične mase ter se po sredi XVIII. stoletja v tradicionalnih tipih skušala orientirati na scenske kompozicije, kar se je moglo zgoditi le prav v omejenem obsegu. Tudi oblikovanje lupin

Ljubljana, vrh stopnišča v Gruberjevi palači, sedemdeseta leta

kaže le skromne razločke v večji porabi dekorativnih motivov, ki pa zdaleč ne dosega bogastva štajerskega ali ljubljanskega baroka. Le prav ob razkroju gibanja je spet prišla Primorska do besede, ko je mogla prvine beneškega »klasicizma« posredovati ljubljanskemu obrobju.

Slovenija je barok doživela sicer v celoti, vendar posamezne pokrajine v zelo različni meri in na različni način. Kot dva protipola si stojita nasproti »konstantni« viziji primorskega, mediteranskega in štajerskega arhitekta. Prvi oblikuje arhitekturo trdnih sestavov in jasnih, preprostih prostorov, drugi jih sproščeno razgiblje in mehko valovi. Osrednja Slovenija z Ljubljano pa pomeni sintezo obeh polov; sicer sprejema štajerske pobude, a jih umirja. Prav s takim značajem pa dobro označuje zlato sredino v umetnost-

nogeografsko tako raznolikem mozaiku Slovenije. Da tu ne smemo računati zgolj s posebnim položajem slovenskih dežel v baroku, marveč z globljimi konstantami, ki presegajo razpon baročnih stoletij, saj jih lahko ugotavljamo od prvih udomačenj umetnosti v romaniki in gotiki, je razumljivo. Pojasnitev teh »konstant« še naprej ostaja ena najbolj zanimivih nalog slovenske umetnostne zgodovine; odgovor na to vprašanje ne bo brez deleža pri prihodnji »polifonski« zgradbi slovenske splošne umetnostne ali kulturne zgodovine, ki pa bo vrh tega morala razvozljati tudi specifične prispevke v nekaterih umetnostnih vrstah sicer manj aktivnih ozemelj.

OPOMBA

Sestavek je skrajšano predavanje, ki ga je imel avtor pred časom v okviru Umetnostnozgodovinskega društva.

IZDELOVANJE ORODJA, STROJEV IN OROŽJA, OROŽARNE IN SKLADIŠČA SMODNIKA V LJUBLJANI

IVAN SLOKAR

Že v prazgodovinskem času, v paleolitiku, v bronasti in v začetku železne dobe vzbujajo pri izkopaninah posebno pozornost raziskovalcev razna prvotno zelo primitivna orodja iz kamna, roževine in lesa, katerim so sledila popolnejša bronasta in železna. Sporedno z izpopolnitvijo orodja je napredovalo glede snovi in vedno boljše izdelave tudi blago, za katerega proizvodnjo je bilo potrebno zadevno orodje. Kakovost orodja je bila merilo za življenjsko raven in kulturni napredek. Ročnemu orodju so sledili stroji, ki so jih poganjale človeške mišice ali domača živina, pozneje tudi taki z uporabo vode ali zraka kot pogonsko silo. Skoraj do konca XVIII. stoletja energetika ni poznala drugih virov pogonske sile.

1. ORODJE

Odkar so se uporabljale kovine za izdelovanje orodja, so se s tem ukvarjali rokodelci kovinskih strok, v prvi vrsti kovači. V Ljubljani je bila kovaška obrt že zgodaj zastopana, saj so bila kovačem, podkovačem in nožarjem potrjena cehovska pravila že leta 1431, in prvi ključavničar se pojavi leta 1544.

Žebjarjev v Ljubljani ni bilo. Magistrat je naročal žeblje v Trziču in pozneje v Kropi, kjer je bilo žebjarstvo zelo razvito. Velike žeblje za mostove in podobne konstrukcije

so izdelovali ljubljanski kovači in podkovači, ki so dobavljali tudi razne druge železne predmete. Neki podkovač je dobavil magistratu leta 1611 12 železnih žbljev, izdelal železno os k brusilnemu kamnu v orožarni, napravil železno verigo, sveder za vrtanje takratnih lesenih vodovodnih cevi, spajalo za te cevi, veliko železno kladivo in obroče za vedro pri kopališču.¹ Leta 1646 je kovač Šark dobavil mestu 3 lopate in 2 motiki za mestne opekarne.²

Med posameznimi sorodnimi rokodelskimi panogami ni bilo jasne razmejitve. Leta 1677 se je pritožil ceh ključavničarjev zoper kovače, češ da posegajo v njihovo področje.³

Izdelovanje navadnega orodja v Ljubljani ni bilo razvito, ker se je prodajalo na letnih sejmihih orodje, izdelano v specialnih delavnicah na Gorenjskem. Kose, srpe, lopate, motike, sekire, žage in pile so dobavljali iz Trziča in iz okolice Kamnika.⁴ V XIX. stoletju je izdeloval zvonar Samassa v Ljubljani tudi kovinske svečnike, likalnice, možnarje, črpalke za vodnjake in zaklopnice (ventile).⁵

Za nabavo bolj kompliciranih naprav je bil magistrat prvotno odvisen od dobaviteljev izven kranjske dežele. Leta 1638 je kupil gasilsko brizgalno v Solnogradu in leta 1643 brzotehtnico v Beljaku.⁶

Gasilske brizgalne je popravljajal leta 1676 neki podkovač.⁷ Istega leta je prevzel to delo

zvonar⁸ in so od tedaj edino zvonarji popravljali in pozneje tudi dobavljali brizgalne. Kot prvi je dobavil brizgalno zvonar Gašper Franchi leta 1717. Edino izjemo srečamo leta 1737, ko je dobavil mestu bakreno brizgalno kotlar Matija Todter.⁹

Za shrambo gasilskih brizgaln je postavil magistrat v letih 1725 do 1726 v »Forstatu« nov gasilski dom, ki ga je imenoval »shramba gasilskega orodja« (Feuerzeughaus) ali »lopa za brizgalne« (Spritzhütte).¹⁰

V teku časa so se ljubljanski rokodelci izpopolnjevali in specializirali. Leta 1743 je dobavil puškar Sigl magistratu novo brzo-tehtnico in popravil staro. Leta 1771 se je imenoval Franc Kren »meščanski puškar in izdelovalec tehtnic«.¹¹ Šele proti koncu XVII. stoletja se pojavi v Ljubljani prvi pilar. Ko je leta 1837 umrl edini pilar, je neki prosilec za to obrt navedel, da morajo ljubljanski ključavničarji pošiljati svoje obrabljene pile na brušenje v Kranj, kar so ključavničarji sami potrdili.¹²

V XVIII. stoletju se je v Ljubljani čutila potreba po mehanikih, ki bi znali izdelovati in popravljati navadne stroje. Leta 1771 je interveniral Gabriel Gruber pri magistratu, da bi dobil Josip Lip meščanstvo in obrtno pravico ključavničarja, češ da se je v njegovi mehanski šoli dobro izkazal, in ker ni v Ljubljani nobenega ključavničarja, ki bi znal izdelovati večje stroje, kot n. pr. stiskalnice in primože.¹³

Kljub Gruberjevi mehanski (1769—1784) in obrtno-industrijski šoli (1815—1850) so bili redki rokodelci, ki so se vzdignili nad povprečje. Leta 1837 je imel en ljubljanski ključavničar v svoji delavnici razne rezalne in vrtalne stroje in stroj za rezanje navojev.¹⁴ Tesarski mojster Jurij Pajk je dobil leta 1847 patent za novo vrsto črpalke, ki so jo naročili celo za neko dunajsko vojašnico.¹⁵

II. STROJI

Tehniška revolucija, povzročena po prodiranju parnega stroja in mehaničnih tekstilnih strojev, je zahtevala tudi delavnice za popravilo in izdelovanje takih strojev.

Prvi parni stroj na slovenskem ozemlju sicer izven meja današnje LRS se je pojavil v Trstu, kjer je bil leta 1819 postavljen parni mlin.¹⁶ Na ozemlju LRS je postavila prvi parni stroj rafinerija sladkorja na Poljanah v Ljubljani leta 1836.¹⁷ Sledila sta leta 1838 bombažna predilnica v Ljubljani in leta 1858 ustanovljeni parni mlin v Ljubljani.¹⁸ Izven Ljubljane je bil že prej postavljen mlin na parni pogon leta 1845 v Kočevju in leta 1846

v Žužemberku. Bombažna predilnica v Ajdovščini je imela v prvi polovici XIX. stoletja razen parnega stroja tudi vodno turbino.¹⁹

Nove tehnične naprave je zahtevala plinska razsvetljava. Na slovenskem ozemlju izven meja današnje LRS je zagorela prvič plinska razsvetljava v Trstu. Intendant artilerije Domek je vpeljal plinsko razsvetljava v razna stanovanja in spomladi 1818 tudi na svetilniku Salvore.²⁰ Zelo pomembna je postala uporaba svetilnega plina za ulično razsvetljava, ki so jo vpeljali v Londonu leta 1814, v Parizu leta 1815 in na Dunaju l. 1833.

Plinska razsvetljava je bila učinkovitejša in bolj ekonomična kot prejšnja oljnata. Zaradi tega so prednjačili pri njeni vpeljavi kapitalistični industrijski obrati. Še preden je dobil Dunaj plinsko javno razsvetljava, jo je že leta 1827 vpeljala kot prva tovarna v Avstriji suknarna Gebrüder Schoeller v Brnu v svojih obratih.²¹ Tudi v Ljubljani je bilo industrijsko podjetje (bombažna predilnica) prvo, ki je vpeljalo leta 1847 plinsko razsvetljava tovarne.²² Več let pozneje je sledila plinska razsvetljava ljubljanskih ulic.

Kljub zamisli, ki jo je sprožil župan Janez Hradecky leta 1845, da bi se vpeljala v Ljubljani plinska razsvetljava, se zadeva ni tako kmalu premaknila do izvedbe. V juliju 1851 je poročal župan Mihael Ambrož o pripravi za napeljavo plinske razsvetljave po mestu, toda brez uspeha. Ljubljanska zbornica za trgovino in industrijo je priporočila leta 1856 magistratu izdajo novega dovolila za kleparsko obrt Josipu Juriju Freiburgerju, češ da bi izkušenost prosilca v poslih instalacije naprav za plinsko razsvetljava mogla postati tudi v Ljubljani koristna. In res je ta kleparski mojster prižgal pred svojo delavnico na Šempetrski (današnji Trubarjevi) cesti št. 12 maja 1856 za poskušnjo plinsko luč.

Konec leta 1857 je bilo na magistratu posvetovanje o javni plinski razsvetljavi, h kateremu je bil pritegnjen tudi Freiburger. Leta 1858 se je obravnaval načrt pogodbe s tržaško plinsko družbo, po kateri bi dobilo mesto 250 plinskih svetilk. Toda do podpisa pogodbe ni prišlo, ker je tržaška družba medtem propadla. Tedaj se je pojavil Ludvik Avgust Riedinger iz Augsburga, s katerim je sklenila mestna občina 31. marca 1860 pogodbo o postavitvi plinarne. Riedingerjeva plinarne je začela obratovati 18. novembra 1861, ko je zagorela na ljubljanskih ulicah prvič plinska luč.

Kmalu nato je bila osnovana na Riedingerjevo pobudo »Delniška družba za plinsko

razsvetljava«, ki je prevzela plinarno. Protokolirana je bila 24. aprila 1863. V mestno last je prišla šele leta 1917. Plinska razsvetljava je bila prvotno vpeljana le v mestu samem, v predmestjih so nadomestili leta 1864 oljnato svečavo s petrolejsko.

Ljubljana je bila od vseh mest današnje Jugoslavije prva, ki je imela javno plinsko razsvetljava. To je vzbudilo tako zanimanje, da so se mesta Gorica, Split in Zagreb obrnila leta 1861 na ljubljanski magistrat in prosila za informacije.²³

Ko so bili v Ljubljani postavljeni prvi parni stroji, ni bilo v mestu nobenega podjetja, ki bi bilo urejeno za izdelavo in popravilo takih strojev. Na slovenskem ozemlju je bilo prvo podjetje te vrste železarna kneza Auersperga v Dvoru na Dolenjskem. Ustanovljena leta 1795 je izdelovala v tridesetih letih XIX. stoletja najrazličnejše strojne dele iz litega železa, kotle in peči za sladkorne rafinerije, cevi za vodovode, plinovode in parovode in vse dele za parne stroje.²⁴

Od leta 1826 je imelo to podjetje stalno zalogo svojih izdelkov v Ljubljani.²⁵ Ko so se pri parnem mlinu v Kočevju pokazale leta 1846 pomanjkljivosti, so parni stroj demonstirali in poslali v to železarno, da ga je popravila in preuredila.²⁶

Razumljivo, da se je v tem času tudi v Ljubljani čutila potreba po podjetjih za izdelovanje ali pa vsaj za popravilo strojev. Saj sta obstajala v mestu 2 pomembna industrijska obrata in sicer rafinerija sladkorja na Poljanah in bombažna predilnica v Blatni vasi.

Leta 1846 je zaprosil Viljem Albers, bivši cizeler in predstojnik apreturnega oddelka železarne v Dvoru, za dovoljenje, da bi postavil v Ljubljani železolivarno, livarno bron in tovarno strojev. Svojo prošnjo je utemeljeval z naraščajočo potrebo po takih izdelkih v zvezi z napredujočo industrializacijo. Magistrat mu je podelil zadevno dovoljenje dne 10. februarja 1846. Albers je začel obratovati v Pagliaruzzijevem poslopju na Glincah pri Viču, ker ni mogel dobiti primerne lokala v mestu. Podoba je, da Albers ni razpolagal z zadostnimi finančnimi sredstvi, ker je zaprosila začetek leta 1847 Serafina baronica Zois za prevzem tega obrata. S svojo prošnjo je uspela. Že septembra 1847 se je pojavil v Laibacher Zeitung njen oglas, da sprejme dva dobro izučena livarja. Leta 1848 je omenjena v uradni publikaciji edino ta Zoisova strojna livarna.²⁷ Morda je bila v zvezi s tem podeljena decembra 1847 Serafini Zois, lastnici železaren in fužin v Bohinjski Bistrici, deželna tvor-

niška koncesija.²⁸ Poznejših vesti o tej livarni na Glincah ni.

Nekaj let pozneje in sicer leta 1852 je dobil Josip Hamperl, strojnik pri rafineriji sladkorja v Ljubljani, dovoljenje za obrtno izdelovanje strojev vseh vrst in njihovih delov. Izdelal je in dobavil razne stroje za bombažno predilnico v Ljubljani. Pozneje to podjetje ni nikjer več omenjeno.²⁹

Prvo pravo strojno tovarno v Ljubljani je postavilo podjetje Tönnies, ki je bilo vpisano v trgovinski register leta 1867.³⁰

III. OROZJE

Od orožja so se izdelovali v Ljubljani najprej topovi in sicer že v XVI. stoletju. Leta 1545 je ulil ljubljanski zvonar Linhart za mestno orožarno iz razbitih topov 4 nove po 6 centov, 4 po 4 cente in 2 po 3 cente. Pozneje ni bilo več let v Ljubljani nobenega livarja topov. Magistrat se je posluževal leta 1632 nekega livarja topov v Celovcu, leta 1646 je pa kupil topove v Solnogradu. Šele leta 1668 se pojavi v Ljubljani kot livar topov zvonar Jurij Klanar, leta 1703 zvonar Gašper Franchi in leta 1728 zvonar Henrik Rausch. Da so se ukvarjali zvonarji tudi z ulivanjem topov, je razumljivo, ker so se takrat ulivali topovi enako kot zvonovi iz bron. Kot topovsko municijo so uporabljali prvotno svinčene krogle. Leta 1584 je pomagal Jakob Kolar z dvema delavcema upravniku mestne orožarne ulivati krogle za topove. Leta 1644 je napravil kotlar 4 bakrene krogle za velike topove, leta 1664 je kupil magistrat 550 funtov železnih krogel za topove, leta 1717 je kupil magistrat 30 centov starega železa, ki se uporablja bržkone za topovske krogle.³¹

Magistrat je kupoval pri domačih ali tujih livarjih le topovske cevi, drugo opremo so izdelovali ljubljanski rokodelci. Leta 1647 je okoval kovač 3 tope, leta 1700 je opravil isto delo pri 2 novih topih podkovač. Leta 1720 je plačal magistrat nekemu kolarju 26 goldinarjev za izdelane lafete, leta 1761 kolar-skemu mojstru 31 goldinarjev za lafete in kolesa za topove, leta 1760 kovaču 14 goldinarjev za delo pri topovih. Ščetke za čiščenje topovskih cevi so dobavljali ljubljanski ščetarji.³²

Od leta 1723 do leta 1773 je čuvaj na visoki bastiji streljal s topovi in možnarji ob bližajoči se nevihti proti streli in toči. V ta namen je imel magistrat letno 15 do 20 goldinarjev izdatkov poleg plačil za smodnik.³³ To streljanje zoper nevihto je bilo prepovedano z dvornim dekretom z dne 25. julija

1773.³⁴ Poleg tega je nosil magistrat stroške, ki jih je imel upravnik orožarne za streljanje ob slavnostnih priložnostih. Za ilustracijo navajam nekaj primerov: Leta 1723 se je streljalo ob izvolitvi in ponovno ob instalaciji novega deželnega glavarja, pozneje ob procesijah na Telovo, ob priložnosti kake zahvalne službe božje (te deum laudamus), l. 1756 ob rojstvu enega nadvojvode, 1759 ob praznovanju zmage nad Prusi, leta 1761 pri posvečitvi cerkve v Trnovem.³⁵

Od druge polovice XVIII. stoletja dalje ni bilo v Ljubljani nobenega livarja topov več.

Na Kranjskem izven Ljubljane je bila pozneje edino železarna v Dvoru sposobna za izdelovanje topov. Ko so Srbi pod vodstvom Karadjordja leta 1804 vstali, da bi se osvobodili izpod turškega jarma, so naročili začetek leta 1806 pri tej železarni 60 topov in možnarjev. Toda dvorna komora ji je prepovedala proizvodnjo topov in odredila, da dobava orožja Srbom iz političnih razlogov nikakor ni priporočljiva.³⁶ Decembra 1813 je pozval dvorni vojni svet isto železarno, naj se izjavi, če bo mogla dobaviti topovsko municijo. Podjetje je odgovorilo pritrdilno, vendar do naročila ni prišlo, ker je bil Napoleon medtem premagan.³⁷

Puške se v Ljubljani spričo premočne konkurence puškarjev v Borovljah niso izdelovale. Že v začetku XVI. stoletja so prišle puške na Kranjskem tako v navado, da so jih nosili ljudje po mestih in na deželi, če so šli v gozd, na polje, v cerkev ali drugam. Ker so izvirali iz tega pogosti uboji in je obstajala nevarnost za deželni mir, so jih prepovedali leta 1536 razen za pokrajine ob meji in tam, kjer je stalno grozila nevarnost turških napadov.³⁸ V Ljubljani je obstajalo že v prvi polovici XVI. stoletja strelsko društvo, ki je dobivalo od magistrata kot podporo letni deputat v znesku 25 ali 26 goldinarjev. Zadnjič je bila ta podpora izplačana leta 1919 v znesku 52 kron.³⁹ V Ljubljani je bil v XVI. in XVII. stoletju le en puškar, prvi je omenjen leta 1548, prvi izdelovalec puškinih kopit pa leta 1648. V začetku XVIII. in v prvi polovici XIX. stoletja je znašalo število puškarjev 2 do 4. Ukvarjali so se pa večinoma le s prodajo in s popravili. Tako je leta 1659 puškar očistil za mestno orožarno cevi 350 mušketam za 26 goldinarjev in 6 krajcarjev, leta 1644 je očistil 380 mušket, napravil nove nabijače, nove celine in jermene za 30 goldinarjev, leta 1658 je izdelovalec puškinih kopit izdelal kopita za 15 mušket, leta 1659 je plačal magistrat izdelovalcu puškinih kopit 33 goldinarjev in 20 krajcarjev, leta 1673 iz-

delovalcu puškinih kopit za čiščenje 7 mušket in za nova kopita 8 goldinarjev in leta 1675 za čiščenje in popravilo mušket 64 goldinarjev. Enake izdatke je imel magistrat tudi v letih 1695, 1702, 1705, 1717, 1767, 1768, 1770 do 1772 in 1774/75. Torbe za patrone so izdelovali rokavičarji.⁴⁰

Ljubljanski magistrat je kupoval puške v Borovljah. Leta 1711 jih je kupil od Janeza Kulnika, puškarja v Borovljah, leta 1767/68 istotam od fabrikanta pušk Pobeheima.⁴¹

Ko je dubrovniška republika kupovala okoli leta 1744 orožje v Ljubljani, se je brez dvoma posluževala ljubljanskih trgovcev, ki so ji dobavljali boroveljske puške.⁴²

Leta 1795 je nameraval ljubljanski meščanski trgovec Josip Alborghetti postaviti tovarno pušk na Fužinah pri Ljubljani in to iz čisto špekulacijskih nagibov. Bilo je to v času koalicijske vojne. Svojo zadevno prošnjo na dvor z dne 4. februarja 1795 je utemeljeval z navedbo, da dobivajo tržaški trgovci naročila za španske, napolitanske in sardinske zaveznike. Izrazil je pa željo, da bi v prvih letih dobavljal puške le zaveznikom in bil oproščen dobav za avstrijsko vojsko. Tega bržkone ni mogel doseči, ker je svojo prošnjo 27. junija 1795 umaknil.⁴³

Niti hladno orožje se ni izdelovalo v Ljubljani, kjer je bil v XVI. in XVII. stoletju le 1 sabljar; ta se je bržkone ukvarjal le s popravili. Leta 1615 je nožar očistil in popravil 12 mečev, za kar mu je magistrat plačal 28 goldinarjev in 22 krajcarjev. Leta 1645 je nožar očistil za orožarno 19 mečev in napravil nove nožnice. Leta 1646 je kupil magistrat helebarde v Trzinu. Edinemu sabljarju je plačal magistrat leta 1663 za snaženje 39 sabelj 16 goldinarjev in 20 krajcarjev.⁴⁴

IV. OROŽARNE

Za shrambo orožja so obstajale v Ljubljani tri orožarne in sicer cesarska, stanovska in mestna. Cesarska je bila do leta 1525 pri Nemških vratih in je bila tega leta prenesena na ljubljanski grad. Imenovala se je »cesarski stolp za smodnik« (kaiserlicher Pulverturm).⁴⁵ Stanovski stolp za smodnik in orožarna (Pulverturm und Rüstammer), ki sta bila tudi na gradu, sta bila postavljena leta 1599.⁴⁶

Mestna orožarna je obstajala že leta 1545, ker je tega leta ulil zvonar in livar topov Linhart 10 topov za to orožarno. Imela je brez dvoma že v začetku svojega upravnika (Zeugwart), ki ga v ohranjenih arhivalijah srečamo šele leta 1584.⁴⁷

Orientacija po ohranjenem arhivskem gravdivu o tem, kje je stala mestna orožarna, je zelo otežena, ker so imenovali orožarno »Zeughaus«, prav tako kakor vsako drugo mestno skladišče ali shrambo. Leta 1590 je omenjen »gornji Zeughaus«, leta 1593 »gornja Zeughütte« pri mlinu, leta 1601 »splošni mestni Zeughaus pri mlinu Koleziji«, kjer je bila tudi žaga, in leta 1603 Zeughaus na Novem trgu.⁴⁸ Leta 1628 je omenjen Zeughaus na Bregu.⁴⁹ Nobeno od teh skladišč ni bilo orožarna. Od leta 1581 do leta 1661 so bili v teh skladiščih stalno zaposleni mestni tesarji z rezanjem lesa v deske in letve in z izdelovanjem miz in drugih potrebščin za mestne opekarne in za tržne stojnice. Od leta 1662 dalje tesarji niso več delali v »Zeughausu«, ampak v »Holzhausu« (shrambi lesa), od leta 1682 naprej »in der Kammer« ali pri vodi (beim Wasser) ali »in deren Hütten«, od leta 1711 naprej »beim Wasser und in der Holzkammer«.⁵⁰ »Zeughaus« na Novem trgu je bil bržkone skladišče železa. Leta 1603 je peljal voznik v to skladišče železne ostanke opuščenega in podrtega mestnega mlina pri Šenklašču.⁵¹

Šele od konca XVII. stoletja dalje se je imenovala »Zeughaus« le orožarna. Izjemo predstavlja le v letih 1725 in 1726 postavljeni gasilski dom, ki so ga imenovali »Feuerzeughaus«, t. j. shramba požarnega orodja.

Kje je bila mestna orožarna? Vrhovec⁵² omenja, da so stali mestni topovi še v začetku XVIII. stoletja pri samostanskih vratih na obzidju, ki je bilo postavljeno leta 1533. Tam je bila brez dvoma že od začetka tudi mestna orožarna in sicer v stolpu pri samostanskih vratih in na prostoru med obzidjem in v začetku XVIII. stoletja postavljenim semeniščem. Frančiškanski (kloštrski) stolp je bil postavljen leta 1519. Ker je bila mestna blagajna izčrpana, so priskočili na pomoč za njegovo dograditev rokodelski cehi. Smodnik, ki ga je kupoval magistrat, so peljali v kloštrski stolp,⁵³ imenovan stolp za smodnik (Pulverturm).⁵⁴

Mestna orožarna je pa bila tako vlažna, da so se krivili in lomili leseni držaji helebard.⁵⁵ Iz tega razloga so v letih 1633 in 1638 obnovili njeno streho.⁵⁶ Leta 1644 je podzidal zidar zidovje pri vodi s kamnitimi kvadri in tesar je napravil kole za temelje. Vse to se je izvršilo »pri sedanji orožarni pri starem mestnem mlinu«. Ta stari, t. j. bivši mestni mlin je stal ob Ljubljani pri Šenklašču in je bil leta 1601 opuščen in demolan.⁵⁷

Dne 28. februarja 1581 je kupil magistrat za mestne potrebe 121 parov železnih stekle-

nic smodnika in so nadaljnji nakupi sledili 12. marca in 30. maja istega leta.⁵⁸

Leta 1643 je kupil magistrat za svojo orožarno 3 muškete in 9 vojaških oklepov, med njimi 3 varne proti strelu, leta 1644 še 8 oklepov (4 varne proti strelu), 17 mušket in 1 helebard.⁵⁹

Za shrambo smodnika je postavil magistrat v letih 1687 do 1695 nov »Pulverturm« na grajskem griču. Kamnosek je dobavljal izklesane in polirane kamne, kipar Jurij Maintic je pa izklesal v te kamne črke. Kovač je dobavljal železna vrata. Ta objekt so začeli zidati novembra 1687. Stavba je bila dozidana leta 1695, ko so tesarji postavili streho.⁶⁰ Ta Pulverturm je postavilo mesto brškonc za cesarski erar kot nadomestilo za cesarskega, ki se je razletel leta 1680,⁶¹ ker se mestno skladišče smodnika nikoli več ne omenja.

Od začetka XVIII. stoletja dalje se je imenovala bivša orožarna pri kloštrskih vratih »stara orožarna«, torej bivša orožarna.⁶² Kloštrski stolp je služil takrat kot mestni zapor. Leta 1711 je sklenil magistrat, da bo v primeru ponovne renitence kaznoval predstojnike cehov kositarjev z zaporom v frančiškanskem stolpu.⁶³ Dne 11. avgusta 1729 je prodal magistrat te objekte za alumnatom škofiji in se je obvezal, da jih bo do konca februarja 1730 popolnoma izpraznil.⁶⁴

Kot shramba za mestne topove je služil dotlej prostor med dvojnimi obzidjem (Zwinger) med kloštrskimi vrati in Ljubljano, nato so bili preneseni na grad. Dva mestna topa sta bila še leta 1761 v šempetrski vojašnici.⁶⁵ Leta 1711 je bil v Zwingerju hlev za mestne konje.⁶⁶

Mesto je imelo slejkoprej svojega upravnika orožarne (Zeugwarta). Leta 1716 je plačal magistrat upravniku orožarne 16 goldinarjev, ker je opravil mojstrski izpit za puškarja. V letih 1730 do 1736 je bil upravnik orožarne puškarski mojster, v letih 1766 do 1775 je opravljal to funkcijo meščanski ključavničarski mojster Rupert za letno plačo 21 goldinarjev in 15 krajcarjev.⁶⁷

Leta 1785 je razpolagalo mesto z 10 kovinskimi in 2 železnimi topovoma, 2 majhnimi kovinskima topovoma za signaliziranje in 12 možnarji iz litega železa. V smislu odredbe gubernija, da se morajo mestni topovi prodati na javni dražbi, je bilo 25. oktobra 1786 prodanih 12 možnarjev in 2 velika železna topa. Druge neprodane kose je kupil zvonar Jakob Samassa za cenilno vrednost.⁶⁸

S tem je prenehala obstajati mestna orožarna, ki se nikjer več ne omenja.

Leta 1789 so po naročilu cesarske vlade podrli kloštrska vrata, med dvojnimi obzid-

jem raztezajoči se Zwinger in stolp pri vodi, v katerem je do konca XVII. stoletja bilo mestno skladišče smodnika.⁶⁹

Še v drugi polovici XIX. stoletja je imela mestna občina na gradu 4 tope iz litega železa, ki jih je prodala leta 1870.⁷⁰ Še pozneje so bili na gradu 3 mestni francoski topi, s katerimi so se naznanjali požari. Vojno ministrstvo je izrazilo leta 1909 željo, da bi mu mestna občina odstopila te tope za neko razstavo. Občinski svet je na to pristal pod pogojem, da postavijo na grad tri druge tope in da se francoski topovi na zahtevo občine vrnejo, ker so umetniška rariteta in se bodo zato odstopili mestnemu muzeju, ko se ta ustanovi.⁷¹ Danes so ti topovi v leta 1935 ustanovljenem Mestnem muzeju.

V cesarski orožarni na gradu so bili topovi in zaloge smodnika in municije. Upravnik cesarske orožarne (kaiserlicher Zeugwart) je izročal smodnik na ukaz deželnega glavarja.⁷² Poleg njega se omenja v XVII. stoletju še carski puškar (kaiserlicher Büchsenmeister), ki je bil bržkone identičen z upravnikom.⁷³

Kranjski deželni stanovi so se posluževali v XVI. stoletju za nakup orožja posredovalca v Gradcu. Bil je to Henrik Weiss, meščan in izdelovalec oklepov, ki je dobival od kranjskih stanovalcev provizijo, o kateri so stanovi sklepali leta 1572. Ni izključeno, da so imeli stanovi prvotno svoje orožje in smodnik v cesarski orožarni, toda ločeno od državne zaloge, ker je bil 1. maja 1587 postavljen deželni upravnik orožja (Zeugwart), ki naj bi skrbel za vzdrževanje deželne zaloge pušk, smodnika, solitra in oklepov. Za upravnika je bil imenovan meščanski ključavničar Jurij Šilton.⁷⁴ Nekaj let pozneje, leta 1599, so dobili deželni stanovi svojo orožarno s skladiščem smodnika in sicer na grajskem griču.⁷⁵ Leta 1737 so postavili stanovi posebnega topovskega stotnika (Stückhauptmann) kot vrhovnega nadzornika municije in smodnika.⁷⁶ Takrat so bili na grajskem griču pod obokanim hodnikom naslednji stanovski topovi: 1 dvojni dolgoceveni top (doppelte Feldschlange) z letnico 1521, 1 dolgoceveni top (Feldschlange) z letnico 1533, 2 velika topa (Feldstücke), ulita leta 1716; 4 topovi, uliti leta 1717, in 4 polkovni topovi (Regimentstücke).⁷⁷

Ko se je leta 1782 pretresalo vprašanje, kam naj bi se preneslo na gradu nameščeno skladišče smodnika (Pulverturm), je bilo predlagano, naj bi se na gradu shranjeni pa popolnoma nerabni stanovski topovi prodali. Stanovi so pa odvrnili, da imajo le 12 topov, od katerih ni nobeden neraben.⁷⁸

V času Napoleonovih vojn so Francozi odnesli 7 stanovskih topov v Italijo. Kot nadomestilo so dobili stanovi s cesarskim odlokom z dne 21. februarja 1839 (dekret dvorne pisarne z dne 25. februarja 1840) 4 trifuntne in 3 štirifuntne topove. Ti topovi so se uporabljali za salutne salve pri svečanih prilikah in pozneje tudi za signaliziranje požarov.⁷⁹

Leta 1841 so zaprosili stanovi za dovoljenje, da bi smeli postaviti na gradu posebno shrambo za svojih 5 topov.⁸⁰ Druga 2 topova sta stala do konca leta 1846 kot »dekoracija« pred glavno vojaško stražo v mestu, nato pa sta bila tudi prenesena v topovsko shrambo na grad.⁸¹ Za signaliziranje požarov so stali pod urnim stolpom na gradu 4 topovi, ki so bili vedno nabiti. Požare so naznanjali s topovskimi streli in sicer s 4 streli požar v cesarskem gradiču (Turn) v Tivoliju, s 3 streli požar v mestu, z 2 streloma požar v predmestju in z 1 strelom požar izven mestnega pomerja.⁸²

Leta 1868 je zahteval deželni odbor, da bi mestna občina s posebnim reverzom priznala neomejeno lastninsko pravico deželnih stanov do teh 4 topov, ki so se občini prepustili do preklica. Ko je deželni odbor pristal na polletni odpovedni rok, je sklenil mestni svet prodati svoje 4 litoželezne topove.⁸³

Stroške za slavnostne topovske salve je nosila mestna občina.⁸⁴

S strelom na gradu se je naznanjal tudi opoldanski čas, kar je bilo opuščeno šele s sklepom občinskega sveta z dne 17. decembra 1901.⁸⁵

Signaliziranje požarov s topovskimi streli je bilo opuščeno bržkone ob izbruhu prve svetovne vojne. Na seji občinskega sveta z dne 11. aprila 1919 je bilo v smislu predloga gasilnega in reševalnega društva sklenjeno, naj se zopet uvede. Mestnemu magistratu je bilo naročeno, naj dobi od vojne uprave 2 ali 3 topove v last ali vsaj v najem.⁸⁶

V. SKLADIŠČA SMODNIKA IN MUNICIJE

Konec XVII. stoletja so bili na grajskem griču 3 stolpi za smodnik in sicer 2 cesarska in 1 stanovski. Eden od cesarskih je stal nad Florijansko cerkvijo. V tega, v katerem je bilo shranjenih nad 500 centov smodnika, je treščilo 28. aprila 1680 in je eksplozija napravila v mestu ogromno razdejanje. K sreči požar ni zajel drugih dveh skladišč, posebno ne stanovskega, ki je bilo le za en lučaj oddaljeno. Kot nadomestilo za cesarski stolp za smodnik, ki se je razletel leta 1680, je postavila mestna občina ljubljanska v letih

1687 do 1695 na grajskem griču novega, ki je bil tudi cesarski.⁸⁸

Dne 1. julija 1737 je strela udarila v cesarski stolp za smodnik, ki je stal pri cerkvi Sv. Rozalije na gradu.⁸⁹

Nato je odredila cesarska resolucija z dne 24. julija 1737, naj bi se postavilo skupno (univerzalno) skladišče za smodnik. To vprašanje naj bi obravnavali deželni stanovi z državnimi, vojaškimi in mestnimi organi. Magistrat je predlagal, naj bi se ta objekt postavil v okolišju Sv. Krištofa, kar so pa drugi odklonili zaradi očitne nevarnosti za mesto in predmestje. Nato se je predlagala postavitve tega skladišča na Prulah. Stroški naj bi se proporcionalno razdelili med državo, deželo in mestom. Dežela bi potrebovala osminko, magistrat pa šestnajstinko vsega prostora.⁹⁰ Do končnih sklepov pa ni prišlo. Niti veliki požar v Trnovem leta 1774, ko je pihal veter v smeri proti grajskemu griču in so ljudje bežali iz hiš iz strahu, da bi se vnel smodnik, ni spravil problema z mrtve točke.

Dne 26. junija 1779 je eksplodiralo veliko skladišče smodnika v Nussdorfu pri Dunaju in povzročilo ogromno škodo. Pod vtisom te katastrofe so nastopili ljubljanski meščani dne 24. oktobra 1779 z energično prošnjo na deželno glavarstvo. Predlagali so, naj se skladišče pri Sv. Rozaliji, v katerem ni bilo več smodnika, podre, obe skladišči na grajskem griču naj se opustita, postavi pa naj se novo skladišče za grajskim gričem, češ da bi eksplozija pri tej lokaciji ne pomenila nevarnosti za mesto. Ob tej priložnosti so se pritožili tudi nad ravnanjem solitrškega inšpektorja Antona Kapusa, češ da prevaža smodnik skozi mesto in ga tudi v mestu naklada in razklada, kar pomeni veliko nevarnost za meščane. To naj bi se mu prepovedalo. Če deželno glavarstvo ne bi moglo ugoditi tej prošnji, naj jo predloži najvišjemu mestu.⁹¹ Glede skladišča za smodnik ni zalegla niti ta prošnja. Še leta 1782 se je pretresalo vprašanje o prenosu skladišč z grajskega griča na drugo mesto proti Prulam.⁹² Le glede prevoza smodnika skozi mesto se je zadeva toliko uredila, da se je napravila leta 1794 posebna cesta od cesarskega skladišča na gradu do hišice nasproti strelišču, v kateri je bil vskladiščen smodnik, namenjen prodaji.⁹³

Še leta 1799 je bilo cesarsko (kameralno) skladišče za smodnik na grajskem griču poleg gradu skoraj v njegovem obzidju, medtem ko je bil materialni depo v bližini odstranjene cerkve Sv. Rozalije.⁹⁴ V svojem dopisu magistratu z dne 12. junija 1799 izjava

kresija, da je skladišče smodnika na položaju, ki bi lahko postal nevaren mestu in predmestju. Zaradi tega bi bili hišni lastniki in njihove stranke brez dvoma pripravljeni do žrtev, da bi se ta nevarnost odvrnila in to v obliki prostovoljnih prispevkov za postavitve novega skladišča za smodnik in čuvanje lope na prostem polju v primerni oddaljenosti od mesta.

Na zadevni poziv so obljubili prispevati grof Auersperg 5 goldinarjev, križevniški red 50, deželni stanovi 200, baron Zois 150 goldinarjev in razni drugi manjše zneske. Do leta 1802 so nabrali takih izjav za 1256 goldinarjev in 41 krajcarjev, plačan pa je bil znesek 1052 goldinarjev in 31 krajcarjev.⁹⁵

Medtem se je novo skladišče že postavljalo in sicer na Ljubljanskem polju desno od Dunajske (današnje Titove) ceste v Stožicah.⁹⁶ Aprila 1802 so bili pozvani deželni stanovi, naj omogočijo dovršitev s predujmom v znesku 2612 goldinarjev.⁹⁷ Ker ta znesek ni zadostoval, se je predujem povečal na 4390 goldinarjev. Sicer je bilo po najvišjem naročilu z dne 27. februarja 1802 določeno, da se stroški, ki presegajo prostovoljne prispevke, vrnejo z repartitcijo na hiše.⁹⁸

S postavitvijo tega skladišča smodnika na Ljubljanskem polju še vedno ni bila odvrnjena nevarnost za mesto. Že januarja 1816 je dovolila glavna artilerijska orožarna adaptacijo treh dvoran v samem gradu za depo solitra.⁹⁹ Podoba je pa, da se to ni izvršilo, ker je c. kr. inšpekcija smodnika in solitra prenesla leta 1818 precejšnjo svojo zalogo solitra v stanovsko igrišče (Ballhaus), ki je stalo na mestu današnjega dramskega gledališča. Še leta 1837 je tam bilo erarično skladišče solitra in žvepla. Avgusta tega leta je sporočil dvorni vojni svet, da bo inšpekcija smodnika in solitra kmalu izpraznila igrišče, ker je zgradba novega skladišča tako napredovala, da bo kmalu dograjena. Novo skladišče je postavilo mesto Ljubljana v Stožicah v bližini že od leta 1802 obstoječega Pulverturma. To novo skladišče solitra (Salitermagazin) je bilo dograjeno leta 1841 in nato izročeno vojaški oblasti.¹⁰⁰

Kljub temu, da je imelo vojaštvo v Stožicah dve skladišči za razstrelivo, je postavil vojni erar leta 1856 na grajskem hribu mirnodobno skladišče za smodnik.

Na prošnjo magistrata iz leta 1857, naj bi se ta zaloga odstranila, je odvrnila vojaška oblast, da bi se moralo predhodno postaviti na stroške občine drugo mirnodobno skladišče za smodnik v bližini Ljubljane.¹⁰¹

Medtem se je izvedelo za katastrofo, ki jo je povzročila eksplozija skladišča smodnika

v Mainzu. Mestni svet je razpravljajal na svoji seji z dne 27. novembra 1857 o nevarnosti za mesto, ker so na gradu velike množine smodnika in topovske municije. Sklenil je obrniti se na namestništvo, da bi se za to zadevo pozanimalo.¹⁰² Intervencija je uspela. Julija 1858 je bil magistrat obveščen, da bo vojaštvo preneslo zalogo smodnika iz mirnodobnega skladišča na grajskem griču v prodajno skladišče smodnika,¹⁰³ ki je bilo bržkone v »Waghausu« v Stožicah (glej op. 96). S tem pa niso še prenehale ponavljajoče se skrbi. Vojaška gradbena direkcija v Ljubljani je povabila 29. aprila 1871 mestni magistrat, naj pošlje svojega zastopnika h komisijski razpravi, ki bo 2. maja 1871 v zadevi določitve gradbišča za postavitev mirnodobnega skladišča smodnika za artilerijski polk v Ljubljani.¹⁰⁴ O izidu tega posvetovanja ni nobenih vesti.

Leta 1872 je začelo vojaštvo na grajskem griču polniti patrone. Občinski svet je na svoji seji z dne 4. junija 1872 protestiral proti tej »tovarni nabojev«, ki predstavlja nevarnost za mesto, kljub izjavi župana, da je izvedel od vojaških oblasti, da ni nobenega vzroka za vznemirjenje.¹⁰⁵

Vedno so se pojavljale težave, dokler je gospodarilo na gradu vojaštvo. To je dalo priložnost, da je deželni zbor sklenil na svoji seji z dne 11. februarja 1896 obrniti se na deželno vladu s prošnjo, naj se prepusti grad s pripadajočim zemljiščem občini. Deželna vlada je 25. junija istega leta vprašala magistrat, ali je občina pripravljena prevzeti grad in pod kakšnimi pogoji. Občinski svet je sklenil 1. avgusta 1896, da je občina sicer pripravljena prevzeti grad, toda brezplačno, ker ne donša nič in povzroča mnogo stroškov za vzdrževanje. Finančno ministrstvo je to odklonilo, nato je mestna občina ponudila kupnino v znesku 5000 goldinarjev. Finančno ministrstvo na to ponudbo ni pristalo, izrazilo je pa pripravljenost, da dá grad mestu v najem, kar je pa občina odklonila.¹⁰⁶ Do sporazuma ni prišlo, dokler ni 9 let pozneje leta 1905 finančno ministrstvo izjavilo, da prepusti grajsko posestvo mestni občini pod pogojem, da sezida namesto smodnišnice na gradu primerno municijsko skladišče za domobranstvo in plača kupnino v znesku 60.000 kron v letnih obrokih po 10.000 kron. Mestna občina je na to pristala in je bila zadevna pogodba podpisana 15. maja 1905. Mestna občina se je obvezala namesto starega k prodanemu posestvu spadajočega skladišča za smodnik sezidati novo municijsko skladišče, ki bo ustrezalo zahtevam c. kr. ministrstva za deželno brambo po njegovih

navodilih in sicer takoj na došli poziv na svoje lastne stroške, do naprave novega depoja pa pustiti domobransko upravo v brezplačni posesti dosedanjega objekta in med tem časom vzdrževati obstoječe skladišče za smodnik v dobrem in rabnem stanju na svoje stroške.¹⁰⁷

V enem od objektov na Ljubljanskem polju je bilo tranzitno skladišče smodnišnice v Kamniku.

Dne 27. julija 1906 se je ta odtehtovalnica smodnika razletela, ker je vanjo treščilo. Župan Hribar je storil korake, da se preteča katastrofa za mesto zaradi takih municijskih skladišč ne bi ponovila in je začel akcijo, da bi se ta skladišča odpravila z Ljubljanskega polja in prenesla na varnejši prostor. Občinski svet je zahteval, da se že v teku prihodnjega leta odpravijo vsi na Ljubljanskem polju stoječi objekti in odobril korake za odpravo municijskega skladišča z ljubljanskega gradu.¹⁰⁸ Tudi te resolucije so ostale brez uspeha. Na intervencijo magistrata je odvrnila komanda vojnega korpusa v Gradcu 1. januarja 1907, da ustreza položaj skladišč vsem zadevnim predpisom. Če mesto želi spremembo lokacije, bi moralo samo postaviti novo skladišče na še ugodnejšem mestu. Obenem je vojaška uprava zagrozila, da bo vzpostavila do konca marca 1907 status quo, če mesto ne prevzame vseh stroškov za novo skladišče. Občinski svet je na seji z dne 6. februarja 1907 to odklonil in ponovil zahtevo, da se skladišča odstranijo.¹⁰⁹ Nato je vojaštvo obnovilo skladišče, ki se je bilo razletelo leta 1906.

Nič ni pomagalo in je ostalo brez vsakega učinka, da je občinski svet na seji z dne 20. julija 1909 ogorčeno protestiral proti temu, da vojna uprava ni odpravila smodnišnic in shramb razstreliva iz bližine mesta Ljubljane.¹¹⁰ Vse je naletelo na gluha ušesa. Posledica tega se je pokazala med prvo svetovno vojno, ko je municijsko skladišče v Stožicah dne 11. maja 1917¹¹¹ zopet eksplodiralo, kar je povzročilo v vsej okolici mnogo škode in velik preplah.

Poldrugo leto pozneje je Avstrija razpadla. Avstrijskemu je sledil militarizem kraljevine Jugoslavije. Za ljubljansko občino je ostala premestitev municijskih skladišč slej ko prej trd oreh.

Na seji občinskega sveta z dne 9. maja 1922 je interpeliral občinski svetovalec Ivan Frelih, kot sledi: »Na Ljubljanskem polju se še vedno nahajajo municijska skladišča, polna streliva, zaradi česar obstaja nevarnost, da bi v primeru eksplozije mesto trpelo občutno škodo. Ljubljanski župan se naproša, da

se uradno obrne na komando Dravske divizijske oblasti zaradi premestitve teh skladišč iz bližine mesta.¹¹² Toda vojni upravi se ni mudilo. Šele 5. januarja 1926 je bil sklenjen zadevni dogovor med mestno občino in vojno upravo in so se določili pogoji za premestitev municijskih skladišč v Ljubljanskega polja in za zgradbo novih severno od Soteškega hriba v okolišju krajev Nadgorica in Dragomelj, vzhodno od Črnuč. Mestna občina bi morala postaviti tam 5 skladišč na lastne stroške. Občinski svet je šele poldrugo leto pozneje na seji z dne 5. junija 1928 razpravljal o nakupu parcel, potrebnih za zgraditev teh objektov.¹¹³ Iz neznanih razlogov se pa tudi ti objekti niso postavili in se je končna rešitev zopet zavlekla. Šele na podlagi naredbe ministrstva vojske od 18. julija 1934 je bil sklenjen nov dogovor glede premestitve municijskih skladišč, ki naj bi se postavila v gozdu med Šentvidom nad Ljubljano in Dobrovo. V zameno bi prejela občina vse tedanje objekte na Ljubljanskem polju z zemljiščem v znesku 2.500.000 dinarjev.¹¹⁴

Tudi ta načrt se ni uresničil.

Šele leta 1938 je mestna občina ljubljanska postavila nova municijska skladišča 70 km daleč od Ljubljane na Gorici pri Štorah na Štajerskem, za kar je izdala 1.500.000 dinarjev. V zameno je pridobila veliko najboljšega zemljišča za razširjenje mesta, ki se je s tem znebilo večne nevarnosti in se je moglo nemoteno razvijati v tej smeri.¹¹⁵

Od eksplozije v letu 1906 je poteklo torej 32 let, da se je ta kočljiva zadeva po toliko zapletljajih končno uredila.

O tem, kdaj se je odstranilo municijsko skladišče, ki je bilo leta 1903 na gradu, nisem našel ne v literaturi ne v arhivih nobenih podatkov.

OPOMBE

1. Mestni arhiv, Knjiga izdatkov za l. 1611. — 2. Mestni a., Knjiga izdatkov za l. 1646 fol 51. — 3. Mestni a., S. P. 1677 fol 82. — 4. Kragl, Zgodovina Tržiča, str. 292, 293; Müllner, Geschichte des Eisens, str. 488, 498, Illyrisches Blatt 1819, str. 15. — 5. Bericht über sämtliche Erzeugnisse... Ausstellung Klagenfurt, str. 161; Statistično poročilo ljubljanske zbornice za trgovino in obrt za leto 1870 str. 280. — 6. Mestni a., Knjiga izdatkov 1638 fol 38 in 1643 fol 56. — 7. Mestni a., Knjiga izdatkov 1676 fol 65 priloga 100. — 8. Mestni a., Knjiga izdatkov 1676 fol 59. — 9. Mestni a., Knjiga izdatkov 1737 fol 83. — 10. Mestni a., Knjiga izdatkov 1725 fol 69–73, 1726 fol 52, 58, 62. — 11. Mestni a., Knjiga izdatkov. — 12. Mestni a., Reg I fase 293. — 13. Drž. a. LRS, Ključavničarski ceh, zvezek 112. — 14. Mestni a., Reg I fase 393, 524, 535, 534, 565. — 15. Illyrisches Blatt 1847 N° 72, Novice 1854 N° 32, Laibacher Zeitung od 21. III. 1851. — 16. Venceslav Plitek, I Napolconidi a Trieste v Archeografo Triestino Vol. XIII 1926, str. 267. — 17. Drž. a. LRS, Gub. a. fase 27 1835/36 N° 118; V Valenčič, Sladkorna industrija v Ljubljani. — 18. V. Valenčič, Sladkorna industrija v Ljubljani str. 51 sl.; Mestni a., Reg I fase 745 in XV/2; Andrejka, Ljubljanski parni mlin v Kronika slov. mest VI str. 91; Bericht der Handels- u. Gewerbekammer Laibach für 1857–1860 str. 75 in 138. — 19. Drž. a. LRS, fase 11 1845/46 N° 170 in 1847/48 N° 62; Slokar, Geschichte der österr. Industrie str. 315. — 20. Plitek v Ar-

cheografo Triestino 1926 str. 269. — 21. Slokar, Geschichte der österr. Industrie str. 334. — 22. Drž. a. LRS, Gub. a. fase 11 1847/48 N° 70. — 23. Andrejka, Razvoj ljubljanskih industrij med 1859 in 1869 v Kroniki slov. mest VI; Alojzij Potočnik, Javna razsvetljava v stari Ljubljani, Kronika III/1 (1954), ki vsebuje različne nečnosti; Mestni a., Reg I fase 420, 565 in 661; Cod III/11, Cod III/12 fol 105; Zemljiška knjiga okr. sodišča v Ljubljani imenuje župnije Sentpetr; Trgovinski register. — 24. A. Müllner, Geschichte des Eisens in Krain str. 549–561, Bericht über die Ausstellung Klagenfurt st. 65; Bericht über die Ausstellung Graz str. 30–40; Bericht der Handels-Gewerbekammer Laibach für 1854–1856 str. 24. — 25. Mestni a., fase 20 1827. — 26. Drž. a. LRS, Gub. a. fase 11 1845/46, N° 170 in 1847/48 N° 62. — 27. Mestni a. fase 20 1845–46 in 1847, Reg I 554, Anhang zur Laibacher Zeitung od 14. IX. 1847; Provinzialhandbuch des Laibacher Gouvernements im Königreiche Illyrien 1847 in 1848. — 28. Laibacher Zeitung od 1. I. 1848. — 29. Mestni a. fase 20 1852–52 20 in 20. — 30. Mestni a. I 1741, Trgovinski

1872 2901
register v Ljubljani. — 31. Mestni a., Knjige izdatkov 1584 fol 87, 1644 fol 27, 1646 fol 27 priloga 32, 1664 fol 42, 1700 fol 27 in 1717; Sodni protokoli cod I/5 1545 fol 131. — 32. Mestni a., Knjige izdatkov 1647 fol 68, 1700 fol 27, 1720, 1760 fol 133 in 134, 1761 fol 129 in 154. — 33. Mestni a., Knjige izdatkov 1723, 1724, 1727, 1731, 1732, 1734, 1735, 1740, 1748, 1750, 1755, 1759, 1760 fol 132, 1762, 1767/68, 1768/69. — 34. Mestni a., Reg I fase 12. — 35. Mestni a., Knjige izdatkov 1723, 1742, 1756, 1757, 1759, 1761. — 36. Müllner, Geschichte des Eisens str. 549–561. — 37. Drž. a. LRS Gub. a. 1814 N° 368. — 38. Josip Zontar, Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice XVI. stoletja (Zgodovinski časopis letnik X–XI str. 64). — 39. Drž. a. LRS, konvolut N° 589, Drž. a. LRS arhiv strelskega društva, Geschichte der Rohrschützengesellschaft, Festschrift, bearbeitet vom P. v. Radics, Laibach 1883, Radics, Geschichte der Laibacher Schützengesellschaft in Blätter aus Krain 1862 in 1863. A. Dimitz, Urkundliches zur Geschichte der Schützenvereine in Krain in Mitteilungen des histor. Vereines für Krain 1863, Anton Jellouscheg in Mitt. des hist. Vereines für Krain 1850, Julius Wallner in Mitteilungen des hist. Vereines für Krain 1893, Harambaša (Podkrajšek) 350. letnica strelšča v Slovanu 1913. — 40. Mestni a., Knjige izdatkov 1639 fol 26, 1644 fol 27, 1658 fol 18, 1659 fol 27, 1673 fol 59, 1675 fol 27, 1695 fol 26, 1702 fol 27, 1703 fol 28, 1717 fol 69, 1741 fol 83, 1742 fol 69, 1744 fol 94, 1757 fol 129 in 134, 1765 fol 130, 1767/68 fol 177, 1769/70 fol 157, 1770/71 fol 158, 1771/72 fol 158, 1774/75 fol 171. — 41. Drž. a. LRS, Stan. a. fase 556, Mestni a., Knjige izdatkov 1767/68 fol 172. — 42. Zgodovinski časopis letnik X–XI str. 408. — 43. Mestni a., Reg I fase 148. — 44. Mestni a., Knjige izdatkov 1615 fol 45, 1621 fol 67 in 119, 1643 fol 27, 1646 fol 27, 1651 fol 27, 1665. — 45. Vrhovec, Die hochlöbliche Hauptstadt Laibach str. 18; Drž. a. LRS, Carl Seyfriedt von Peritzhoff, Repertori sive melius Informations II, str. 96, ki omenja resolucijo stanov iz leta 1515 glede postavitve cesarske orožarne v Ljubljani; Drž. a. LRS, Stan. a. fase 522. — 46. Drž. a. LRS, Peritzhoff n. o. m. str. 386. — 47. Mestni a., Knjiga izdatkov 1584 fol 87 (prejšnje knjige izdatkov niso ohranjene). — 48. Mestni a., Knjige izdatkov 1590 fol 73, 75 in 81, 1793 fol 69, 1601 fol 76, 1603 fol 55. — 49. Mestni a., Knjiga izdatkov 1628 fol 59. — 50. Mestni a., Knjige izdatkov. — 51. Mestni a., Knjige izdatkov 1603 str. 55. — 52. Vrhovec n. o. m., str. 121. — 53. Mestni a., Knjige izdatkov 1616, priloga; Sodni protokoli 1519; Milko Kos, Srednjeveška Ljubljana str. 36. — 54. Mestni a., Knjige izdatkov 1633 fol 56. — 55. Mestni a., Knjige izdatkov 1621 fol 67. — 56. Mestni a., Knjige izdatkov 1635 fol 56 in 1638 fol 59. — 57. Mestni a., Knjige izdatkov 1644 fol 54, 58, 95, 96, 98; Lokacija tega mlina je razvidna iz v Drž. a. LRS (Vicedomski a. fase 105 Lit L N° VII) ohranjene risbe iz leta 1593 z označbo smolinoe. Majhno reprodukcijo te risbe prinaša Milko Kos, Srednjeveška Ljubljana (zadnja slika). — 58. Mestni a., Knjige izdatkov 1581 fol 33, 57, 59 in 89. Za prejšnjo dobo niso ohranjene knjige izdatkov. — 59. Mestni a., Knjige izdatkov 1643 fol 26, 1644 fol 27. — 60. Mestni a., Knjige izdatkov 1687 fol 45, 96, 98, 99, 100, 105; 1695 fol 63. — 61. Prim. spodaj poglavje »Skladišča smodnika in municije«. — 62. Mestni a., Knjige izdatkov 1712 fol 66, 1715 fol 57. — 63. Slokar, Rokodelstvo in industrija v Ljubljani od konca srednjega veka do leta 1732 str. 34 (rokopis v Mestnem arhivu). — 64. Skofjiski a. fase 31 mapa 1/2 in 1/4; Anton Jelovšek, Historische Miscellen v Mitteilungen des histor. Vereines für Krain 1854 str. 32. — 65. Mestni a., Knjige izdatkov 1761 fol 127. — 66. Mestni a., Reg I fase 20. — 67. Mestni a., Knjige izdatkov. — 68. Mestni a., Reg I fase 20. — 69. Mestni a., Reg I fase 20. — 70. Mestni a., cod III/20 in III/21. — 71. Mestni a., cod III/67 fol 25. — 72. Drž. a. LRS, Stanovski a. fase 522. — 73. Mestni a., Knjige izdatkov 1672 fol 40 in 1674 fol 40. — 74. Drž. a. LRS, Stan. a. fase 518 a.; Landtagsprotokolle I fol 449 (30. I. 1572). — 75. Drž. a. LRS, Repertori sive melius Informations Carl Seyfriedt von Peritzhoff I str. 386 (Deren von Laybach einer löblichen Landschaft concedierte Überlassung ihrer Pulverturmes und Rüstammer, cirk sub 20. august 1599); Valvasor, Ehre XI, 622. — 76. Drž. a. LRS, Stan. a. fase 518 a. — 77. Drž. a. LRS, Stan. a. fase 522. — 78. Drž. a. LRS, Kamera in reprezentanca, publice

politica P 10. — 79. Drž. a. LRS, Gub. a. fase 14—34 (1845) ima deželna vlada fase 13—7 (1859). — 80. Drž. a. LRS, Gub. a. 1841 fase 14—29. — 81. Drž. a. LRS, Gub. a. 1847 14—52. — 82. Mestni a., Cod III/14 fol 111 (1863). — 83. Mestni a., Cod III/20 1869 fol 224, cod III/21 1870 str. 15. — 84. Mestni a., Cod III/30 1879 fol 27. — 85. Mestni a., Cod III/58 fol 239. — 86. Mestni a., Cod III/77. — 87. Vrhovce n. o. m., str. 48. — 88. Glej zgoraj pri mestni orožarni. — 89. Drž. a. LRS, Stan. a. fase 556; Mestni a. Reg I fase F 2. — 90. Mestni a., Reg I fase 2. — 91. Mestni a., Magistrata acta, varia mag. fase 13. — 92. Drž. a. LRS, Kamera in reprezentanca, Publico-politica P 10. — 93. Drž. a. LRS, Gub. a. fase 66 (1794). — 94. Mestni a., Reg I fase 152 (376). — 95. Mestni a., Reg I fase 152 (376). — 96. Drž. a. LRS, Kataster občine Stožice, Protokoll der Bauparzellen der Gemeinde Stožice vom 20. III. 1827, lastnik k. k. Kameralfond, Gerätehaus 69 kvadratnih sežnjev, Waghaus 18 kvadratnih sežnjev, Pulverturm 49 kvadratnih sežnjev. — 97. Drž. a. LRS, Novejši stan. a. fase 69. — 98. Drž. a. LRS, Nov. stan. a. fase 69 (1802 in 1807). — 99. Drž. a. LRS, Gub. a. 1816 N° 581. — 100. Drž. a. LRS, Gub. a. 1825/26 fase 21—6, 1837 fase 23—10, 1841 fase 21—3. Kata-

ster občine Stožice, Einschaltungsbogen vom 11. März 1841, številka 91 a in 91 b v mapi, Sallitermagazin 66 kvadratnih sežnjev, Wirtschaftsgebäude 12 kvadratnih sežnjev. — 101. Drž. a. LRS, Präs 1858 N° 470 in 976. — 102. Mestni a., Cod III/8 fol 66. — 103. Drž. a. LRS, Präs 1857 N° 4405, 1858 N° 2356, Mestni a. Cod III/9 (1858) in Reg I fase 701 VII/26. — 104. Mestni a., Reg I fase 854 VII/26. — 105. Mestni a., Cod III/25 fol 42/43. — 106. Mestni a., Cod III/47 (1896) in zapisniki sej obč. sveta za leto 1897. — 107. Mestni a., Cod III/65 fol 17—23 in 225 sq., Deželna deska vložek šte. 25 kat. obč. Ljubljana, Zemljiška knjiga, vložek 154 kat. obč. Poljansko predmestje Ljubljana. — 108. Mestni a., Cod III/64 fol 210 in 211. — 109. Mestni a., Cod III/65. — 110. Mestni a., Cod III/67. — 111. Za ta podatek sem hvaležen Ivanki Dovč, Stožice 43. Datum je zanesljiv, ker so tega dne praznovali na njenem domu pomemben družinski dogodek. Casopisi zaradi vojnega stanja niso smeli o tem poročati. Niti v arhivih ni nobenih vesti. — 112. Mestni a., Cod III/79. — 113. Mestni a., Cod III/83, str. 373. — 114. Mestni a., Cod III/91, str. 707 in 772. — 115. Mestni a., Cod III/95, str. 188 in 307; Pet let dela za Ljubljano (1940), stran 129.

GLASBENO ŽIVLJENJE V BAROČNI LJUBLJANI

MARIJAN SMOLIK

(Nekaj novih podatkov)

Pred dobrimi 25 leti je v »Kroniki slovenskih mest« dr. Stanko Škerlj začel objavljati vrsto člankov o zgodovini italijanskega gledališča v Ljubljani v XVII., XVIII. in XIX. stoletju.¹ V tistem delu razprave, kjer govori o italijanskih operah v Ljubljani, je kot vir uporabljal tudi različne operne librete, ki so last ljubljanskih in drugih knjižnic. Na več mestih pa toži, da nekaterih libretov, tudi unikatov, ki so jih starejši pisci (Dimitz, Radics, Kidrič) še videli, on ni mogel več najti. Tudi drugim zgodovinarjem, ki so pisali v zadnjih letih, se ni bolje godilo.

Zlasti za librete, ki naj bi bili v Semeniški knjižnici v Ljubljani, so Škerlj in drugi pisali, da nekaterih nikakor niso mogli dobiti v roke. V urejevanju te knjižnice v povojnih letih, zlasti po letu 1952, pa so prišli na dan vsi tiski te vrste, ki so bili v starejši literaturi popisani. Že samo ta novica bi zgodovinarje razveselila. Toda našla se je še vrsta drugih, doslej neznanih tiskov, ki bodo dopolnili sliko gledališkega in glasbenega življenja baročne Ljubljane.

Članek naj opozori na te najdbe vse, ki jih naša kulturna preteklost zanima. Strokovno vsebinsko izrabo in obdelavo posameznih tiskov pa bodo opravili tisti, ki so po svoji stroki za to poklicani.

Številčno največja je zbirka opernih libretov in jo bomo najprej pregledali. Dodali bomo nove tiske o šolskih dramah in oratorijih ter omenili sporede različnih verskih procesij, ki so z glasbo in sceno pestrile življenje baročnega človeka. Na koncu bomo navedli še nekaj podatkov v zvezi z ustanovitvijo in delovanjem centralne glasbene ustanove »Academia Philharmonicorum«.

Zakaj se je prav v Semeniški knjižnici ohranilo tako obilje glasbenih in gledaliških dokumentov bo razumljivo, če vsaj nekaj besed povemo, kako so jo ustanovili in kako se je razvijala.

I L TAMERLANO

Tragedia per Musica

DA RAPPRESENTARSI
IN LUBIANA

Nel Palazzo del Vice Dominato l'Anno 1732.

Dedicato à Sua Eccellenza il Sig.
FRANCESCO ANTONIO
SIGIFRIDO

DEL SACRO ROMANO IMPERIO, CONTE
DELLA TORRE, E VALSASSINA,

Libero Barone di Croce, Signore di Plaiburg, Battmanstorff, Anchen, e Plonchenstain, Maggiordomo maggiore Ereditario nel Ducato di Carniola, e della Marca di Slavonia, Maresciallo Maggiore Ereditario nella Contea di Gorizia, Cameriere, e Configliere Intimo di Sua Maestà Cesare, e Cattolica, e suo Vice-Domo nel Ducato di Carniola ec.

IN VENEZIA, MDCCXXXII.

Preflo Girolamo Savioni.

CON LICENZA DE' SUPERIORI.

Naslovna stran libreta za opero Tamerlano

Ko so v Ljubljani ob koncu XVII. stol. ustanovili Akademijo Operozov, so njeni člani zelo pogrešali javno znanstveno knjižnico, ki bi jim nudila dostop do dragih knjig. Zato so se kmalu po ustanovitvi akademije odločili, da osnujejo tudi knjižnico. Leta 1701 so ljubljanski škof Žiga Krištof Herberstein, prošt Janez Krstnik Prešeren in dekan Janez Anton Dolničar podpisali ustanovno listino, s katero so se obvezali, da bodo dali svoje knjige na razpolago vsem. K podobnemu dejanju so povabili tudi druge. Vsaj nekateri so jih posnemali (zdravnik dr. Marko Grbec, dekanov brat Janez Gregor Dolničar in še kdo) in knjižnica je začela živeti. Škof Herberstein je daroval tudi glavnico 2000 gld. za stalnega knjižničarja. V novem semenišču so pripravili posebno poslikano dvorano, kamor so po letu 1725, ko so bile izdelane omare, knjige tudi postavili. Tja do leta 1794, ko je licejka postala javnosti dostopna, je »Javna škofijska knjižnica«, kot so jo imenovali, skoraj vsak dan odpirala vrata ljubiteljem knjižnih zakladov.

Verjetno je, da so že ustanovitelji in prvi dobrotniki knjižnici izročili precej starejših opernih libretov in drugih glasbeno važnih tiskov. Za nekatere od njih to dokazujejo podpisi in ekslibrisi. Glavno zaslugo, da je še danes ohranjenih toliko teh listov, pa ima prvi temeljiti knjižničar te ustanove Franc Jožef Thallmainer, ki je svojo službo nastopil 27. aprila 1742 in je bil knjižničar do smrti 2. januarja 1768, ko je umrl star 70 let.² O njegovem življenju ne vemo veliko, toda moral je biti izreden ljubitelj knjig, ker jih je veliko zbral in zapustil knjižnici in ker je sestavil tudi prvi, še danes ohranjeni abecedni in stvarni katalog. Bil pa je tudi velik ljubitelj gledališke glasbe, saj je zbral ali vsaj skrbno popisal večino tiskov, o katerih bomo govorili.

J. Kr. Prešeren, oba Dolničarja, Thallmainer in še kdo so v svojih študijskih in službenih letih po tujih mestih (Dunaj, Salzburg, Rim, Padova) in na potovanjih v bližnja in daljna mesta gotovo videli mnogo oper in oratorijev. Ker so jih vzljubili, so v svoje bogate knjižnice uvrstili tudi tiskane librete, ki so jim pozneje budili mladostne spomine. Ni pa bilo posebno težko v baročni Ljubljani, ki je bila tesno povezana s svetom, tudi pozneje naročiti librete oper, o katerih izvedbi so brali ali slišali od znancev. Ko so se pogajali z italijanskimi gledališkimi skupinami za gostovanje v Ljubljani, so mogli izbirati med najboljšim, kar so poznali.

Z zapuščino ustanoviteljev in dobrotnikov knjižnice, ki je bila v škofijski upravi, so

glasbeni tiski prišli na police in v kataloge. Ko pa je knjižnica ob koncu XVIII. stoletja postala zgolj semeniška, je bilo razumljivo, da so knjižničarji predvsem skrbeli za strokovne teološke knjige. Velik del opernih libretov so s polic umaknili v manj dostopne shrambe in novi katalogi jih niso več omenjali. Zato so ostali neznani celo tako pridnim iskalcem starin, kot sta bila Viktor Steška, ki je iz Dolničarjeve zapuščine objavil povzetke jezuitskih dram,³ in dr. France Kidrič, ki je hotel sestaviti popoln seznam za gledališko zgodovino pomembnih tiskov in arhivskih podatkov.⁴

OPERNI LIBRETI

Največjo skupino sestavljajo operni libreti iz XVII. in prve polovice XVIII. stoletja. Zdaj jih je v evidenci 234; stari katalog sicer pozna še nekatere, ki jih pa najbrž ni več v knjižnici.

• Beneška izvedba opere Euristeo

Res je, da pri starejših tiskih ni mogoče vedno brez pomožnih raziskav takoj ugotoviti, ali imamo v rokah tekst, ki se je tudi pel, ali samo govoril. Podrobna raziskava bo z našega seznama verjetno črtala nekaj naslovov, a še vedno jih bo ostalo vsaj 214. Pri teh je namreč naveden skladatelj, ki je besedilo uglasbil, ali pa je vsaj v naslovu omenjeno, da gre za glasbeno dramo, torej opero.

Najstarejši ohranjen tekst, ki pa ni zanesljivo namenjen petju, je pastoral Silvia Fiorilla »L'amor giusto«, tiskan v Neaplju leta 1612. Isto letnico nosi beneška komedija »La Flaminia schiava« avtorja Piermaria Cecchinija.

Prvi zanesljivo glasbeni kos je tiskan v Innsbrucku leta 1652. Besedilo za »Introduzione drammatica« je napisal akademik

p. Lequile, uglasbil pa ga je Antonio Maria Viviani.

Dr. Škerlj je v navedeni razpravi o gledališču v Ljubljani⁵ sklepal, da je Auerspergova knjižnica imela innsbruško izdajo libreta za opero »Argia«. Prav ta tisk iz leta 1655 pa je Semenški knjižnici ohranil knjižničar Thallmainer.

Teh nekaj strani je premalo, da bi našeli vse tiske. Natančneje si homo ogledali le tiste, ki so povezani z Ljubljano in bližnjimi mesti. Za druge pa naj zadošča nekaj splošnih podatkov. Med njimi jih je 119 tiskanih v Benetkah, 55 na Dunaju, 11 v Brnu, po 5 v Gradcu in v Münchenu, po 3 v Ljubljani, Celovcu in Rimu, po 2 v Vidmu, Innsbrucku in Firencah, po en pa v Gorici, Bergamu, Bologni, Brescii, Genovi, La Hayu, Linzu, Neaplju, Parmi, Sultzbachu in Vicenzi. Velika večina je torej iz italijanskega kulturnega območja, kar za opero ni čudno. Tudi mnogi v severnih mestih tiskani libreti so v italijanskem jeziku, drugi pa prevodi iz njega, namenjeni tistim poslušalcem, ki italijanskih arij niso razumeli. Zato so mnogi, kot tudi ljubljanski in celovski, dvojezični.

Med avtorji besedila se največkrat ponavljajo naslednja imena: dunajski dvorni poet Pietro Pariati (Il finto Policare, Caio Marzio Coriolano, Archelao, Creso) in njegov vrstnik Apostolo Zeno (Meride e Selinunte, Nitocri, I due dittatori, Ornosparte, Mitridate, Antioco, Astarto, Griselda, Venceslao); Silvio Stampiglia (n. pr. Rosmira) in Domenico Lalli (n. pr. Euristeo); največkrat pa član akademije Arkadov Pietro Metastasio, z akademskim imenom Artimio Corasio. Njegove so opere: Siroe, Ezio (Aetius), Alessandro nell'Indie, Demetrio, Issipile, Adriano, La clemenza di Tito, Demofonte, Olimpiade, Artaserse, Ciro riconosciuto.

Pestra je tudi vrsta skladateljev, ki so libretom vdahnili glasbeno življenje. Spet naj navedemo le tiste, ki se večkrat ponavljajo: Antonio Draghi, Marc Aurelio Ziani, Giovanni Bononcini, Francesco Conti, Antonio Caldara, Baldissera Galuppi, Leonardo Vinci, Tommaso Albinoni, Giuseppe Orlandini, Nicola Porpora, Giovanni Adolfo Hasse, Antonio Vivaldi.

Res je, da večine teh oper prvotni lastniki libretov niso nikdar mogli videti v Ljubljani. Nekatere pa so.

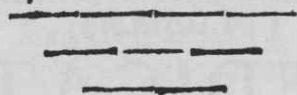
Najstarejši ljubljanski libreto, ki je tiskan še v Benetkah, je za opero »Tamerlano«, ki so jo z Bonomijevo glasbo igrali leta 1732. Bila je posvečena kranjskemu vicedomu knezu della Torre e Valsassina. Opisal je ta libreto sicer že dr. Škerlj po izvodu iz pri-

EURISTEO

DRAMMA PER MUSICA

Da rappresentarsi in
LUBIANA del Du-
cato di Carniola.

Nel Carnevale dell'-
Anno 1733.

IN VENEZIA

Per Carlo Buonarrigo
Con Licenza de' Sup,

Ljubljanska izvedba opere Euristeo

vatne knjižnice dona A. Lepopilija v Dubrovniku.⁶ Ni pa ga sam imel v rokah in je vedel le za naslov in skladatelja. Iz semeniškega izvoda je videti, da je skladatelj Giuseppe Clemente de Bonomi kot vodja vicedomove glasbene kapele skladbo posvetil svojemu gospodarju Francescu Antoniu Sigi-fridu. Prvotno je bil v libretu natisnjen samo seznam nastopajočih oseb. Pozneje (pred izvedbo?) so pa ta seznam prelepili s tiskanim seznamom, ki vsebuje tudi imena igralcev. Iz njega izvemo, da je vicedomova kapela imela vsaj še dva člana. Naslovno vlogo tatarskega vladarja Tamerlana je igral namreč Giuseppe Cabbianti, »attuale virtuoso« vicedomove kapele. Turškega sultana Bajazeta je igral Carlo Amaini, njegovo hčer Asterio pa Roza Poševa (Poschin), »attuale virtuosa« vicedomove kapele. (Spet novo ime iz rodbine Pošev!⁷) Tamerlanovo nevesto Ireno je pela Marina Cittadini, grškega kneza Andronika pa Paolo Vida. Razen domačih dveh pevcev (Cabbiatija in Poševe) so ti trije pevci peli tudi naslednje leto v Ljubljani.

Za leto 1733 je bilo doslej znano le, da je v Ljubljani umrla pevka Barbara Bianchi.⁸ Iz tega slučajnega podatka se je dalo sklepati na gostovanje italijanskega gledališča. Zdaj se je našla tudi opera, ki so jo takrat peli. Knjižničar Thallmainer je dal med druge librete uvezati tudi libreto Hassejeve opere »Euristeo«, tiskan v Benetkah v tipični mali obliki, namenjen pa za pustne predstave v Ljubljani leta 1733: »EURISTEO, DRAMMA PER MUSICA, Da rappresentarsi in LUBIANA del Ducato di Carniola. Nel Carnevale dell'Anno 1733.«

Libreto je brez posvetila, zato ne zremo za libretista ali impresarija, pač pa ima seznam oseb in igralcev, kjer srečamo tri iz Tamerlana znane pevce. Makedonskega kralja Cissea je igral Giuseppe Alberti, njegovo hčer Aglatido Barbara Bianchi, ki pa je že 31. januarja umrla; kneginjo Ismeno je pela Marina Cittadini; Ergindo, hčer tempeljskega varuha, Madalena Carrara; generala Ormonteja Paolo Vida; njegovega tekmeča v ljubezni do Aglatide, ilirskega kneza Glaucia, pa pevka Chiara Orlandi. Medigre sta izvajala Anna Isola in Carlo Amaini. Glasbo je zložil takrat že slavní Giovanni Adolfo Hasse — »il Sassone«, čigar glasbo so pozneje v Ljubljani še večkrat poslušali.⁹

Avtor besedila iz libreta ni znan. Imamo pa za primerjavo še eno izdajo iste opere z značilnim naslovnim listom, ki je bila tiskana leto prej za izvedbo v beneškem gledališču Grimani v semanjih dneh pred praznikom Vnebohoda leta 1733. Libretist Dome-

nico Lalli ali s pravim imenom Sebastiano Biancardi, ki je bil rojen v Neaplju 1679 in je umrl v Benetkah 1741, je beneško izvedbo posvetil angleškemu narodu. Besedili ljubljanske in beneške izvedbe sta enaki in zato lahko velja, da je avtor ljubljanskega Euristea Domenico Lalli. Iz dveh ljubljanskih oper znana pevka Marina Cittadini je pela tudi v Benetkah in sicer vlogo Erginde.

Libreto za Metastasio — Hassejevo opero »Artaserse«, ki je bil tiskan v Ljubljani leta 1740, imajo tudi druge ljubljanske knjižnice. Omenim naj le, da so v Semeniški knjižnici libreti iste opere tudi za beneški izvedbi leta 1730 in 1734, za celovško 1738 ter še varienta istega libreta z glasbo Gaetana Antonia Pampina, tiskan v Benetkah 1737.

Ljubljanska izvedba »Rosmire« je bila istega 1740. leta kot »Artaserse«. Lepo opremljenih dvojezičnih libretov je več znanih. Dr. Škerlj opozarja, da so v Ljubljani besedilo Rosmire po krivici pripisali Pietru Metastasiu, ker je noben seznam njegovih del ne navaja.¹⁰ Ker so v Semeniški knjižnici poleg ljubljanskega še trije libreti iste opere, se da jasno ugotoviti, da je avtor Rosmire Silvio Stampiglia (1664—1725), ki je bil prav tako kot Metastasio član akademije »degli Arcadi« z imenom Palemone Licurio. Graški

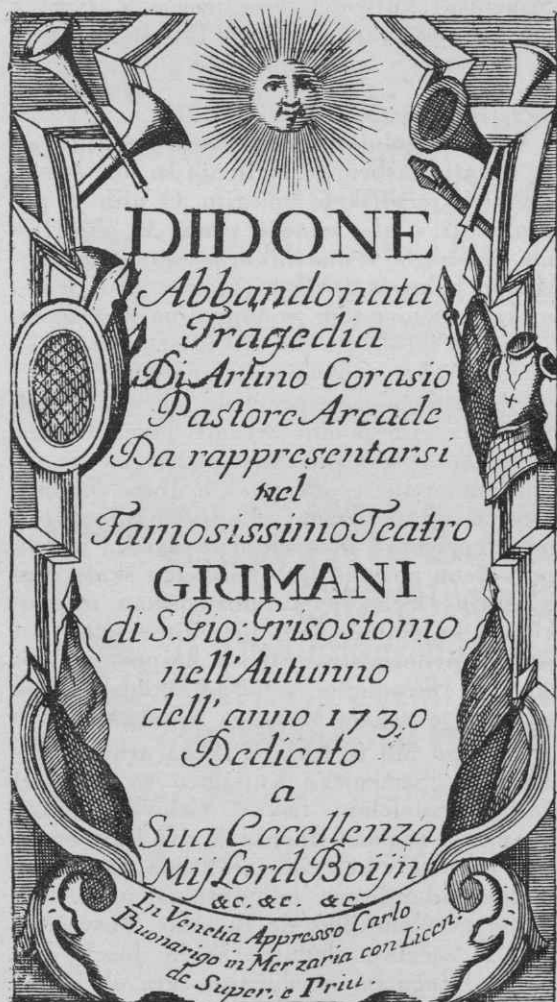
DIDONE
ABBANDONATA,
DRAMA PER MUSICA,
DA RAPPRESENTARSI
NELLA SALA DEL PA-
LAZZO PROVINCIALE IN
LUBIANA,
DEDICATO
ALL
ECCELSA PROVINCIA
DEL
DUCATO
DI CRAGNO.
NEL CARNEVALE 1742.

Lubiana, nella Stamparia di Adamo Federico Reichardt.

Libreto za ljubljansko izvedbo opere Didone abbandonata

libreto za leto 1739 in beneški za 1738 z glasbo Antonia Vivaldija nosita njegovo ime, prav tako tudi neki benečanski tisk s pokvarjeno letnico, katerega glasbeni avtor je bil Leonardo Vinci. — Vse izdaje omenjajo tudi izvajalce. V Benetkah je 1738. leta pel Pasqual Negri, ki je dve leti pozneje nastopal v Ljubljani.

»Didone« je zadnja »ljubljska« opera, katere doslej edini znani libreto je v Sem. knjižnici. Peli so jo leta 1742. Ker libreta gledališki zgodovinarji doslej niso mogli uporabljati (videl ga je menda Kidrič: ČJKZ V./1926, 117), si ga natančneje oglejmo. Naslov »DIDONE ABBANDONATA« nam sicer v nadaljevanju pove, da so opero peli v lontovžu, ne pove pa niti avtorja besedila niti skladatelja glasbe. Lepo opremljenemu libretu je napisal posvetilo vodja gledališča Pietro Mingotti. Poleg italijanskega originala je natisnjen tudi nemški prevod. Prepišimo

Libreto za beneško izvedbo opere Didone abbandonata

še seznam pevcev: kartažansko kraljico Didono je pela Marianna Pircher, njenega ljubimca Eneja pevka Benedetta Molteni, drugega ljubimca Jarba Giuseppe Alberti, Didonino sestro Seleno Giovanna Rossi, Jarbovega zaupnika Araspa pevec Carlo dalla Vecchia in Didoninega zaupnika Osmida pevka Angiola Romani.

Kot scenarist je omenjen dvorni operni inženir Antonio D'Agostini. — Beneški libreto za opero »Didone« iz leta 1730 pove, da je besedilo napisal Artimio Corasio, to je Pietro Metastasio; peli pa so pri tej izvedbi glasbo, ki jo je zložil Domenico Sarro.

Za opero »Demetrio« knjižnica nima ljubljanskega libreto iz leta 1742, pač pa precej primerjalnega gradiva: libreto za beneški izvedbi l. 1732 in 1737 ter nemško in italijansko izdajo za izvedbo v Brnu, oziroma v Cremosieru, na stroške olomuškega škofa kardinala Wolfganga Hanibala von Schrattenbacha leta 1733. Zanimivo je, da so pri vseh teh izvedbah peli Hassejevo glasbo. Skoraj bi mogli sklepati, da so tudi v Ljubljani leta 1742 spet poslušali melodije mojstra, ki jim je bil znan že iz Euristea, Artasersa in Rosmire.¹¹

Preglejmo še izvedbe oper v bližnjih, deloma slovenskih mestih Gorici, Trstu, Vidmu, Celovcu in Gradcu.

Sicer se z letom 1742 konča sklenjena vrsta ohranjenih libretov, a iz Gorice imamo še libreto za leto 1782, tiskan pri Tommasiniju za opero »I Viaggiatori felici«, ki jo je spisal Livigini (Livigni) Filippo, uglasbil pa Napolitanec Pasquale Anfossi. Igrali so jo ob otvoritvi goriškega gledališča Filipa de Bandeu.

Že prej omenjeni graški libreto za opero Rosmira je pomemben ne samo zato, ker nam je razkril avtorja te opere, ampak tudi zaradi beležke, da so to Stampiglijevo opero igrali drugod pod imenom »Parthenope«. Opozarja pa tudi poslušalce, da graška izvedba ni popolnoma originalna, ampak prirejena za pet solistov. Toliko jih je pelo tudi v Ljubljani, medtem ko je v Beneikah Vivaldijeva opera imela 7 solistov, Vincijeva pa šest. Videti je, da so na gostovanjih izvedbo nekoliko poenostavili.

Ohranjen je tudi graški libreto za opero »Arsace« iz leta 1737 z glasbo Geminiana Giacomellija, iz leta 1738 pa za opero »La Verità nell'inganno«. Obe je izvajala družba Angela Mingottija. Za graške gledališke nastope sta ohranjeni tudi besedili dveh glasbenih mediger: »Pedronco pittore, Gelsomina sua moglie et un Giovanetto Francese« (1738,

ital.-nem.) in »Drusilla, e poi Grillone« za leto 1739. Obe sta anonimni.

V Celovcu so leta 1738 igrali operi »Artaserse« in »Cesare in Egitto«. Oba libreta so tiskali v Benetkah, oba sta anonimna. V Artasersu je tekst enak ljubljanskemu, torej je Metastasiev. Isti pevec Domenico Battaglini je pel naslovno vlogo v Ljubljani in v Celovcu.

Leto 1740 je tudi za Celovec (po libretih, ki so pri nas ohranjeni) pomenilo višek opernega življenja. Peli so tri opere: »Alvilda«, »Lucio vero« in »Siface«. V vseh treh je nastopalo istih petero pevcev, dva moška in tri ženske. Vse tri knjižice je tiskal celovski Kleinmayr v italijanščini z nemškim prevodom. Oblika je manjša od ljubljanskih in graških libretov. So pa vsi brez avtorja, brez imena skladatelja, celo impresario je podpisan samo »Il Direttore«. Za opero »Lucio vero« je ohranjen nekoliko drugačen beneški libreto iz leta 1735 s šestimi osebami in glasbo Napolitanca Francesca Araya.

Za tržaški oder je ohranjen samo libreto za opero »Nel perdono la vendetta«, ki so jo peli leta 1732. Tiskan je v Benetkah.

Omenimo še tri knjižice z besedili oper, ki so jih peli v Vidmu (Udine): leta 1704 »Primislao primo re di Boemia«; 1715: »Camilla regina de' Volsci« in »Il più fedel fra' i vassalli«. Zadnja dva sta tiskana v Vidmu, prvi pa v Benetkah. Vsi so brez imen pesnikov in skladateljev.

Med zvrsti odrske glasbe bi mogli morda šteti še »Jungfräuliche Liebe Gottes«, ki jo je napisal in uglasbil Janez Mihael Arh in so jo v pustnem času leta 1701 igrali v Auerpergovem dvorcu v Ljubljani. Povzetek vsebine je ohranjen in že večkrat opisan.¹²

Verjetno brez glasbe sta bili dve nemški odrski uprizoritvi: komedija »Halari und Alari« (povzetek tiskan v Ljubljani 1709) in tragedija »Der grossmütige Rechtsgelehrte Emilius Paulus Papinianus« (povzetek tiskan v Ljubljani 1689).¹³

Če omenimo še dva povzetka (sinopsa) opernih tekstov, tiskana v Rimu (1641) in v Gradcu (1701), smo omenili vse, kar je v Semeniški knjižnici ohranjenega v zvezi z opernim življenjem baročne Ljubljane.

SOLSKE IGRE

Važno dopolnilo ljubljanskega gledališkega in hkrati glasbenega življenja so bile šolske drame v jezuitskem kolegiju. O njih so podrobnosti v glavnem že znane iz objavljenih zapiskov v dnevnikih jezuitske gimnazije in kolegija.¹⁴ Viktor Steska je iz Semeniške knjižnice tudi že objavil naslove dram, ki so jih igrali, po povzetkih vsebine, ki so jih ob vsakem nastopu dali natisniti.³

Ob natančnejšem pregledu zbirke drobnih tiskov, ki jih je dal zvezati Janez Gregor Dolničar v šest debelih zvezkov, se je pa dalo ugotoviti še nekaj takih dram. V maju 1684 so igrali dramo: »Lapis angularis seu basis perfecta«. Po vsebini in izvedbi je bila posvečena novemu ljubljanskemu škofu Žigi Krištofu Herbersteinu, poznejšemu ustanovitelju knjižnice. Tudi prireditelj leta 1704 je bila priložnostna: »Nova hospes gratissima sive Introductio Neo-Philosophiae«. Oba sporeda je tiskala Mayrova tiskarna.

Letos so bili iz Kapiteljskega arhiva preneseni v Semeniško knjižnico še nekateri doslej neobdelani tiski.¹⁵ Celovski tiskar Kramer je natisnil sinopsa za dve ljubljanski igri. Prvo so v kolegiju igrali leta 1665: »Josephus adumbrans adumbratus in... Josepho ex Comitibus de Rabata«. Posvečena je bila začetku vladanja škofa Jožefa Rabatta. Druga pa je običajna igra ob koncu leta 1670: »Amor parentum sive Lydericus«. Dramo »Cyrus« so igrali v dunajskem jezu-

Die gehemmte Reiß FRANCISCI XAVERII

In das Königreich China,

Mit einem

ORATORIO

In der Kirchen bey S. Jacob der Societät JESU
Zeit der neuntägigen Andacht zu gedachten
Heiligen vorgestellt.

In die Mulic übersehet

Von

R. D. GEORGIO KUROLD, Presbytero, ex Seminario SS. Donationi & Rogatiani, SS. Canonum auditoro.

Vormerckung.

DA Jacob der Patriarch in *Sirien* reisete / sah Er die wunderbare Himmels-Leyter / auff welcher die Engel auff- und abgestigen. FRANCISCUS XAVERIUS, nachdem Er allbereit drey Theil deß Erdens: Reiß durchgeloffen / und zehen Jahr seinen Schweiß an Indianern getreulich verwendet / vil hundert tausend zu den wahren Glauben bekehret / von dem grossen Seelen- Eyffer angetrieben beginnet in das Königreich *China* zuübersezen / kommet an in der Insul *Sancian* ohngefahr 30. Meilen von *China* entlegen / wird allda zur himmlischen Glory beruffen / und stirbt seliglich.

Die

Oratorij Jurija Kuralta Die gehemmte Reiß
Francisci Xaverii leta 1730

Das Leyden Christi ein Lebenshilt der Sünder

Denen durch Göttliche Rach ihnen feindseligen 4. Elementen glücklich entgegen gesetzt.

Vorgestellt von Einer Löbl. Bruderschaft vnder dem Titul der Himmelfahrt Mariæ in der gewöhnlichen Bueß-Procession am H. Gründonnerstag in dem Erz-Hörzoglichen Collegio der Soc: Jesu zu Lanbach/in dem Jahr Christi 1687.

Erste Vorstellung.

Die Göttliche Liebe erstöcket mit dem blutigen Köhlich des am Delberg todbeängstigten Erlösers die wider die Welt angezinnte Bliz-Flammen der erzürndten Gerechtigkeit.

Andere Vorstellung.

Die zu Unkraut / vnd Dorn-Gewax verdambte Erde wird mit dem in Heißlung / vnd Krönung vergossenen Bluet Christi frucht- vnd Blumbereich erquicket.

Dritte Vorstellung.

Das Menschliche Geschlecht / in Schiffbruch versinkend / schwinget sich durch die Taffel des H. Creuzes auß der Tieffe des Gewässers.

Das Grab Christi.

Die Pestfichtige Welt wird von der heilsamen Grabfelsen Christi mit frischen Lufft / vnd neuen Lebens-Geistern beathnet.

Handwritten notes:
H. Franc: Joseph, el Frater ej. Adorab. M. Sepulch. medietas sub
brunza debrui seponi oportet
Scalati. n. ab. f. c. d. d. o.

LEGES ACADEMIÆ PHIL- HARMONICORUM LABACI METROPOLI CARNIOLIÆ ADUNATORUM.

I.

Quia Academiæ Phil-Harmonicorum Labacensium, ante aliquot jam annos inchoatæ, at sub finem anni primi post millesimũ septingentesimũ sic, ut sequitur, de communi placito pactæ finis hic est, ut non tantum Harmonicam subinde concertatione honestè recreentur, sed etiam per huiusmodi concertationem temporalem, cælestem illam æternam duraturam piè in mentem revocent: hinc pro Academico Symbolo Organum D. Virginis CÆCILIE, cuius cannæ, dum suavem in terris Harmoniam diffuderunt, omnem tamen cælum versus perflaverunt, electum fuit cum lemmate: **RECREAT, MENTIQUE PERENNIA MONSTRAT.**

II. Aca-

Pravila akademije filharmonikov iz l. 1701

itskem kolegiju leta 1631. Študentje salzburske benediktinske univerze, kjer je študiral tudi prošt Prešeren, so neugotovljivega leta v XVII. stoletju igrali dramo »Agilbertus«, leta 1701 pa »Ludus divinae providentiae in Henrico Comite Calvensi«. V plemiškem kolegiju v Parmi so leta 1710 igrali opero »Onorio«. (Vsi ti tiski, razen zadnjih dveh, so iz Kapiteljskega arhiva.)

V nekem pogledu posebno zanimiva pa so celotna besedila nekaterih jezuitskih in ene benediktinske šolske drame. Žal za nobeno od njih ni mogoče trditi, da bi jo igrali v Ljubljani. Najstarejša je »Cyrus« (Graz 1673) — isti, kot so ga na Dunaju igrali 1631. leta in smo ga že omenili. Iz Salzburga je »Polyxena« (1678). Zmago nad Turki pri Dunaju leta 1683 so v poznejših letih slavili z igro »Vienna Austriae defensa et liberata«. Kölnska gimnazija je leta 1701 dala natisniti »Bertulfus a Sultano captus«. Z Dunaja so štirje teksti: »Godefridus Bullionius« (1706), »Simplicitas rediviva« (1706), »Gentilitium Austriae scutum« (1718) in »Nobile fidelitatis mutuae inter patrem filiumque certamen« (1724). Večina teh tekstov je anonimnih, tiskani pa niso bili za izvedbo samo, ampak ob kakšnem posebnem dogodku (novi bakalavri, doktorji ipd.).

ORATORIJI

V zvezi z Akademijo filharmonikov so v baročni Ljubljani začeli izvajati tudi velike oratorije.¹⁶ Kakor pri operah pa moremo tudi za oratorije ugotoviti, da so jih sicer nekaj slišali v Ljubljani, še več pa so jih poznali od drugod. Tudi oratorijska besedila so namreč tiskali in Semeniška knjižnica ima 33 libretoev, ki doslej še niso imeli priložnosti izpopolnjevati sliko baročne glasbene Ljubljane.¹⁷

Dva od njih so leta 1730 peli v Ljubljani. Prvi je bil namenjen proslavi kanonizacije sv. Janeza iz Nepomuka. V ljubljanski stolnici so 16. in 18. novembra peli nemški oratorij »Joannes in eodem. Dass ist: Der im Leben und Todt unveränderlich-beständige Liebhaber Gottes und der Kirchen Heiliger Joannes von Nepomuck«. Knjižico je natisnil J. G. Mayr v Ljubljani. Glasbo za štiri soliste in zbor je zložil Georg Reuter (Reutter), dunajski dvorni in stolni organist.

Drugega pa so peli v jezuitski cerkvi pri sv. Jakobu v mesecu decembru ob devetdnevnici v čast sv. Frančišku Ksaveriju: »Die gehemmte Reiss Francisci Xaverii In das Königreich China«. Da je bilo tudi to leta 1730, nam povedo kronogrami na zadnji strani. Verjetno je tudi to delce tiskal Mayr. Teksta je namreč samo za dve strani. Peli so trije solisti in zbor. Pesnik je neznan, glasbo pa je napisal doslej neznan slovenski skladatelj Jurij Kurold — danes bi pisali najbrž Kuralt —, ki je istega leta v septembru postal duhovnik, a je še bil gojenec jezuitskega semenišča. Doma je bil iz Kranja.¹⁸

Morda bi smeli sklepati, da je bil Höfferjev oratorij »Magdalena spokornica«, ki ga poznamo samo po imenu, komponiran na isto besedilo, kot Scarlattijev »La Maddalena pentita«, natisnjen na Dunaju 1693 in zdaj v Sem. knjižnici.

Z Ljubljano so povezani tudi trije oratoriji, ki jim je tekst napisal član akademije operozov Rocco Rossi; ta je bil tudi član akademije Gelatov. Janez Gregor Dolničar ga je verjetno osebno poznal in zato njegove oratorije shranil. Vsi so bili tiskani na Dunaju: »Nabuccodonosor« (1706), »Casilda« (1710) in »Tributi festivi« (1710).

Že omenjeni Reutter je zložil še dva oratorija: »Ortus ab Occasu« (Dunaj 1725) in »La Maria lebbrosa« (Dunaj 1739). Drugi oratoriji so nekateri anonimni, nekatere pa so zložili skladatelji: Antonio Draghi, Pietro Andrea Ziani, Leonardi Leo, Antonio Caldara. Tiskani in izvajani so bili v letih od 1677 do 1748 v Pragi, Brnu, Salzburgu, Gradcu in na Dunaju.

Kako široko je bilo obzorje baročne Ljubljane, svojstveno dokazuje zbirka starih tekstov za španske oratorije, verske igre in prizore: »Autos Sacramentales, Y al Nacimiento de Christo, con sus Loas, y Entremeses«. Izšla je v Madridu leta 1675. Skladatelji niso navedeni, pač pa pesniki: Felipe Godinez, Mira de Mescua, Luis Velez de Guevara, Francisco de Roxas, Felipe Sanchez, Geronimo Canzer in drugi. Seveda se ne da reči, koliko so ti teksti vplivali na glasbeno življenje pri nas, ni pa dvoma, da so oratoriji in različne verske procesije, ki jih je poznala tudi baročna Ljubljana in ki jih bomo zaradi njih glasbenega dela pregledali v naslednjem odstavku, imele eno svojih korénin v španskem »auto«.¹⁹

SPORED I ZA PROCES IJE

Dr. Mantuani je v svoji razpravi o škofje-loški kapucinski pasijonski procesiji¹⁹ omenil dva sporeda, ki jih ima Semenška knjižnica za ljubljanske kapucinske procesije leta 1701 in 1713. Prvega ni mogel dobiti v roke. Zdaj sta na voljo oba, pa še tretji za leto 1708. Ta je najlepše opremljen, je najboljše-nejši (16 str.) in ima naslov: »Certamina dant victorias. Das ist: Streitt bringt Freudt«.

Vsi trije imajo sicer enako število prizorov (namreč 23), tudi glavna misel je bila

vsako leto ista, a podobe in gotovo tudi besedilo in glasba teh prizorov so se menjavali. Smemo reči, da je Ljubljana vsaj vsakih nekaj let, če ne vsako leto, videla na ulicah na veliki petek nekaj novega. Nič pa se ne ve, kakšna je bila glasba med procesijo, ni pa dvoma, da je bila.²⁰

Napačno pa bi bilo misliti, da so v Ljubljani imeli samo pasijonske procesije na veliki petek v obliki verskih prizorov. Janezu Gregorju Dolničarju, ki nam je ohranil sporeda zanje, se moramo zahvaliti, da vemo tudi za jezuitske spokorne procesije, ki so jih vsako leto imeli na veliki četrtek. Sporeda zanje je dal vezati v prvo knjigo drobnih tiskov, ki dosedanjim iskalcem ni prišla v roke. Brez njegove skrbnosti bi gotovo propadli, saj so vsi (razen enega) tiskani samo na dveh straneh v latinskem in nemškem prevodu. Nima pomena navajati baročno dolgih naslovov, zadoščajo naj letnice: 1680, 1685 do 1688 vsako leto, 1692 do 1695 vsako leto.

Dramatična vsebina teh procesij je bila skromnejša kot pri kapucinskih. Vsako leto so imeli samo po tri simbolične prizore in na koncu božji grob. (Dolničar si je na nekaterih listih zapisal, kakšen je bil tisto leto božji grob v drugih ljubljanskih cerkvah.) Vsebinska simbolov je bila vsako leto dru-

Na bakrorezu, ki ga je za zbirko govorov na proslavah akademije filharmonikov okoli leta 1740 vrezal J. A. Schmuze-
r z Dunaja, sta upodobljena baročni orkester in zbor

gačna. Nekatere si je Dolničar ob robu celo skiciral. Izvajali oziroma predstavljali so jih člani bratovščine Marijinega Vnebovzetja. Nič se ne da reči o glasbenih točkah, a skoraj si ne moremo misliti jezuite brez nje.²¹

Poleg kapucinskih pasijonskih in jezuitskih spokornih procesij pa je Ljubljana poznala tudi procesijo sv. Rešnjega Telesa na Telovo. Tudi ta je bila v jezuitskih rokah in dramatično ter gotovo tudi glasbeno izvedena podobno, kot so to imeli po drugih evropskih mestih od Španije z njenimi »autos sacramentales« do nemških dežel.²²

Za Ljubljano je J. Gr. Dolničar ohranil doslej nezapažen program telovske procesije za leto 1678: »Der Oesterreicher Schirmschildt, Oder Ferdinand Der dritte Römischer König, durch seine gegen seinen in Brod vergestalteten Gott gepflogene Andacht seinen Nachkömmlingen vorsehend«. Pod dolgim naslovom nam opomba: »In gewöhnlichen Fronleichnams Vmbgang« jasno pove, da so bile te vrste procesije vsakoleten pojav, čeprav sporedov za druga leta v tej zbirki ni. Dva lista velik spored je tiskal Georg Dettelbacher v Celovcu. Dogodek iz življenja cesarja Ferdinanda III. je dal zgodovinsko jedro vsej procesiji, ki je imela uvodni prizor, sedem glavnih slik in zaključni prizor.

ACADEMIA PHILHARMONICORUM

Naj omenimo še nekaj tiskanih dokumentov, ki so za zgodovino glasbe v Ljubljani važni in so prišli na dan pri urejanju knjižnice.

Janez Gregor Dolničar je spet tisti, ki nam je v svojih »Miscellaneah« ohranil doslej neznan tiskana pravila Akademije filharmonikov.²³ Tiskana so na 4 straneh vel. osmerke, brez navedbe kraja in tiskarja, čeprav ni dvoma, da jih je tiskal Mayr v Ljubljani.

Vsebujejo res osem členov, kot je pisal Dolničar v Analih mesta Ljubljane,²⁴ a vsebine členov tam ni povedal. Ker podrobna analiza ni naloga tega članka, naj omenim le, da prvi člen govori o času nastanka akademije (»ob koncu leta 1701«), o njenem namenu in simbolu (orgle z napisom »Recreat. mentique perennia monstrat«, kot lahko vidimo na njenem pečatu v Cvetkovi Zgodovini glasbene umetnosti pri Slovencih I na prilogi pri str. 272). Drugi in tretji člen določata, kdo sme biti član in kako ga je treba sprejeti (tudi amaterji glasbeniki morejo biti sprejeti, a vseh redno ne sme biti več kot 31). Četrty ureja praznovanje godu zavetnice sv. Cecilije (slovesna maša, vespere ali litā-

nije, 30 maš zadušnic). Peti in šesti govorita o obredih ob smrti članov (slovesni Requiem in 30 zadušnic). Sedmi določa za letno članarino vsaj dva goldinarja, osmi pa ureja volitve odbora. Drugih prireditev, o katerih je govoril Dolničar v omenjenem zapisku, tiskana pravila ne omenjajo.

Tudi iz poznejših let je ohranjenih nekaj dokumentov o delovanju akademije filharmonikov. Leta 1742 je Reichhardt v Ljubljani tiskal tri slavnostne pridige ljubljanskega nemškega avguštinskega pridigarja p. F. Teofila Schinla.²⁵ Drugega od teh govorov je imel zbranim filharmonikom, ki so »na najslovesnejši način obhajali« praznik presv. Trojice v avguštinski cerkvi pred Špitalskimi vrati kot svoj letni praznik. Govor obsega 16 velikih strani (v kvartu), omenja pa tudi, da so filharmoniki leta 1728 »pred kratkim umrlemu« cesarju Karlu VI. pripravili lep koncert, kar je bilo znano že iz drugih virov.²⁶

Dne 6. januarja 1743 je Academia Philharmonicorum pripravila posebno slavlje na Novem trgu v Ljubljani, ko je njen ravnatelj Anton Jožef grof Turjaški postal deželni glavar. Popis slavnosti z napisom »Actus publicus« je brez posebnega naslovnega lista na 4 straneh velikega formata natisnil Adam Friedrich Reichhardt.

Brez kakršne koli letnice pa so izšli v Ljubljani pri Reichhardtju trije govori bosonogega avguština p. Feliksa a S. Matre Anna.²⁷ Govoril jih je v avguštinski cerkvi verjetno tri leta zapored na praznik presv. Trojice ob letnem prazniku filharmonikov. Ker je natis posvečen grofu Antonu Jožefu Turjaškemu kot deželnemu glavarju in predsedniku akademije, je mogla biti prva pridiga govorjena kvečjemu leta 1743, ali še pozneje, naslednji dve pa morda leta 1744 in 1745. S tem se pa približamo že skrajni meji življenja akademije po doslej znanih podatkih.²⁸ Govorom je privezan velik bakrorez (28 × 44 cm), ki ga je na Dunaju vrezal Jo. Ad. Schmuzer. Kot je videti iz reprodukcije, predstavlja velik angelski zbor in orkester z različnimi instrumenti, ki v skladu s témo govorov poje slavo troednemu Bogu. Brez ozira na osebe je slika zelo popoln prikaz baročne predstave o glasbi.

Omeniti je še treba, da je te štiri govore ohranil Franc Jožef Thallmainer. Če zapišemo še to, da je bila njegova last lepo prepisana »Missa da Cappella« skladatelja Ant. Caldara, potem smo našli in nekoliko pregledali vse, kar nam more Semeniška knjižnica danes povedati o glasbenem življenju v baročni Ljubljani.

OPOMBE

1. Italijanske predstave v Ljubljani od XVII. do XIX. stoletja, Kronika I, (1934) 98–105; 179–185; Italijanske predstave v Ljubljani do zgraditve stanovskega gledališča (leta 1765), Kronika I, 277–287. Vsa razprava, ki se je nadaljevala še v 2. in 3. letniku, je izšla v izpopolnjenem ponatisku v knjigi: Italijanske predstave v Ljubljani od XVII. do XIX. stol., Ljubljana 1936. — 2. Protocollum off. episcop. 51, str. 605 dne 30. 4. 1742. — v Skof. arh. v Ljubljani. Smrtni datum v mrliški matici stolne župnije v Kapiteljskem arhivu. — 3. Jezuitske šolske drame v Ljubljani, Mladika XVI (1935), 29–30, 70–71, 110–111, 147–148, 191–192, 269–271. — 4. Dramatične predstave v Ljubljani do 1790, ČJKZ V (1926) 108–120; tekste iz Semeniške knjižnice našteva na str. 117. — 5. Kronika I str. 104–105. — 6. Škerlj, n. d. v knjižni izdaji str. 30. — Prim. tudi dr. Dragotin Cvetko, Zgodovina glasbene umetnosti pri Slovencih I., str. 260 in op. 249. — 7. Cvetko, n. d. 220. — 8. Škerlj, Kronika I, 182. — Cvetko, n. d. 261. — 9. Podatke o njem glej pri Škerlju, n. d., 40, ali v Kroniki I, 185. — 10. Škerlj, Kronika I, 185. — 11. Prim. Škerlj, n. d., 46 in za njim Cvetko, n. d., 262, ki se nagibljeta k imenu skladatelja Caldara. — 12. Šteska, Mladika XVI, 191. — Cvetko, n. d. 252. — 13. Šteska, Mladika XVI, 271 je opisal samo tragedijo. Naslov komedije je: Halari und Alari Von Denen Hoch-Teutschen Fürstl. Euchstädtischen Hof-Comoedianten. Anno

M.DCC.IX. den... Novemb. — 14. Prim. Kidrič, n. r. ČJKZ V (1926), 111 sl. — 15. Nekaj teh sinops je zabeležil že Dragotin Arko leta 1957 v rkp. diplomski nalogi za gledališko zgodovino: »Gledališki dokumenti v Narodnem muzeju, Mestnem arhivu in Semeniški knjižnici v Ljubljani«. Pri iskanju že znanih libretov je uporabljal Kidriča, Škerlja in Mantuanija (gl. op. 19), ne pa Šteska. — 16. V. Šteska, Oratoriji v Ljubljani pred 200 leti, Cerkv. Glasb. XXXV (1912), 25 sl. — Več: Cvetko, n. d., poglavje: Academia Philharmonicorum. — 17. Omemba naslovov treh oratorijev v Steskovem seznamu v Mladiki str. 271 ni zbudila pozornosti. — 18. Prim. podatke v »Protocollum ordinatorum 1711–1754« str. 125, 131, 132 in 134 v ŠkAlj. — 19. Jos. Mantuani, Pasijonska procesija v Loki, Carniola N. V. VII (1916) 222–232; VIII (1917) 15–44. — Cvetko, n. d. 198 in 239 sl. — Veit-Lenhart, Kirche und Volksfrömmigkeit im Zeitalter des Barock, Freiburg 1956, 2. pogl.: Volksdramatische Gestaltung des Frommen, str. 77–98. — 20. Prim. Cvetko, n. d. 198. — 21. Cvetko, n. d. 240. — 22. Prim. Veit-Lenhart, n. d., 83 sl. — 23. Cvetko, n. d. sklepa o njih na str. 283. — 24. Cvetko, n. d. 280. — 25. »Drey Lob- und Ehren-Predigen, ... Die anderte an den hohen Fest Der Hoch-Heiligen und Unzertheilten Dreyfaltigkeit ...« Letnica 1742 v kronogramu. — 26. Prim. Cvetko, n. d., 293. — 27. »Drey mit Treu Zu Ehren Der grossmächtig- und allerheiligsten Dreyfaltigkeit Verfaste Lob- und Danck-Reden«. — 28. Cvetko, n. d., 294.

90-LETNI JUBILEJ GORENJSKE PROGE

JOZE JENKO

Rad ali nerad moram napisati nekaj zgodovine za magistralo prestolonaslednika Rudolfa železnice, ki teče povečini izven naših državnih meja. Toda njen južni del sega tudi na slovensko ozemlje, ki leži onkraj naše državne in narodne skupnosti. Čeprav sta oba dela teritorialno razdeljena razlomka, sta vendar med seboj gospodarsko povezana. Kajti južni del Ljubljana—Trbiž—Beljak je bil uradno razglašen za integralen del prestolonaslednika Rudolfa proge in njenih priključkov.¹

Komaj je dosegla glavna dvotirna magistrala Dunaj—Trst našo Ljubljano, že so stremeli okoli leta 1850 gospodarski krogi, predvsem pa rudniki ter fužinska in industrijska podjetja Notranje Avstrije za novo železniško progo. Na Gornjem Avstrijskem so imeli najugodnejšo zvezo proti jugu šele v Brucku ob Muri, kjer je tekla mimo južna železnica proti Jadranu. Nove železniške proge naj bi jih povezale med seboj in z glavnimi prometnimi arterijami. Ko pa je tekla l. 1856 proga cesarice Elizabete od Dunaja v zahodni smeri, je namestnik župana mesta Steyr, dr. Jakob Kompass, predložil projekt žel. proge Wels oziroma Enns v severnem delu z zvezo z Bruckom ob Muri. Ta predlog z nekaj širšim omrežjem je predložil l. 1863 cesarju v odobritev. Medtem se je porajal načrt, da dobijo južno Donave ležeče pokrajine zvezo z Jadranskim morjem. Tej zamisli se je pridružila zgornje-avstrijska, štajerska in koroška trgovinska zbornica ter mesta Trst in Gorica z Vidmom v Severni Italiji. Predvidevali so, da steče

proga od mesta Haag preko Leobna, Beljaka v Beneško Slovenijo v Udine (Videm). S priključkom na novo progo z Dunaja na Češko in že obstoječo železnico na severo-zahodu bi nastala mednarodna zveza z deželami na jugo-zahodu. Dne 11. in 12. decembra 1864 je sklicala celovška trgovinska zbornica sestanek vseh pristašev te ideje, da bi se razni komiteji združili v eno predstavništvo oziroma organizacijo. Ustanovili so centralni komite, ki ga je zastopal knez Col-lorado-Mannsfeld. Ko je bil l. 1865 nabran potreben denar za pripravljalna dela, je centralni komite zaprosil za koncesijo za železnico od Lembacha do Brucka ob Muri, preko Sv. Michaela do Trbiža ter od tod dalje preko Vidma v Červinjan. Tudi odcep v Št. Vidu na Glini v Celovec in nekatere stranske proge so bile predvidene. Poroštvo za obrestovanje faktično potrebnega kapitala, ki ne bi bil smel presepati 1,127.250 goldinarjev za vsako miljo = 7,56 km, naj bi prevzela država. Nekoč poprej je že koroški deželni zbor zaprosil vlado, da prevzame garancijo.

Po nalogu trgovskega ministra je komisija primerjala tudi inačici:

1. Trbiž—Kanalska dolina—Ponteba—Videm in

2. Trbiž—Predel—Soška dolina—Gorica.

Prednost naj bi imela druga varianta. Bilo je predvidenih 73 milijonov goldinarjev gradbenih stroškov.

Dne 11. novembra 1866 je prejela družba šestih koncesionarjev pod prejšnjim načel-

stvom kneza Colloradio — Mannsfelda pravico za gradnjo in obratovanje proge s priključkom na južno Donave obstoječo ces. Elizabete železnico v smeri, ki smo jo že navedli, t. j. od Sv. Valentina dalje mimo znanih mest Steyr, Hieflau, Rottenmann, St. Michael, Judenburg, Št. Vid ob Glini z odcepom proti Beljaku in Celovcu. Gradbena doba je bila določena na 9 let. Važen za našo nalogo je bil pogoj, da se gradi tudi priključek s Češko ter zvezo med Beljakom in Trstom po vladnem naročilu tudi katera druga končna točka na jadranski obali. Tudi železniška zveza Beljak—Trbiž do državne meje v Gornji Italiji v smeri Vidma je bila pogojena. Na ta način je ostala zveza Beljak—Trst tako rekoč odprta.²

Takoj po otvoritvi glavne proge Dunaj—Trst 1857. leta sta se trgovski zbornici v Gorici in Vidmu zavzemali za izgradnjo železnice pod Julijskimi Alpami proti Trbižu. Po nalogu iniciativne videmske zbornice je izdelal Aleksander Cavedalis načrt za progo Videm—Vendoglio—Buje—Ospedaletto po dolini reke Bele čez Pontabelj v Trbiž. Že naslednjega leta 1858 je načrtal po nalogu trgovinskih zbornic in občin v Trstu, Gorici in Celovcu kontraren projekt za železnico iz Gorice preko Kanala, Sv. Lucije, Kobarida v dolino Ziljice preko Predila. Od tu dalje pa je trasiral progo do Trbiža inž. Klemenšević; Gorico in tržaško luko preko Vallone pa je idealno povezal l. 1867 inž. Grubičič. Isti projektant pa je predvideval še tretji načrt, po katerem naj se odcepi predelska proga pri Tolminu v smeri Čedadu proti Vidmu (5,4 milje). Tako so vlekla tri mesta: Videm, Trst in Gorica vsako v svojo smer. Nastali so prepiri, ki jih moremo primerjati z znanimi rodbinskimi sovražnostmi v zgodovini. V ogenj razburjenja so projektanti in podjetniki vlivali olje, falsificirali so proračune tako, da je Koroška in Štajerska zgubila nado za plasiranje industrijskih izdelkov; Trst pa je gospodarsko propadal. Spričo pomanjkljivosti v tehniki tako pri izgradnji gorskih prog ter pomanjkanja ustreznih močnih strojev pri prevozu vlakov na vzponih preko 25 ‰, je bilo zagovornikom pontebesko-kanalske proge lahko zmagati nad obema tekmečema. Po zgubljenih vojnah zlasti proti Italiji l. 1866 in z odstopom Gornjega dela Italije in Benečije v korist sosedu je padel ta projekt v vodo. Kdo naj bi vozil blago iz države v državo preko tujega teritorija? Z izgubo tega ozemlja je nastala nova državna meja, ki se je začrtala na obronkih Julijskih Alp. Prav zato je dokaj padla vrednost Kanalske, predelske in soške

železnice, medtem ko je bilo upanje, da se podaljša Rudolfova železnica od Trbiža do Ljubljane, čeprav ni dosežen cilj in izpolnjena deviza »jusqu'à la mer«.

PODVIGI NASIH PREDNIKOV

Gospodarske in finančne razmere v prvem in drugem desetletju v drugi polovici XIX. stoletja so bile v Avstriji in Ogrski obupne. Brezposelnost in celo lakota sta gospodovali med avstrijskimi narodi. Vlada je delala načrte za izgradnjo in spopolnitev pomanjkljivega železniškega omrežja. Toda spričo nezadostnih denarnih fondov je ostala pretežna večina načrtov le na papirju. Nikakor niso mogli državniki urediti razdrapanih financ. Razkošje na dvoru, neprestano pripravljanje na vojno in nabava vojaške opreme in nova vpeljava orožništva je zahtevala ogromne vsote denarja. Posojila, davčne in finančne reorganizacije niso imela uspeha. Pri tem pa je še nezaupanje narodov pomagalo do gospodarskih težav. Tako stanje je prisililo vlado, da ga je skušala rešiti s prodajo obstoječih železnic.⁵

Da bi se življenjska raven izboljšala, je vlada klicala brezposelne na delo, da so nekaj zaslužili. Tu se je rado dogajalo, da so začasno pripravljali dela za morebitne železniške proge in druga javna podjetja.⁶

Obširno je bilo predvideno železniško omrežje, ki ga je razglasila osrednja obrambna komisija dne 10. novembra 1854. Skoraj 10.000 km prog z gradbenimi stroški 400 milijonov gold. naj bi zgradili v 20 letih. Toda v slovenskih krajih je bila predvidena le proga Kotoriba—Maribor, Št. Peter—Reka in Maribor—Beljak. Niti ene proge ni zgradila država, marveč privatna družba južne železnice.⁷

Nič manj niso bili razočarani naši gospodarski voditelji, ko je izšla l. 1865 »Spomenica k načrtu nove avstrijske mreže«. V njej je bila predvidena samo 21 km dolga železnica Maribor—Ptuj, ki ni bila nikdar zgrajena. In vendar je predvideval načrt nad 7010 km prog s 684.000.000 goldinarjev stroškov⁸ kljub temu, da je resorni minister poznal naše mizerne življenjske razmere.⁹ Sicer je dunajsko trgovinsko ministrstvo obvestilo o tem načrtu deželni odbor in ljubljansko trgovsko zbornico, ki naj bi dala svojo predmetno izjavo. Da bi bila Kranjska vsaj nekoliko deležna prometnih dobrot, je deželni odbor vzbudil zastopnico trgovcev in obrtnikov, da skliče brez oklevanja izvedne može, ki bi se dogovorili o meritvi proge iz Beljaka v Ljubljano z na-

daljevanjem proti hrvaški meji in dalje v Karlovac. Pripravljalne stroške so cenili do 20 tisoč gold., ki jih bo vlada vzajemno z državnim zborom gotovo odobrila podobno kakor drugim podjetjem in zagotovila obresti za potrošeni denar katerikoli upravi, ki bo urejevala in vodila promet.¹⁰

Mestni očetje, 16 po številu, so že l. 1864 poskušali reševati trde življenjske razmere. Tako so na pobudo ljubljanskega gospodarstvenika Fidelisa Terpinca sestavil meščanski odbor, ki so ga tvorili Janez Horak, Jože Blaznik, Blaž Verhovec, dr. Henrik Costa, dr. Janez Bleiweis, J. Kaltenegger, dr. Recher, Alojz Malič, dr. Ahačič in drugi. Ta odbor je pritiskal na župana, da je zaprosil pri upravnem svetu južne železnice, naj se premesti l. 1861 zgrajena valjarna iz Gradca v Ljubljano. Južna železnica se je sprla z graško občino zaradi dajatev. To novico so priobčili tudi časopisi. Na podlagi te ugotovitve je ponudilo vse ugodnosti pri eventualni premestitvi podjetja mesta Celje, Ptuj, Zagreb in Velika Kaniža. Tudi Ljubljana ni oklevala. V prošnji dne 15. julija 1864 je mesto poudarilo, da je bilo s premestitvijo raznih strojev v Maribor v novo zgrajeno delavnico 1861. l. močno oškodovano. Upravni svet na Dunaju naj upošteva to izgubo. Občinski odbor je pripravljen preskrbeti primeren prostor; za delo je na razpolago dovolj cenjenih moči. Tudi premoga, oglja, šote in drv je dokaj v neposredni okolici.¹¹

Upravni svet južne železnice na Dunaju je z dopisom št. 5056 dne 15. julija 1864 pozdravil ljubljansko zamisel. Pač pa je potrebna izjava magistrata podobno kakor drugih ponudnikov, da dobi valjarna potreben svet brezplačno in da ne bo ovire pri razvrstitvi objektov in valjarne za železniške tirnice. V pogodbi se mora občina zavezati, da bo podvzela vse mere, da oblasti ne bodo ovirale razvoja in delale težav, ki jih silijo k premestitvi obratov iz Štajerske.

Odgovor se je spričo županove službene odsotnosti zakasnil. Pač pa je magistrat prosil za sporočilo o površini sveta, ki bi jo valjarna potrebovala. Dne 23. avgusta 1864 je občina potrdila upravnemu svetu, da je zemlja odmerjena, toda pod pogojem, da se vrne mestu, ako bi se valjarna preselila zopet drugam. Brezdvomno je, da oblasti ne bodo nasprotovale, marveč podpirale domačo industrijo. Mestna občina bo rade volje uradno posredovala, ako bi se pojavile kakršne koli ovire.¹²

Skoraj enaki podvigi so se ponovili v eri županovanja Ivana Hribarja.¹³

Takratna ljubljanska časopisa »Novice« in »Triglav« sta poročala, da je A. Prašnikar iz Kamnika dobil 3. maja 1865 dovoljenje za trasiranje železnice Beljak—Ljubljana. Celo pristanek naj bi imel, da progo gradi, ako je ne bi hotela zgraditi uprava južne železnice, ki je imela po § 23, 24, 25 koncesijske pogodbe z dne 23. septembra 1858 predpravo graditi tako ali podobno progo.¹⁴ V istih virih čitamo, da inž. Pribil trasira prestolonaslednika Rudolfa železnico, kakor je imela uradni naziv.¹⁵ Tudi koroški list »Villacher-Zeitung« poroča o teh napredkih, vendar nekoliko bolj skeptično.¹⁶

Kranjski deželni odbor ni držal križem rok. Na seji 29. februarja 1866 je v imenu petčlanskega odbora poročal dr. Lovro Toman o važnosti proge Ljubljana—Beljak in Št. Peter—Reka. Poročevalec poudarja važnost gorenjske proge za Kranjsko, za vso monarhijo in evropski železniški promet.

Doma bo zaostala industrija zopet oživila, nova podjetja bodo zrastle. Potrebne surovine za izdelavo bodo ceneje prihajale v deželo, gotove pa se bodo izvažale drugam.

Nova proga bo posredovala prevoz blaga z Gorenjskega, ki je ločeno po visokih gorah od velikih cest, na Tirolsko in se približala Trstu. Odprta bo pot na Koroško, Štajersko do Dunaja. Med posameznimi kraji bo železnica skrajšala razdalje.

Nič manj ne bo važna železnica pri državni obrambi na zahodu. Spričo tega mora deželni odbor preprosiiti vlado, da se uvrsti proga Ljubljana—Beljak v omrežje avstrijskih železnic. Skupna naloga trgovinske in obrtne zbornice in deželnega odbora pa je, da zbereta denar za pripravljala dela v znesku 15 do 20 tisoč gold. Resolucija tega zbora se je glasila:

1. deželni odbor vojvodine Kranjske priznava važnost in potrebo ljubljansko-beljaške in št. petrsko-reške železnice, ki naj bo sta prvi v bodočem načrtu;

2. deželni odbor naj sporazumno s trgovinsko-obrtno zbornico ustanovi poseben komite. V tem naj bo zastopan tudi član deželnega odbora;

3. če bi se ne posrečilo zbrati omenjene vsote za pripravljala dela, potem naj po predračunu podpor ev. manjkajočih 5000 goldinarjev dovoli deželni odbor iz deželnega zaklada s pravico, da veljajo za to vplačilo iste dolžnosti in pravice, ki jih imajo druge v te namene dane vsote.

Proti temu predlogu je ugovarjal dež. poslanec Dežman, češ da potreba in važnost te proge ni dovolj dokazana. Dr. Costa je ovrgel Dežmanove trditve. Naša proga se ne

sme primerjati z obstoječo magistralo do Trsta. Ta železnica res ni uresničila nad slovenskega prebivalstva. Dobesedno pravi govornik: »Če nam kdo ugovarja, da je zidanje železnice do Trsta rodilo veliko revščine, je treba trditi, da nas to nikakor motiti ne more v tem, da dobimo enkrat železnico, ki bode pospeševala deželne koristi.«

Tudi poslanec Gutmannsthal je mnenja, da je nujnost in potreba železnice statistično premalo dokazana; vendar mora odbor storiti vse, da pride do pripravljanih del. Poslanec Mulej podpira Tomanovo resolucijo; misli pa, da je predlaganih 5000 gold. za prva dela preveč. Zastopnik Dolenjske poslanec Kapele vodi vodo na svoj mlin in govori o važnosti bodoče dolenjske proge do Metlike na Hrvaško in dalje do Reke.

Končno so se prisledniki deželnega zbora sporazumeli. Tudi najhujšega nasprotnika Dežmana je dr. Toman ugnal v kozji rog. Z majhnimi nepomembnimi spremembami je bila resolucija sprejeta.¹⁷

Po poročilih »Novic« se je zavzela za gorenjsko progo tudi trgovinsko-obrtna zbornica. V seji dne 1. oktobra 1866 je bilo sklenjeno, da se po deželnem odboru izreče deželnemu zboru zahvala za 5000 gold., ki jih je odobril za pripravljala dela. Hkrati so ustanovili stalen »odsek za železnico«. Njegova naloga je, da zbira denarne prispevke, razpisuje seje in kliče nanje resne in ugledne močje. V ta odsek so bili izvoljeni: V. C. Suppan, Jan. Winkler, Jan. Toman iz Kamne gorice, Gustav Tönies, Jože dr. Bleiweis in dr. Toman, ki naj pospešujejo napredek gorenjske železnice.¹⁸

Železniški odsek je bil sklican na redno sejo dne 3. decembra 1866. Sejo je vodil predsednik trgovske in obrtne zbornice. Odsekov tajnik dr. Toman je ponovil potrebne ukrepe za pospešitev gradnje toliko zaželenne proge. Število odbornikov se je zvišalo. Izvoljen je bil: Fidelis Terpinc, dr. Costa, baron Mihael Zojs, vitez Gutmannsthal, Samasa in Kosler. Končno je bila izrečena dr. Tomanu zahvala za trud in iskrenost, ki jih žrtvuje za izgradnjo ljubljansko-beljaške železnice.¹⁹

Sicer pa se v l. 1866 železniška vprašanja spričo vojnih dogodkov niso obravnavala. Samo nekaj gradbenih priprav je bilo na redu.²⁰ Kajti manjkalo je denarja in tudi delovnih moči. Da bi po končanih vojnah v severni Italiji in na Češkem čimprej mogli začeti z gradnjo Rudolfove železnice, je bilo s cesarskim patentom dne 21. novembra 1866 koncesionarjem pod izrednimi gradbenimi pogoji nakazanih 5.000.000 gold.²¹

VABILO NA GLAVNO SKUŠČINO

Za dosego postavljenega cilja v izgraditvi proge Ljubljana—Beljak sta razposlala V. C. Suppan kot predsednik in dr. Lovro Toman kot tajnik vabila na glavno skupščino pripravljalnega odbora dne 3. decembra 1866 na magistratu. Vabilo poudarja, da je potreba po zgraditvi železnice Beljak—Ljubljana iz domovinskih, splošnodržavnih ter posebno iz vojaških vidikov nujna. Kranjski deželni odbor je dovolil 5000 gold. podpore za pripravljala dela komiteja, v katerega so določeni posamezni gospodarstveniki in člani kranjske trgovinske in obrtne zbornice. Zaradi neugodnih vojnih dogodkov so se dela za to progo zavlekla. Obstaja pa pripravljalni odbor, ki je sestavljen iz 6 članov trgovinske in obrtne zbornice ter enega člana deželnega odbora. Ta komite je povabil in prevzel v smislu sklepa na prvi seji tudi močje, zaslužne za domovino, in predstavnike važnih zavodov in podjetij, da bi se izgradnja pospešila. Zamišljena proga naj oživi na Gorenjskem propadajočo fužinarstvo in industrijo ter pomaga ustanoviti nova podjetja. Gorenjska železnica bo vzpostavila zvezo s Srednjo Evropo in bo branik in varuh naših meja proti Italiji. Dela komiteja naj se udeležijo vsi pridni in tudi petični sodelavci.²²

SPOMENICA

TRGOVINSKE IN OBRTNE ZBORNICE LJUBLJANSKE

je bila dostavljena dne 14. januarja 1867 trgovinskemu ministrstvu zaradi gradnje proge Ljubljana—Beljak. V uvodu opozarja zbornica, da je že 7. novembra 1864 predložila na podlagi razpisa št. 1309 z dne 18. avgusta navedenega leta, ki je imel kot priložno načrt avstrijskih železnic, prošnjo ter dala mnenje s prikazom in utemeljitvijo potrebe po navedeni trasi. Tudi dnevnik so posvetili tej progi pozornost. Brez dvoma je ta zveza izredne važnosti ne samo za nas, marveč tudi za vso monarhijo. Deželni zbor je razpravljal že poprej o njeni gradnji in 29. januarja 1866 sklenil zaprositi vlado, da vnese progo, upoštevajoč važnost, nujnost in potrebo, v prednačrt oziroma, če še ni vrisana, da se to naknadno izvede. Deželni zbor je dovolil 5000 gold. za priprave v sporazumu s sestavljačem te spomenice ter soglašal s prošnjo za pridobitev koncesije. Ko so se ti podvigi spričo neugodnih vojnih dogodkov zaključili, je zbornica ustanovila za to železniško vprašanje komite, v katerem sodeluje več njenih članov in en član deželnega odbora. Na glavno skupščino so bili povabljeni industrialci in deloma inteligenca, da posveti ves svoj trud zgradnji gorenjske pro-

ge. Trgovinsko ministrstvo naj upošteva za dovršitev pripravljanih del od že v te namene določenega zneska 150.000 gold. v letu 1867 tudi pri zaproseni progi. Zbornica je utemeljevala važnost gorenjske železnice v 4 točkah, ki jih bomo obravnavali na drugem mestu. Na sklepu spomenice se pripominja, da je trgovinska zbornica prepričana, da bo resorno ministrstvo upoštevalo nujnost prošnje iz teh vzrokov:

1. železniška proga Ljubljana—Beljak naj se kot važna prometna zveza zaradi vsesplošnih državnih interesov vnese v obstoječo žel. omrežje, oziroma naj se priporoči cesarju, da se to nadoknadi;

2. trgovski in obrtni zbornici naj se dovoli, da sme začeti s pripravami in študiji, oziroma da se ji izda predkoncesija;

3. v ta namen naj se dodeli prosilki strokovnjak drž. inženir. Zbornica je pripravljena prispevati h kritju rednih izdatkov;

4. strokovnjak naj zbornici pri izbiri smeri in poti v zvezi s komercialnimi in vojaškimi pogledi sproti poročila. Pri tem naj temu delu posveča vso pozornost in zaščito.²³

PRVA UGODNA VEST Z DUNAJA

Dne 27. junija 1867 je obvestilo trgovinsko ministrstvo z dopisom 10913/1121 komite za trasiranje žel. proge Ljubljana—Beljak, da se podeli v zvezi s posredovanjem dne 20. istega meseca komiteju dovoljenje za tehnična pripravljala dela žel. proge s strojnim pogonom v smislu koncesijskega zakona z dne 14. septembra 1854 za dobo enega leta s pristavkom, da je trgovinski minister pripravljen od bodočega koncesionarja odkupiti železnico v primeru, da bo zgrajeni projekt uporaben, oziroma mu povrniti dokazno uporabljene izdatke.

Kolikor pa bo ta železnica nadaljevanje ali odcep priv. južne železnice, se bo tej, ko bo gotova, priznala koncesionirana prvenstvena pravica.²⁴

Iz arhivskih zapiskov posnemamo, da je dr. Toman v prvih mesecih l. 1867 glede trasiranja proge Ljubljana—Beljak interveniral pri pristojnem ministrstvu ter o tem na seji železniškega komiteja dne 14. junija navedenega leta poročal. Bivši trgovinski minister je zanesljivo predvideval že v prejšnji pomladi, da se izvršijo pripravljala dela na državne stroške. Toda za te priprave v proračunu za l. 1867 predvidenih 150 tisoč gold. so porabili za podporo brezposelnih delavcev v Sedmograški, Madžarski, Galiciji in Istri. Tudi vsi državni inženirji so bili službeno vezani v navedenih pokrajinah. Zato v

tekočem letu ni več pričakovati napredka. Tajnik komiteja dr. Toman je še dodal, da dosedaj ni še odločitve, v katero smer bo proga nadaljevala pot proti Jadranu. Vendar je veččlanska komisija, v kateri je bilo zastopano tudi vojno ministrstvo, mnenja, da je treba progo Ljubljana—Beljak neobhodno graditi. To potrebo narekujejo vojaški in gospodarski pogledi. Zaradi tega se morajo bodoči železnici zjamčiti potrebne državne obresti. Dr. Toman trdi, da komite ne sme izgubljati časa in mora izvršiti projekt z lastnimi sredstvi. Družbeni člani se ne smejo pustiti od katere koli strani zapeljati in zadržati, da ne bi zgrešili svojega cilja. Dalje poročevalec predlaga, da komite sam podvzame trasiranje in izvrši projekt. Zato naj pridobi koncesije za sebe. Na podlagi tega referata so člani predloge vsestransko premotrili. Predsednik trgovinske zbornice V. C. Suppan je pojasnil nekatere točke, predvsem glede potrebe za samostojno delo komiteja. Nato je bil referat odobren, tajnik pa pooblaščen, da izvede naslednje sklepe:

1. železniški komite naj podvzame vse korake, ki so potrebni za brezpogojno in hitro izgraditev proge Ljubljana—Beljak;

2. za kritje vseh izdatkov, ki so komiteju nujni za izvršitev danih nalog, naj trgovinska in obrtna zbornica oziroma železniški komite razpiše subskripcijo. Na ta način bosta razpoložljivi dve volili in pa še znesek 5000 gold., ki jih je v te namene votiral deželni odbor;

3. vplačila se izvršijo po naročilu oziroma pozivu komiteja po vsakokratni potrebi pri trg. zbornici ljubljanski. Pozive podpisujeta predsednik in tajnik;

4. vse izdatke odobrijo člani komiteja na seji. Računi se izplačujejo po naročilu predsednika in tajnika;

5. prošnjo za gradbeno koncesijo mora napraviti komite, ki skrbi, da se naredi in pospeši. Vsekakor je njegova skrb, da odredi odgovorne člane in jih poveri s posebnimi in določenimi nalogami. Izvolitev teh članov zahteva 2/3 večino navzočih članov;

6. če se ustanovi akcijska družba ali če se prepusti gradbeno koncesijo neki tretji osebi, potem mora komite vsem, ki so podpisali plačila za trasiranje kakor tudi deželnemu skladu povrniti z delnicami v polni nominalni vrednosti, ali pa če zahtevajo, se jim izplačajo vplačani zneski v gotovini;

7. Pri začetku podpisovanja delnic se povabijo k temu pred drugimi tisti, ki so se s podpisom zavezali k plačilu za trasiranje. Ti prejmejo akcije v nominalni vrednosti.²⁵

PROSNJA MESTNE OBČINE LJUBLJANSKE
ZA GORENJSKO PROGO

Dne 17. februarja 1868 je mestna občina poslala poslanski zbornici na Dunaju prošnjo, v kateri naglaša, da se vlagajo že več let zaporedoma prošnje za gradnjo proge Ljubljana—Beljak. O tem nujnem vprašanju je razpravljajl deželni odbor, trgovinska in obrtna zbornica, sestavili so komite z nalogo, da uresniči prepotrebno zvezo. Vsa pripravljalna dela so se izvedla na deželne in občinske stroške s podporo raznih korporacij. Dne 5. decembra 1867 je komite zaprosil za gradbeno koncesijo. Ta zahteva je bila predložena državnemu zboru. Bivši trgovinski minister Wüllersdorf je poslancem zagotovil, da se bo proga spričo važnosti in nujnosti na državne stroške trasirala in takoj tudi začela graditi. Toda to se ni zgodilo. Proga je važna za vso državo, posebno pa za kranjsko deželo ter njeno glavno mesto. Zato je dolžnost predstavnštva, da se zavzame za uresničitev. Življenjske razmere v Ljubljani so bile pred otvoritvijo tržaške proge ugodnejše. Življenjska raven je padla in naloga občine je, da jo dvigne. Poprej je cvetela trgovina v mestu, v njem so bila skladišča za blago, namenjeno v Trst. Ljubljana je bila vozal za trgovino v severne pokrajine, kamor se je prevažalo blago skozi Koroško in dalje po cesarski cesti Dunaj—Trst, s severa in Madžarske na jug proti morju. Od tega so živele mnoge špedicije. V dveh predmestjih so dobro živeli »fachini«, ki so zaslužili od razkladanja in nakladanja. Posebno razvita je bila trgovina z žitom, ki je prihajala iz Banata. Z otvoritvijo dvotirne proge v Trst je kupčija in zaslužek prestal. Drugačne so razmere na Štajerskem, drugačne ob spodnjem delu Save, ob Ljubljanskem barju in Krasu. Glavna proga je za kranjsko deželo le tranzitna železnica za blago in potnike. Promet v deželi sami pa je malenkosten. Tudi s prevozom žita ni kruha, odkar je stekla železnica med Mariborom in Celovcem. Pri tem pa diktira južna železnica nemogoče tarifne postavke tako n. pr. stane prevoznina za žito iz Siska v Trst manj kakor od Siska do Ljubljane. Drugačne so prometne in gospodarske razmere v Mariboru. Tam obstaja vozal železniških prog in delavnica, ki je bila prenesena iz Ljubljane in zaposluje mnogo ljudi. Nasprotno pa industrija v Ljubljani propada. Predilnica in tkalnica je skrčila obrat zaradi krize v nabavi bombaža, sladkorna tovarna Arnstein in Eskeles je pogorela. Bodoča proga bo zopet zaposlila prebivalstvo in dvignila življenjsko raven posebno na Gorenjskem z oživljenjem fužinar-

stva. Ponovno se bodo uveljavila v Ljubljani skladišča, kjer bo vskladiščeno blago, prihajajoče s severa in odhajajoče na jug. Tako bo proga Ljubljana—Beljak posredovalka pri menjavi in prevozu blaga v velikem načrtu avstrijskega železniškega omrežja. Podariti se mora tudi strateška važnost bodoče proge. Poslanska zbornica naj se odloči še v tej seziji za gradnjo zaprosene železnice.

Občinski odbor je sklenil in naročil sestaviti besedilo dr. Jan. Bleiweisu dne 6. februarja 1868. Vlogo je magistrat dne 15. istega meseca sprejel in soglasno odobril.²⁷

VABILA NA SUBSKRIPCijo PODPOR
ZA PRIPRAVLJALNA DELA

V smislu točke 2 zapisnika z dne 14. januarja 1867 je komite že naslednji mesec razposlal podjetjem, ravnateljstvom in ustanovam vabila s prošnjo za subskripcijo denarnih sredstev, s katerimi bi komite mogel kriti izdatke za izvršitev prevzetih obveznosti. V arhivih sta dve taki vabili, ki sta naslovljeni in dostavljeni mestnemu magistratu ljubljanskemu in ravnateljstvu rudnika v Zagorju dne 28. julija 1867. Da ohranimo tudi take listine, sem se odločil dati kar najbolj točno sliko tega vabila. Morda je bilo razposlanih več takih dopisov. Vendar to iz ohranjenih listin ni razvidno.

Uvodoma pravi vabilo, da se more ravnateljstvo iz prilog, t. j. spomenice trgovinske in obrtne zbornice na trgovinsko ministrstvo in sejnega zapisnika prepričati o dosedanjem delu komiteja za dosego tako potrebne in koristne proge Ljubljana—Beljak. Družba ni ničesar opustila, kar bi gradnjo oviralo. Pač pa se je komite vseskozi boril proti zvišanju davkov, da bi se ideja uresničila. Če pa so odločujoči faktorji snedli že dano besedo, potem je potrebna samopomoč. Dosedaj ima komite od oblasti v spisu št. 10913 z dne 27. junija 1867 zagotovilo, da je pristojno ministrstvo pripravljeno od bodočega koncesionarja odkupiti železnico v primeru, da bo proga za promet uporabna, in je pripravljeno povrniti dokazno porabljene izdatke.

Dopis pravi dalje: taka izjava jamči povračilo stroškov pri dograditvi tega objekta ter povrnitev dokazanih izdatkov, ki zaenkrat ne bodo presegli 15.000 gold. Komite bo varoval koristi udeležencev tako pri izbiri strokovnjakov, ki bodo izvršili projekt, kakor pri določevanju izdatkov na osnovi izkustev, črpanih na viru, t. j. pri pristojnem ministrstvu. Sklenjeno je dalje, da je treba zbrati vse izdatke na podlagi prostovoljne subskripcije. Izjema je vsota 5000 gold., ki

jih je votiral v te namene deželni odbor. V zvezi z važnostjo in koristjo upa komite, da podjetja in ustanove ne bodo odrekle podpore. Kajti žalostno bi bilo, če bi načrt komiteja ne uspel. V negativnem primeru bi se moralo sklepati, da odločujočim ni za ta projekt. Komite pozna darežljivost naslovne direkcije ter prosi, da zadevni sklep čimprej sporoči.²⁸

Uspeh te prošnje iz arhivskih listin ni razviden. Pač pa vemo, da je ljubljanski magistrat komiteju sporočil, da je 1000 gold. mogoče dvigniti v zaprosene namene proti potrdilu pri mestni blagajni. Iz nadaljnjih zapisnikov je razvidno, da je komite dne 28. avgusta istega leta dvignjeni znesek zopet vrnil.²⁹

KOMITEJEVA SPOMENICA

Analogno že v prejšnjih odstavkih citirane spomenice trgovinske in obrtne zbornice dne 14. januarja 1867 je izdal v marcu naslednjega leta tudi komite svojo spomenico. Lahko bi trdil, da sta temi dokaj sorodni. Zakaj pa tudi ne, saj obravnava ena kot druga isto vsebino. Ker pa sem ono trgovinske in obrtne zbornice le kratko omenil in brez razčlenitve predložil, bom komitejevo spomenico temeljiteje obravnaval. Kajti marsikaj nam bo jasneje o takratnih gospodarskih razmerah in bolje bomo spoznali obrt in industrijo našega Gorenjskega. Primerjati bo mogoče tedanje razmere z današnjimi in lažje bomo upravičili sanje in hrepenenje naših prednikov za uresničevanje nove prometne poti. Spomenica nam odkriva smer in traso gorenjske magistrale.

Komite trdi na 23 straneh posebne tiskane brošure, da proga Dunaj—Trst preko slovenskega štajerskega in kranjskega ozemlja ni prinesla blagoslova in da se je že takoj prvo leto po otvoritvi te zveze rodila misel

in zahteva po novi progi, ki bi koristila pokrajinskim potrebam. Prav posebno pa spomenica trdi, da ni v prid kranjskim razmeram dne 1. junija 1863 dovršena železnica Maribor—Holmec—Celovec in njen podaljšek do Beljaka dne 30. maja 1864. Kajti ta nova železniška zveza je odrezala živahen promet med bogatimi južnimi železnicami ter Tirolsko in Švico, katerega posredovalec so bile ceste na Kranjskem. Primerno situirani narod je obubožal. Na vrata je potrkala brezposelnost, kakor se enako dogaja drugod v industrijskih krajih. Državljanska vojna v Severni Ameriki je ohromila uvoz pavole ter jo dvignila na petkratno ceno. Samo pri 350 tisoč tovarniških delavcih in težakih je bilo 300.000 nezaposlenih. Zaradi zgubljenih bitk pri Margenti, Solferinu, odstopa Lombardije ter pripravljanja na nova klanja v Italiji in severni Češki l. 1866 ter zaradi posledic le-teh so davki naraščali. Nastopilo je sedem suhih let za vse prebivalstvo.³⁰

Edino rešitev more prinesiti le zgraditev proge Ljubljana—Beljak. V ta namen se je ustanovil komite, sestavljen iz reprezentantov deželnega odbora, trgovinske in obrtne zbornice ter drugih gospodarstvenikov. Ta komite je s pomočjo deželnega sklada in raznih korporacij naročil preštudirati tehnične razmere na bodoči trasi. Po njegovi — komitejevi — iniciativi je izdelal gradbeni inšpektor Franc Kazda generalni in podrobni načrt. Vse te priprave so izročili z odlokom dne 27. junija t. l. ministrstvu za trgovino in gospodarstvo. V zvezi z odlokom dne 27. junija 1867 je bila dana komiteju predkoncesija. V zimi 3. decembra pa je komite prosil za pooblastilo, da sme graditi in obratovati na progi Ljubljana—Beljak, oziroma vsaj do Trbiža. Pristojno ministrstvo naj čimprej prošnjo predloži v odobritev parlamentu.³¹

(Nadaljevanje sledi)

BOJI ZA GORICO

(1915—1916)

Ni slovenskega mesta, ki bi pretrpelo toliko vojnih strahot in razdejanja in za katerega bi bilo prelite toliko krvi, kakor za našo mučeniško Gorico. Oddolžiti si želim spominu na to težko obdobje z opisom, kako je o njeni tragični usodi odločil tujcev meč.

Ob italijanskem napadu na bivšo avstro-ogrsko monarhijo 24. maja 1915 se je njeno vrhovno vojno vodstvo odločilo organizirati obrambo ob levem bregu Soče z dvema mostiščema na njenem desnem bregu, pri Tolminu in Gorici. Obramba tega dela nove jugozahodne fronte (od Triglava do Kvarnera) je bila zaupana generalu pehote, kasnejšemu feldmaršalu Svetozaru Borojeviću, dotedanjemu poveljniku III. armade v Karpatih. Ob izbruhu vojne je bilo na Soči vsega 26 po večini črno-vojniških (Landsturm) bataljonov s 13 baterijami. Te maloštevilne čete so bile konec maja in v začetku julija okrepljene s XV. in XVI. armadnim zborom, ki jima je bila poverjena obramba od tolminskega mostišča do reke Vipave, in z deli VII. armadnega zbora, ki je okrepil obrambo na kraški planoti. Proti tem razmeroma šibkim četam so imeli Italijani ob izbruhu vojne v napadalnem razporedu pripravljenih 8 in pol armadnega zbora, s katerimi so hoteli zavzeti tiste kraje, ki so jim bili obljubljeni z londonskim paktom, ter čez ljubljansko kotlino prodirati dalje v osrčje monarhije.

Avstrijske postojanke goriškega mostišča so se vile od Standreža pod Gorico na levem bregu Soče v zmernem loku do nekako 800 korakov vzhodno od Ločnika, na zahodnih straneh Kalvarije, Podgore in Pevme, na koto 188 na Oslavju, od tod dalje pa po jugozahodnem pobočju Sabotina in zahodno od kote 609, kjer so se nadaljevale na levem bregu Soče vzdolž rebri Dolge njive, Zagore in Plav. Težko je bilo braniti postojanke pred Gorico, ker ni bilo mogoče na desnem bregu Soče zgraditi zaradi plitkosti mostišča druge obrambne oziroma rezervne bojne črte. Za organizacijo globljega mostišča namreč ni bilo ob izbruhu vojne na razpolago potrebnih čet ter se je zaradi tega avstrijsko vojno vodstvo odločilo, da s čim manjšim številom čet zaščiti le Gorico. To mostišče so branile z največjo hrabrostjo in požrtvovalnostjo od izbruha vojne z Italijo

skozi pet italijanskih ofenziv, v razdobju od junija 1915 do marca 1916, dalmatinske čete 22. pešpolka iz Sinja, 23. domobranskega pešpolka iz Gruža-Dubrovnika z manjšimi enotami drugih narodnosti. Te čete so tvorile 58. avstrijsko divizijo pod poveljstvom generalmajorja von Zeidlerja. V teh petih italijanskih ofenzivah je padel na tem bojišču cvet dalmatinskih polkov. Med IV. italijansko ofenzivo jeseni leta 1915 so v ogorčenih obrambnih bojih na Oslavju krvaveli tudi naši fantje ljubljanskega 17. pešpolka. Samo med to ofenzivo so Italijani napadli petnajstkrat Sabotin, štiridesetkrat Podgoro in tridesetkrat Oslavje, kar pač najbolj prepričljivo dokazuje ogorčenost teh bojov in italijansko zanesenost, da ne glede na žrtve osvoje Gorico.

Konec meseca julija 1916. leta ni bila bilanca vojne situacije za centralne sile — Nemčijo in Avstrijo — ugodna, ne glede na osvojena prostrana področja na zahodu, vzhodu in jugovzhodu. Nemški napad na Verdun ni uspel, imel pa je za posledico ogromne izgube in je omajal dotedanjo veliko samozavest nemške armade iz zaledja. 4. junija se je pričela na vzhodni fronti velika ofenziva generala Brusilova, v kateri so Avstrijci takoj v prvem tednu izgubili čez 300.000 mož. Vsa pozornost nemškega in avstrijskega vrhovnega poveljstva je bila zaradi tega usmerjena na vzhod, kamor so morale biti poslane mnogoštevilne divizije, ki so bile vzete z zahodne in jugozahodne fronte. Razen tega so tudi Francozi in Angleži začeli 1. julija veliko ofenzivo na Sommi, kar je položaj centralnih velesil še bolj kompliciralo, v bližnji bodočnosti pa se je pričakoval tudi vstop Romunije v vojno na strani antante.

Potem ko so bili Avstrijci primorani, da zaradi dogodkov na vzhodu prekinijo svojo uspešno začeto ofenzivo na Tirolskem, je italijansko vrhovno poveljstvo preložilo težišče svoje akcije zopet na soško fronto in se je lotilo pospešenih priprav za napad na goriško mostišče in Doberdob. Zaradi tega je okrepilo svojo III. armado vojvode d'Aoste z 10 divizijami, z mnogoštevilnim topništvom in minotalci največjih kalibrov. Vse te okrepitev, ki so jih večidel dobili s tirolske fronte, so bile najprej osredotočene na prostoru Padova—Castel Franco—Vicenza—Bassano, ter so bile

Goriško bojišče; na desni Sabotin in viadukt pri Solkanu, v ozadju Gorica

Na Sabotinu

šele neposredno pred začetkom napada, med 27. julijem in 4. avgustom, prepeljane na Sočo, da bi s tem dosegli čimvečje iznenadenje, kar je italijanskemu vrhovnemu poveljstvu tudi popolnoma uspelo. Tako so bili za to novo italijansko ofenzivo, ki se je imela pričeti 6. avgusta, pripravljeni 203 laški bataljoni s 1250 topovi proti 78 avstrijskim bataljonom s 384 topovi.

Izmučene goriške griče in kraške bregove južno od Vipavske doline so obžarjali prvi žarki jutranjega sonca, ko so pričeli 6. avgusta ob tričetrt na sedem obstreljevati laški topovi in minometalci avstrijske postojanke od Tolmina do morja. Ta topniški ogenj je postajal čedalje močnejši ter se je končno osredotočil na Sabotin in Podgoro, krilna bastiona goriškega mostišča, ter na bregove Sv. Mihaela, severni bastion doberdobske planote. Te postojanke so bile že zdavnaj popolnoma porušene in zravnane z zemljo, predstavljajoče v dim in prah zaviti kup razvalin, ko so ob štirih popoldne prešle napadalne kolone vojvode d'Aosta v napad na vsem odseku goriškega mostišča in na severnem odseku kraške planote. Tako se je pričela po vrstnem redu šesta soška bitka, tragična za Gorico in za nas Slovence posebej.

Ob začetku te laške ofenzive so branili odsek od Sabotina do Oslavja trije bataljoni in pol (3. bataljon dalmatinskega 37. pešpolka je branil sam Sabotin in koto 609), središče mostišča od Oslavja do kote 206 so branili trije črnovojniški bataljoni, levi odsek od Podgore do reke Vipave je branilo vsega skupaj pet bataljonov, od katerih sam greben Podgore dva bataljona dalmatinskega 23. pešpolka. Na ključnih točkah so bili torej ostanki izkrvavljenih dalmatinskih polkov. Vsega skupaj je bilo na mostišču 9 bataljonov in pol, od tega 5 črnovojniških. Divizijsko rezervo je sestavljalo 7

Podgora

bataljonov, ki so bili razporejeni po vaseh zahodno od Gorice. Ključna točka v obrambi mostišča je bil kameniti in zelo strmi Sabotin, ki je dominiral nad vsem ostalim delom mostišča. Obrambo mostišča je podpiralo samo 87 topov s prav malo municije. Divizijski poveljnik je bil službeno odsoten ter ga je v teh kritičnih dneh nadomeščal generalmajor Dani z načelnikom štaba polkovnikom Pohlom. Obrambna moč posadke mostišča je bila oslajena, ker je morala 58. divizija že prej oddati eno svojih aktivnih brigad na tirolsko fronto, a 2 aktivna bataljona sosedni diviziji ter je v zameno za te enote v svoj sestav prevzela 5 črnovojniških bataljonov. Borbeno razpoloženje južnoslovanskih čet je začelo popuščati zaradi strahovitih izgub v prejšnjih italijanskih ofenzivah in zaradi surovega in nadutega ravnanja častnikov nemške narodnosti, ki so bili v večini. Na izmučeno moštvo je zelo vplivala velikopotezna in uspešna ofenziva generala Brusilova, pa so se mnogi nadejali bližnjega konca vojne. Tik pred začetkom te ofenzive so pribežali iz 23. pešpolka na laško stran nekateri rezervni oficirji italijanske narodnosti in izdali načrte obrambne organizacije na mostišču. To nepričakovano pridobitev so Italijani korenito izkoristili pri obstreljevanju postojank oziroma pri pripravi svojega napada.

Proti tej relativno slabi obrambi goriškega mostišča je maršal Cadorna usmeril 6 divizij okrepljenega VI. armadnega zbora generala Badoglia, ki jih je podpiralo 500 topov vseh kalibrov in 400 minometalcev. Prvi napadalni val pa je sestavljalo celih 48 bataljonov proti le 9 in pol avstr. bataljona na mostišču.

Italijanski napad na Sabotin, ki je bil uveden z 22 bataljoni, je uspel, vendar se Italijani niso upali kljub ogromni premoči spustiti od Sv. Valentina in Šmaverja k mostom čez Sočo pri Solkanu, da bi jih zavzeli. V sredini se jim je posrečilo prebiti postojanke avstrijskih črnovojniških čet, zavzeti Pevmo ter v tej smeri dospeti do Soče. Zato pa so na levem krilu odbili Dalmatinci 23. pešpolka vse naskoke nadmočnih laških čet ter so čvrsto v svojih rokah obdržali glavni greben Podgore z obeh strani kote 240, čeprav je Italijanom uspelo prebiti se v smeri Grafenberga in od tod ogroziti desni bok in zaledje hrabrih branilcev Podgore. Razen tega se jim je posrečilo zavzeti tudi koto 184 na grebenu Kalvarije.

Na Sv. Marku

Laški štab kuje načrte za nadaljnja osvajanja naše zemlje

Istočasno so tega dne zvečer nadmočne laške čete XI. armadnega zbora zavzele vrh Sv. Mihaela, vendar so vsi njihovi napor, da bi razširili ta svoj uspeh tudi proti zahodu in jugu, ostali kljub strahovitim izgubam brezuspešni.

Šele v noči od 6. na 7. avgust je bila na mostišču angažirana rezerva 58. divizije in so se pričeli skupni poskusi, da se ponovno zavzamejo izgubljeni deli mostišča. Protinapad na Sabotin z deli 37. pp. pod poveljstvom podpolkovnika Turudije ni uspel, medtem ko je v centru uspelo vsaj deloma popraviti situacijo. Na Podgori so od vseh strani obkoljeni Dalmatinci neprestano odbijali naskoke premočne laške pehote. 7. avgusta so Italijani nadaljevali napade z vsemi enotami okrepljenega VI. armadnega zbora. Ves ta dan so bile ogorčene borbe, deloma s prsi v prsi, na bregovih pri Oslavju, na gričevju nad Pevmo in na Podgori. Te postojanke, mostovi čez Sočo, mestno področje in vse komunikacije so bili tudi tega dne pod neprestanim množičnim topniškim ognjem. Tako je bilo takrat uničeno še to, kar je ostalo neporušeno iz prejšnjih italijanskih ofenziv. Posebno je pri tem trpela Gorica, kjer je bilo pobitega zaradi smrtonosnega laškega ognja tudi mnogo civilnega prebivalstva, ki je dotlej hrabro vzdržalo na svojih domovih.

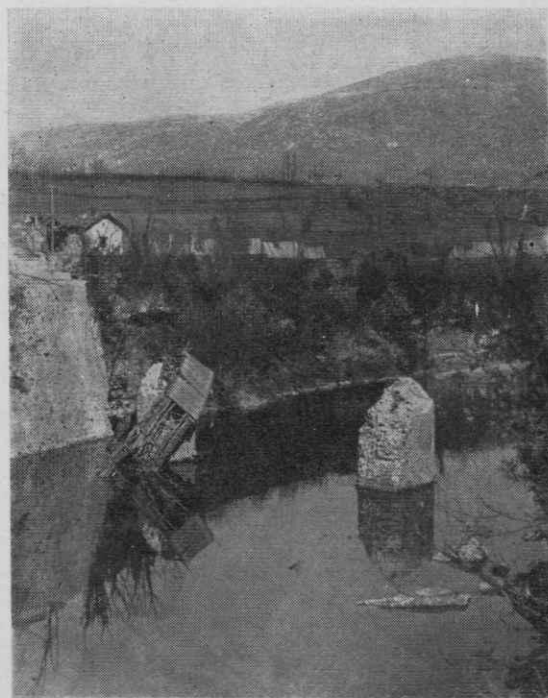
Ker Avstrijci pri Gorici niso razpolagali z nobeno rezervo več, niti niso imeli dovolj municije, a posadka na mostišču je skupnela od prvotnih 18.000 komaj na 5000 mož, medtem ko se Italijani stalno krepili svoje čete, je bilo zaukazano branilcem mostišča, da se v noči med 7. in 8. avgustom umaknejo na levi breg Soče, da bi neposredno branili Gorico. Le na strmih vzhodnem pobočju Sabotina nad Solkanom je ostal bataljon Dalmatincev 37. pešpolka, da oblikuje na ta način majhno mostišče nad železniškim viaduktom.

Med prodiranjem za odstopajočimi branilci goriškega mostišča se je Italijanom 8. avgusta okoli opoldne posrečilo prekoračiti Sočo pod Standrežom in mostove pri Ločniku, ki se jih Avstrijcem ni posrečilo do kraja porušiti. Tu in nizvodno od Standreža se je Italijanom v teku popoldneva posrečilo razširiti svoje mostišče na levem soškem bregu, vendar so bili vsi njihovi napor, da bi se z jugozahodne strani približali mestnemu področju, strti z žilavim odporom delov 23. dalmatinskega pp. Severno od mostov pri Ločniku niso Italijani tega dne poskušali pre-

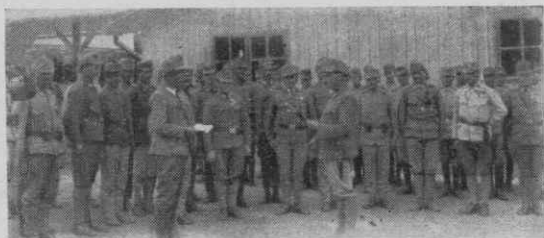
koračiti Sočo, čeprav je bil njen levi breg le slabo zaseden in za obrambo pomanjkljivo organiziran. V večernih urah je začela ogroženi Gorici prihajati prva pomoč iz globljšega zaledja, vendar je medtem poveljstvo V. avstrijske armade že izdalo povelje za umik goriške posadke na drugi položaj: Sv. Gora—Sv. Katarina—zahodno pobočje Panovca—Sv. Marko in dalje ob levem bregu Vrtojbe s priključkom čez Mirenski grad na nove obrambne postojanke na kraški planoti. Ta umik je bil nemoteno opravljen od 8. na 9. avgust, ne da bi ga bil napadalec kaj motil. Tedaj se je umaknil čez Sočo tudi bataljon Dalmatincev nad Solkanom, za njim pa je bil porušen viadukt čez Sočo. Zaradi svojega umika pri Gorici so bili Avstrijci primorani, da se umaknejo na svoj drugi položaj tudi na kraški planoti; ta je potekal čez koto 212 (nad Logom)—Lokvico—Opatje selo—koto 144—ustje Timava.

Po osvoboditvi Gorice dne 9. avgusta je glavnina laških divizij zamudila ugodno priliko, da še istega dne nadaljuje prodiranje vzhodno od Gorice ter da vrže branilca v prvem naletu z njegovega drugega položaja, ki je bil takrat še slabo zaseden in neorganiziran.

S tem italijanskim uspehom pa šesta soška bitka še ni bila končana. Med 10. in 16. avgustom so med Plavami in morjem v neprestanih naskokih s sedemnajstimi divizijami in z nadmočnim topništvom Italijani poskušali Avstrijce potisniti z drugega položaja. Te sedemdnevne borbe za drugi avstrijski položaj pomenijo drugo fazo te krvave soške bitke, ki se je končala s popolnim neuspehom za napadalca, ker so Avstrijci uspeli obdržati na kraju bitke vse svoje postojanke čvrsto v rokah. Skupne izgube pa so znašale v tej soški bitki blizu 100.000 mož...

Porušeni most čez Sočo pri Pevmi

Branilci Podgore v rezervi vzhodno od Gorice

Z zavzetjem Gorice so Italijani po 14 mesecih od vojne napovedi dosegli svoj prvi večji uspeh. Ta uspeh je bil predvsem moralnega značaja, ker sta ga laška vojska in narod pričakovala, obenem pa je bil s tem tudi do neke mere popravljen njihov zelo oslabljeni vojni prestiž pri zaveznikih. Vendar v vojaškem pogledu ta uspeh ni prekoračil taktičnega okvira, ker se Italijanom ni posrečilo, da bi ga spremenili v strateškega, čeprav so bili za to dani nadvse ugodni pogoji glede na takratno zelo težko situacijo njihovih sovražnikov. Priprave za to ofenzivo so Italijani izvršili v največji tajnosti in v rekordno kratkem času ter so tako popolnoma presenetili branilce. Največja napaka avstrijskega generalštaba je bila njegovo prepričanje, da so Italijani za daljšo dobo nesposobni, da bi po porazu na južnem Tirolskem v mesecu maju 1916 začeli operacijo večjega obsega na soški fronti. Zato je pustil to fronto oslABLJENO in ni imel v kritičnih dneh 6. in 7. avgusta na razpolago večjih rezerv. Za veliki začetni uspeh 6. avgusta popoldne se imajo Italijani predvsem zahvaliti svoji ogromni premoči v pehoti in topništvu (48 bataljonov in 500 topov proti 9 in pol bataljona in 87 topovom!) ter dejstvu, da ni mogla biti sorazmerno močna rezerva 58. divizije takoj angažirana na mostišču, ker so Italijani držali vse pristopne komunikacije pod najhujšim ognjem. Tako je ta rezerva mogla poseči v akcijo šele ponoči od 6. na 7. avgusta, a zaradi vnovičnega zavzetja Sabotina šele 7. avgusta zjutraj. Se-

Goriški Tivoli

veda je Italijanom dokaj pomagalo tudi to, da so zvedeli za avstrijske obrambne načrte, ker je to povečalo preciznost delovanja njihovega že tako nadmočnega topništva. Končno pa je treba tudi upoštevati, da branilčeve čete, posebno južnoslovanskih narodnosti, niso bile več takšne, kot so bile pred letom dni, saj so 14 mesecev neprenehoma trpele strašne izgube.

Na italijanski strani bije posebno v oči nerazumljiva previdnost njihovih poveljnikov, da se po zavzetju Sabotina niso takoj zgrnili k prehodom čez Sočo pri Solkanu ter v tej smeri poslali svoje nadmočne čete čez Sočo, da bi zavzele taktično in strateško zelo važen masiv Sv. Gabrijela na levem bregu Soče. Zavzetje te takrat pomembne točke bi bilo zanje

Solška ulica v Gorici

izredno važno v strateškem oziru, ker bi jim odprla vrata v Vipavsko dolino in ustvarila najugodnejše pogoje za daljnje operacije proti vzhodu. Da so to takrat izvedli, bi svoj taktični uspeh pretvorili v strateškega in s tem obvarovali življenje deset tisočim svojim vojakom. Ker pa tega niso napravili, se je branilec posrečilo, da je bilo nadaljnje italijansko napredovanje vzhodno od Gorice končno ustavljeno.

S premostitvijo fronte na vzhod so bila v tej soški bitki znova izročena razdejanju mnogoštevilna naša naselja pri Gorici, v Vipavski dolini in še na kraški planoti. Novi tisoči naših rojakov so bili prisiljeni, da zapuste svoja ognjišča in si poiščejo zatočišče v daljnih in tujih krajih. Mnogi se niso nikdar vrnili v svoj rodni kraj, a tisti, ki so se, so našli po večini svoje domove porušene in oskrunjene. Ko se je po dveh letih naš sosed dokončno polastil teh naših krajev, je njegov fašistični bič na najokrutnejši način oznanil našim rojakom svoj »vae victis... Bahaški spomeniki na Podgori in Oslavju pa spominjajo naš narod onstran in tostran nesrečne meje na tiste krvave dni v avgustu 1916. leta, v katerih je odločil sovražni meč o usodi naše sončne Gorice.

Jurij Mušič

OPOMBE

Osterreich-Ungarns letzter Krieg, II—IV. — Borojevič, O ratu protiv Italije. — General Kraus, der erste Isonzo-Feldzug. — Dobrovoljci, kladivarji Jugoslavije 1912—1918. — Lastni spomini.

Iastanek in razvoj združenega podjetja »TEOL - OLJARNA« Ljubljana

Združeno podjetje »TEOL OLJARNA« v Ljubljani je nastalo po pripojitvi bivšega podjetja »OLJARNA« podjetju »TEOL«. Vsako od teh dveh podjetij ima svojo tradicijo in sta se obe prejšnji podjetji (sedaj združeni) tudi afirmirali na tržišču s svojimi izdelki.

Tovarna »TEOL« v Ljubljani je bila ustanovljena 1. 1955 kot podružnica nemške firme Dr. Th. Böhme z namenom, da predeluje uvožene polfabrikate v končne izdelke. S tem so se izognili carinskim obveznostim ter se okoristili s ceneno delovno silo v Jugoslaviji. Podjetje je imelo pred vojno majhen obseg dela in ozek produkcijski program. V letu 1959 je bilo vsega 18 zaposlenih. Med okupacijo je podjetje ustanovilo en obrat v prostorih bivše tovarne »INDUS« v Ljubljani, po osvoboditvi pa se je podjetje v celoti preselilo na sedanjo lokacijo.

Sedanje podjetje je bilo ustanovljeno leta 1946 iz nacionaliziranih tvrdk Dr. Th. Böhme, Ljubljana, in »Atheba«, Ljubljana.

Bivše podjetje »OLJARNA« je bilo zgrajeno med leti 1923 do 1924. V začetku je predelovalo samo laneni firnež iz uvoženega lanenega olja. Leta 1923 so bile kupljene in postavljene prve »Anderson« stiskalnice, nakar se je pridelovalo laneno olje iz domačega lanenega semena.

Leta 1951 se je tovarna povečala in so bile nabavljene nove »elhex« stiskalnice. S tem letom se je tudi začelo predelovati ricinovo olje iz uvoženega ricinovega semena. Pozneje se je začelo kontrahirati na domačem terenu v Vojvodini. Izdelovalo se je: laneno olje, laneni firnež, razna usnjarska pomožna sredstva, tovarne masti kot postranski izdelki. Glavni proizvod pa je bilo ricinusovo olje za zrakovloplstvo. Pozneje so bili nabavljene stroji za izdelovanje pločevinaste embalaže za lastno uporabo kakor tudi za razne domače odjemalce.

V tem času je podjetje zgradilo nova skladišča in tudi obseg proizvodnje se je nenehoma večal. V istem času je bila postavljena stavba za laboratorij in stanovanjsko-upravno poslopje. Podjetje je bilo v privatnih rokah in je imelo zaposlenih 80 delavcev.

V obratu »TEOL« se proizvajajo pomožna sredstva za tekstilno, usnjarsko in čevljarstvo industrijo, sintetične pralne surovine in sredstva za gašenje požarov. V obratu »OLJARNA« pa se izdeluje ricinovo in laneno olje ter firneži.

Podjetje je zadnja leta zelo povečalo svojo proizvodnjo tako po asortimentu kakor tudi po količini. Obrat TEOL je povečal proizvodnjo od leta 1952 do leta 1960 za preko 400 odstotkov, medtem ko se je delovna sila dvignila samo za okoli 250%. Če pri tem še upoštevamo, da je strojna oprema prilično zastarela, da se mehanizacija šele počasi uvaja ter da ima podjetje velike težave na sedanji lokaciji zaradi pomanjkanja prostora; podjetje je stisnjeno med Ljubljano in Zaloško cesto — lahko ugotovimo, da je doseglo v preteklih letih velike uspehe. Da pa ni doseglo še več uspehov, je delno krivda na stalnem pomanjkanju delovne sile, na neprimerni lokaciji ter na težavah, ki nastajajo v podjetju,

ker mora velik del surovin uvažati. Prav tako je od leta do leta tudi rasla proizvodnja tehničnih olj v OLJARNI in podjetje predvideva, da bo proizvodnja v letu 1960 znašala 3460 ton raznih pomožnih sredstev in detergentov ter 3800 ton tehničnih olj, živalske krme in umetnih gnojil. Predvidevamo, da bomo realizirali v letu 1960 za 1.500.000.000 din.

Število zaposlenih delavcev je 250, od tega večje število strokovnih uslužbencev. Podjetje ima pet laboratorijev, ki so sodobno opremljeni, tako da je strokovnjakom dana možnost nadaljnega raziskovanja in uvajanja novih izdelkov. Podjetju je uspelo dati na tržišče nekaj novih izdelkov, predvsem umetna strojila, ki so enakovredna uvoženim, s čimer je podjetje prihranilo skupnosti znatna devizna sredstva, ker le-teh sedaj ni treba več uvažati.

V podjetju je zaposleno večje število visokokvalificirane tehnične kadra, povečini na raziskovalnih delih v laboratoriju.

Pomožna sredstva izdeluje podjetje za domačo industrijo, ker izvoz le-teh v večjih količinah še ni uspel, medtem ko podjetje izvažajo precejšnje količine ricinovega olja v razne države, med drugim tudi v Združene države Amerike, kar vsekakor priča o dobri kakovosti proizvodov.

Pomožna sredstva prodaja podjetje skoraj vsem tekstilnim in usnjarskim tovarnam po državi, detergente tovarnam mila in tekstilni industriji, pravkar pa je začelo proizvajati sredstva za gašenje požarov. Pristojni državni organi so dali pozitivne ocene za kakovost sredstev za gašenje požarov in bo v kratkem začela večja proizvodnja.

Podjetje ima v gradnji nov objekt za etoksilirane produkte in se predvideva, da bo ta proizvodnja stekla do konca letošnjega leta.

Neprimerna lokacija, tesni prostori, veliki skladišni prostori, ki jih podjetje potrebuje, ter deloma zdravju škodljivi plini, ki se razvijajo pri proizvodnji, vse to je podjetje napotilo, da išče primernejši prostor za svojo proizvodnjo. Občina je podjetju dodelila novo lokacijo za tovarno in v doglednem času se bo celotno podjetje preselilo tja, brž ko bodo tam zgrajeni potrebni objekti. V sedanji fazi razvoja je to nujno, ker je podjetje izkoristilo vse možnosti in nam ravno tesni prostori ne dopuščajo, da bi se širili in dajali na tržišče še več proizvodov.

Prav v tem času praznuje podjetje 10-letnico delavskega samoupravljanja in v tem času je delavski svet dokazal, da je sposoben voditi podjetje, kar dokazujejo doseženi uspehi.

Velika konkurenca — tako domača, kakor tuja — sili podjetje, da daje na tržišče kvalitetne izdelke in zato polaga ravno največjo pozornost na kvaliteto izdelkov in na solidno postrežbo.

Podjetje predvideva, da bo do leta 1965 dvignilo vrednost proizvodnje na 2.100.000.000 dinarjev.

Po perspektivnem planu o razvoju podjetja bodo potrebne do leta 1965 investicije v znesku 500.000.000 din. Predvidevajo se rekonstrukcije, nove gradnje ter mehanizacija v proizvodnem procesu.

KAMNIK

TOVARNA UPOGNJENEGA POHIŠTVA

Ob 56-letnici obstoja in 10-letnici delavskega samoupravljanja

Osnova za izgradnjo tovarne v Duplici je bila predvsem v ceneni vodni energiji in delovni sili ter bogatih bukovih gozdovih v bližnji okolici. Na tem mestu je nekoč obratovala žaga venecijanka že pred 80 leti. Vendar pa štejemo začetek tovarne od takrat, ko so začeli izdelovati lesne, finalne izdelke, upognjene stole in parket. Pod uspešnim strokovnim vodstvom takratnega lastnika Ivana Bahovca se je tovarna dobro razvijala in že v letu 1912 prodajala svoje izdelke v inozemstvo.

V letu 1918 je takratno tovarno kupil ing. Vladimir Remec, ki je bil lastnik vse do leta 1945, ko je zaradi sodelovanja z okupatorjem zbežal v inozemstvo in je bila tovarna in celotno premoženje zaplenjeno ter izročeno upravi narodne imovine. V času od leta 1918 do 1945 je bila tovarna znatno povečana ter opremljena s sodobnimi stroji. Poleg izdelave upognjenih stolov in parketa so začeli s serijsko izdelavo pisarniškega pohištva, opremo gledališč, hotelov, kinematografov in drugih javnih zgradb. Tudi izvoz izdelkov se je še nadalje ugodno razvijal.

Razvoj tovarne je takratni lastnik želel pospešiti tudi na račun delavcev, kar je povzročalo pogoste spore in stavke. Zniževanje plač, ukinitve takratnih draginskih dodatkov, obvezni hranilni sklad, v katerega so morali plačevati vsi delavci del svojega skromnega zaslužka, ki pa se je stekal v blagajno lastnika, so v letu 1934 privedli do odločnega spora med delavstvom in lastnikom. Kapitalist je napovedal večje znižanje plač, zato so ga delavci vprašali: »Ali ni bolje prosjačiti, saj se od napovedane plače ne more živeti?« Toda kapitalist jim je cinično odgovoril: »Mislim, da je bolje malo delati in malo prosjačiti, kot pa samo prosjačiti.« Bilo je dovolj; enoten sklep vsega delavstva je bil — stavka, ki je trajala ves mesec. Doseženi so bili delni uspehi v pogledu delovnih in plačilnih pogojev. Neprimeri večji pa so bili uspehi v dvigu politične zavesti delavstva. Dokaz temu je junaški odhod delavcev-prvoborcev 27. julija 1941 v ilegalo, ko so bile še isti dan izvršene prve širokopotezne sabotažne akcije v neposredni bližini tovarne. V začetku septembra istega leta je zaradi proizvodnje za nemško vojsko Kamniška četa zažgala tovarno. Požig so izvršili bivši delavci-borci.

Spominska plošča padlim borcem, ki je vžidana na pročelju tovarne, kaže, da naša pot ni bila brez žrtev in trpljenja in da ni bila zaman,

sicer ne bi mogla biti v njeni bližini še ena plošča, na kateri piše:

»Po dolgotrajni borbi delavskega razreda v svetu se je prvič v zgodovini družbenega razreda uresničilo načelo v Jugoslaviji: Tovarne delavcem! — 26. VIII. 1950 je delovni kolektiv Tovarne upognjenega pohištva Duplica prevzel vodstvo tovarne.«

Ob koncu vojne je štel delovni kolektiv cca 70 delavcev in razpolagal z napol požgano tovarno ter poškodovanimi, zastarelimi stroji. Hitri ukrepi ljudske oblasti in požrtvovalna prizadevnost delavstva, kateremu so se ponovno priključili borci-povratniki, bivši delavci in mladina, so rodili sadove. Tovarna je polno obratovala že v začetku leta 1946 in tako prispevala k obnovi porušene domovine.

Najvažnejši mejnik v razvoju tovarne nedvomno predstavlja 26. avgust 1950, ko je delavec-proizvajalec zavestno posegel v upravljanje in razvojne procese. Člani delavskega sveta in upravnega odbora, ki jih podpira Zveza komunistov in Sindikalna organizacija s pravilno presojo in ukrepi, vodijo tovarno k vse večjim uspehom v proizvodnji in realizaciji. Doseženi rezultati so zavidljivi, saj se je proizvodnja v času delavskega upravljanja več kot podvojila kljub zastarelosti in iztrošenosti strojev ter le 20 % povečanju delovne sile.

Značilnost vsake starejše tovarne je v tem, da je izgradnja in povečevanje kapacitet potekala vzporedno s finančno močjo in interesom takratnega lastnika. Izgradnja se ni vršila po vnaprej izdelanem programu; posledica tega je neusklajenost posameznih proizvodnih zmogljivosti, težki pogoji notranjega transporta itd. Vse večja konkurenca na notranjem in predvsem inozemskem tržišču zahteva dvig proizvodnosti dela in skrbno izkoriščanje surovin. Vse to je pogoj za znižanje proizvodnih stroškov; poleg cene pa morajo biti izdelki tudi kvalitetno konkurenčni. Z navedeno problematiko so se organi samoupravljanja temeljito ukvarjali ter v okviru možnosti in razpoložljivih sredstev pravočasno ukrepali.

V prvih letih delavskega upravljanja je bilo zamenjano nekaj iztrošenih strojev in izvršena manjša popravila oziroma predelave zgradb. Načrtnega dela rekonstrukcije tovarne in obnove strojnega parka so se lotili v letu 1957. Od takrat smo nabavili preko 40 sodob-

nih, novih strojev, ki so nadomestili že iztrošene in zastarele, oziroma so povečali zmogljivost in proizvodnost dela. Med važne pridobitve štejemo tudi nov parni kotel z najmodernejšo vpihovavno napravo lesnih odpadkov v kurišče. Na novo uvedena kompresorska postaja dovaja stisnjen zrak v vse oddelke tovarne, brez katerega si danes ne moremo zamišljati sodobne proizvodnje. Pogoste nesreče na strojih smo z uvajanjem varnostnih in s preureditvijo odsesovalnih naprav za drobne odpadke in prah izdatno zmanjšali.

Stroški transporta za prevoz in skladiščenje žaganega lesa ter hlodovine so predstavljali važno postavko v proizvodnih stroških in zahtevali veliko število delovne sile. Z nabavo avto-dvigala in motorne lokomotive se je olajšal tudi fizični napor delavcev. Po temeljitim proučevanju se je preuredilo skladišče žaganega lesa. Novi traktor viličar bo s svojim delom nadomestil 16 delavcev. Prihranjeni izdatki za delovno silo bodo v 4 letih povrnili stroške celotne investicije. Tak način transporta je naša tovarna uvedla prva v naši državi. Prepričani smo, da bo precej kolektivov posnemalo naše izkušnje.

Stalno večanje proizvodnje je zahtevalo vsklajevanje posameznih kapacitet oziroma odpravo ozkih grl. Zato je prvi perspektivni plan rekonstrukcije določal izgradnjo novih umetnih sušilnic za les, obrata za grobi razrez, povečanje obrata za furnir in vezane plošče ter izgradnjo skladišč za gotove izdelke. Del teh rekonstrukcij je že opravljen oziroma je v gradnji ali bo končan v prihodnjih letih.

V izdelavi je program za nadaljnjo razširitev tovarne in povečanje kapacitet za 100 %. Predvideva se realizacija novih investicij do leta 1965. Delovna sila se bo povečala le za 20 %.

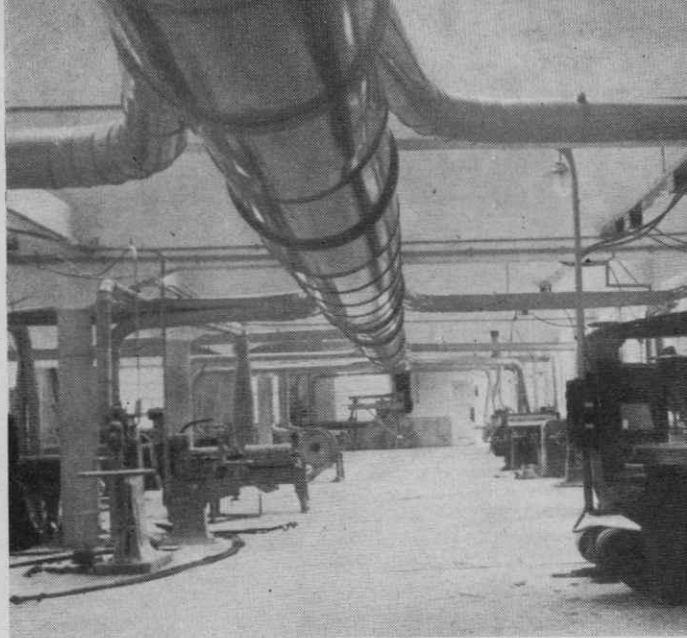
V vse investicije v zadnjih 10 letih je podjetje vložilo 318.000.000 din, pretežno iz lastnih skladov.

Skoraj za 100 % povečana, instalirana električna energija ter poraba za enega zaposlenega dokazuje, da mišice in znoj v znatni meri nadomeščajo stroji in pogonska energija.

Rezultati prizadevanja celotnega kolektiva in vloženi investicij so najbolje razvidni iz doseženega skupnega dohodka podjetja. Medtem ko je bil v letu 1950 skupni dohodek 134.000.000 din, je ta znašal v letu 1959 že 1365 milijonov din. Za letošnje leto pa pričakujemo skupni dohodek v višini 1700.000.000 din. Tudi osebni dohodki delavcev so se bistveno povečali od leta 1950, ko je znašal povprečni neto osebni dohodek 2.850 din, se je ta povečal do leta 1959 na 18.186 din.

Količinska proizvodnja kaže v zadnjih desetih letih velik porast. Tako je bilo v letu 1950 izdelanih 221.606 stolov, lani pa že 564.870 mizarskih in upognjenih stolov. Kuhinjskih in drugih miz v letu 1950 le 145 komadov, lani pa že 29.012 komadov, kino-foteljev v letu 1950 komadov 4.600, lani že 12.500 komadov itd. Že teh nekaj pokazateljev nazorno prikazuje ogromno povečanje proizvodnje, ki se je povečala za 2,5-krat, medtem pa se je povečala delovna sila le za 20 %.

V inozemstvo prodajamo cca 70 % naših gotovih izdelkov preko lastnega izvoznega oddelka. Podjetje je registrirano kot direktni izvoznik od leta 1954 in se ima doseženim uspehom v znatni meri zahvaliti prav temu dejstvu. Neposreden kontakt s kupci v inozemstvu omogoča doseganje boljših cen in drugih pogojev, poleg tega pa še znatne prihranke na provizijah izvoznikom-posredovalcem. V zadnjem de-

Strojni oddelek stolarne po izvršeni rekonstrukciji

setletju smo izvozili za 1400.000.000 deviznih dinarjev ali 4.500.000 dolarjev naših izdelkov. Na vseh kontinentih so poznani naši izdelki, saj jih izvažamo v 24 držav. Največ blaga je šlo v Anglijo (cca 50 %), v USA (cca 25 %), v Zahodno Nemčijo (cca 12 %) in druge države.

Pogoji za prodajo na inozemskih tržiščih so vedno zahtevnejši tako v pogledu kvalitete, dobavnih terminov, česte menjave modelov, kakor tudi v pogledu naročil manjših serij. Prav ti razlogi so že pred leti narekovali ustanovitev lastnega razvojnega oddelka, ki skrbi za projektiranje novih modelov in oblik naših izdelkov. Uspehi tega oddelka so vidni na vsakem koraku. Naša tovarna je poleg kvalitetne dosegla tudi oblikovno vodilno vlogo sedežnega pohištva v naši državi. Nagrajeni izdelki ob natečaju za sodobno jugoslovansko pohištvo na III. mednarodnem lesnem sejmu v Ljubljani, izdelani po načrtih lastnega razvojnega oddelka, so prinesli tovarni 18 zlatih, 9 srebrnih in 5 bronastih medalj.

Skrbi za delovnega človeka je delavsko upravljanje posvetilo prav tako mnogo razprav in ukrepov. Organizirani odih članov kolektiva je omogočen z nakupom doma oddiha v Piranu in pridobitvijo pastirske kože na Veliki planini. Stanovanjska problematika ni problem samo v našem kolektivu, temveč je to splošen problem. S skromnimi finančnimi sredstvi nam je uspelo zgraditi v času delavskega upravljanja 42 stanovanj. V gradnji je stanovanjski blok za 18 stanovanj, po programu predvidevamo že v prihodnjem letu gradnjo še 2 enakih blokov. Obrat družbene prehrane posluje na lastni ekonomski osnovi. Dnevno izda preko 300 obrokov enolončnic, 120 kosil in 40 do 50 večerij. Razvoj kulturno-prosvetnega življenja je oviralo pomanjkanje primernih prostorov. Delovni kolektiv je eno leto prostovoljno delal v tovarni tedensko po dve uri več in ta zaslužek odstopil skladu za stroške gradnje kulturnega doma. Novo zgrajeni kulturni dom predstavlja žarišče kulture, prosvete in razvedrila na Duplici.

Pred celotnim kolektivom tovarne »STOL« stojijo še ogromne naloge, toda do sedaj doseženi uspehi so najboljši porok za nadaljnji uspešni razvoj.

Rudi Kremesec

Oddelek za izdelovanje embalaže iz plastičnih mas

Nekaj vrstic o podjetju »MODELIT« Kamnik

Ni dolgo tega, kar o tem podjetju ni bilo skoraj nič znanega. Saj so ljudje le malo vedeli o njegovem obstoju, še manj pa o njegovi dejavnosti. Tudi danes še ni znano v poslovnem svetu tako, kot bi bilo treba glede na asortiman proizvodnje. V letu 1958 je podjetje razširilo svojo dejavnost tako, da naziv »Tovarna gumbov« ni več ustrezal poslovni dejavnosti. Danes ima namreč to podjetje štiri proizvodne obrate:

1. OBRAT GUMBOV — gumbje različnih oblik in velikosti, v pestrih barvah iz domačih in uvoženih surovin za vse vrste perila, navadne in še posebno modne konfekcije. Proizvodnjo gumbov iz školjk je podjetje opustilo skoraj v celoti, ker je školjka kot surovina predraga, poleg tega pa so jo v zadnjem času izpodrinile druge surovine, kot so akrilne plošče, imitacija »perle« in druge surovine, ki so cenejše in dajejo modni konfekciji mnogo lepše in pestrejšje gumbje, kakršne si danes potrošniki želijo.

2. OBRAT GALANTERIJE — pohištveno okovje v različnih barvah in oblikah za sobno in kuhinjsko pohištvo, pisarniški pribor iz plastičnih mas (črnilniki, pepelniki, peresniki, noži za rezanje papirja itd.), razne šnale, pletilne igle, kljuke za dežnike, stojala za slike itd. Galanterija se izdeluje iz plastičnih mas v pestrih barvah, kombinirano s kovinskimi deli.

3. OBRAT KOŽNIH IZDELKOV — senčnike in podbradnike za kape pri uniformah, izdelane iz usnja, stisnjene lepenke ali celuloide, razne vložke za ovratnike pri srajcah, vložke za steznike za kopalke, v standardnih dimenzijah ali po želji kupcev.

4. OBRAT PLASTICNE EMBALAŽE — škatle iz plastičnih mas za razno konfekcijo (srajce, nogavice, robce itd.), ki so z uspehom zamenjale dosedanje kartonsko embalažo. Poleg tega še razne škatle kot embalaža za izdelke kemične industrije. V prihodnjem letu pa bo pričel proizvajati embalažo tudi za prehransko industrijo (škatle za marmelado, desertni sir, gorčico itd.).

Z razširitvijo proizvodne dejavnosti je podjetje tudi zelo povečalo svoj bruto produkt in dohodek. Če vzamemo bruto produkt iz leta 1956 kot indeks 100, izkazuje podjetje povečanje v naslednjih letih takole:

Bruto produkt:	1956	1957	1958	1959
Indeks:	100	168	224	390

Plan za leto 1960 pa predvideva povečanje bruto produkta v primeri z letom 1956 na 590.

Da je bila proizvodnja rentabilna, nam po drugi strani dokazuje čisti dohodek:

Cisti dohodek:	1956	1957	1958	1959
Indeks:	100	159	189	385

Delovna sila pa se je povečala mnogo manj kot bruto produkt in čisti dohodek, in sicer:

Delovna sila:	1956	1957	1958	1959
Indeks:	100	106	134	157

Za leto 1960 je predvideno povečanje na 175 %, kar je mnogo manj, kot bo povečanje bruto produkta. Iz tega sledi, da se zaradi uvedenega nagrajevanja po učinku storilnosti tudi temu primerno dviga.

Posebno pozornost zasluži oddelek za embalažo iz plastičnih mas, ki kljub temu, da je še v razvojnem stanju, že daje svoje proizvode. Postrojenje tega oddelka je bilo namreč v pretežnem delu izdelano v lastni režiji, kar je močno pocenilo investicijske stroške, ker bi sicer moralo podjetje vse naprave in stroje uvoziti. Poleg deviznih stroškov pa bi bili tudi stroški proizvodnje višji. Proizvodne zmogljivosti tega oddelka so zelo visoke, saj proizvaja lahko razen embalaže za industrijske artikle tudi artikle za široko potrošnjo, kolikor bodo stroji in naprave dopolnjeni še z nekaterimi drugimi stroji.

Vsi drugi obrati pa imajo svoj strojni park že tako močno izrabljen, da je podjetje postavljeno pred nujno rekonstrukcijo, če hoče še biti konkurenčno sposobno za tekmo z ostalimi proizvajalci. To velja še posebno za proizvodnjo gumbov.

Elaborat za predvideno rekonstrukcijo je podjetje že pripravilo in dobilo tudi odobritev od oblastnih organov, ker so ti pokazali polno razumevanje za napredek našega podjetja, ki ima zelo dobre perspektive za svoj nadaljnji razvoj.

Podjetje je 25. septembra 1960 praznovalo 10. obletnico delavskega samoupravljanja in je imelo tudi v ta namen proslavo. Rezultati, ki so bili doseženi v zadnjih 10 letih, so plod prizadevanja organov delavskega samoupravljanja, ki so vseskozi budno spremljali razvoj podjetja in sprejemali ustrezne sklepe pri osvajanju novih artiklov in celotne proizvodnje.

»UTOK« TOVARNA USNJA, KAMNIK

Med najbolj produktivne tovarne usnja sodi brezdvomno tudi podjetje »UTOK« v Kamniku. Tovarna usnja pod Kamniškimi planinami ima svojo zgodovino in tradicijo. Če pogledamo njene zgradbe, opazimo skladnost zunanosti in skladnost organiziranega dela, ki slovi daleč na okoli. Ako pa napravimo sprehod v njeni notranjosti, pa nam ugaja skrbna notranja ureditev prostorov. V teh se vrsti vrsta zadovoljnih delavcev, ki hitijo od stroja do stroja in pridno vihtijo svoje žuljave roke za doseg čim večjih uspehov. Na obrazu se jim pozna samozavest, da je tovarna njihova in da delajo za skupnost, za dvig ravni ostalih sodržavljanov.

Prav zato jim ni žal nobenih izdatkov za povečanje svojega podjetja. Tovarna je deloma v rekonstrukciji. Tako je v lužarni, kjer proizvajajo kože, iz katerih izdelujejo vsakovrstne galanterijske izdelke. Tudi nekaj novosti so uvedli v podjetju, ki pospešujejo proizvodnjo. Predvsem je to velika Paesting naprava, s katero časovno hitreje, torej manj zamudno sušijo obdelovalne kože. Izdatki so bili sicer veliki, toda dobro so naloženi. Z modernizacijo skuša podjetje olajšati napor delavcev oziroma namestiti manjše število zaposlenih pri enakem uspehu in z zmanjšanjem napora in truda. Tako n. pr. obdela odmaščevalni stroj do 350 kož v delovni uri. Stroj gospodari v lužnici, kjer je

zaposlenih hkrati 60 mož. Vsaka koža se obdela v 13 različnih postopkih, predno je pripravljena.

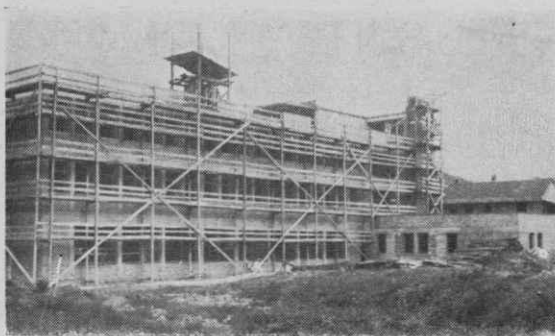
V zvezi z doslednim, organiziranim in pridnim delom more podjetje nuditi svojim uslužbencem razne poboljške in razvedrila. Za vsakodnevno okrepčilo so dnevno pripravljene enolončnice oziroma mleko. Poleg tega imajo člani kolektiva na jadranski obali pripravljeno weekend hišico, kjer preživljajo letni odmor. Za ljubitelje planin pa bodo zgradili nekaj gorskih hišic v iste namene na bližnji Veliki planini.

Če pogledamo proizvode naše tovarne, ki jih izdeluje in dobavlja za domači in inozemski trg, nam ugaja svinjsko usnje v bogati izbiri in prvovrstni kvaliteti. Poleg tega nam nudi tovarna galanterijsko, knjigoveško in rokavičarsko usnje v raznih modnih anilinskih barvah. V veliki izbiri je na razpolago ohrom svinjsko usnje, ki služi tapetništvu, čevlarski industriji, kakor tudi vsakovrstni tehnični uporabi. Dalje more najti še tako zbirčno oko razne podloge in cepljence ter ostale usnjarske izdelke.

»UTOK«, tovarna usnja v Kamniku, vas vabi k naročanju svojih neprekosljivih proizvodov. Zadostuje, da nas pokličete na telefonu 63-14, 63-19 ali 63-20 in nam sporočite svoje želje. Zadovoljni boste!

Nova lužilnica

»Tehnograd« gradi

Prvega aprila 1959 je rojstni dan splošnega gradbenega podjetja »Tehnograd«.

Tega dne je združilo pare delovnih rok nekdanjih gradbenih podjetij »Objekt« in »Stavbenik«. Potem se je v občini Ljubljana-Vič vedno bolj pogosto slišalo ime »Tehnograd«, za podjetje, ki je odlej jelo reševati najtežavnejše naloge. Kolektiv je pljunil v roke, zavihal rokave in dosegel odlične rezultate v povečanju proizvodnje, pa tudi pri ustvarjanju sredstev za sklade in plače.

Zidal je hiše, da so rasle kot gobe po dežju na vseh koncih našega mesta in naše dežele. S tablam »Tehnograd«, ki so označevale podjetje, kateremu zidovi tako brž rastejo izpod rok, je kmalu večina državljanov zvedela, da podjetje

Prizadevni delovni kolektiv gradbenega podjetja »Tehnograd« v Ljubljani

z veliko spretnostjo in prizadevnostjo v najkrajšem času izvršuje svoje načrte in izpolnjuje želje številnih naročnikov.

Kolektiv je z delovnimi samoupravnimi organi ob vsestranskem sodelovanju in pomočjo ObLO Ljubljana-Vič premagal vse ovire, pridobil podjetju nova številna osnovna sredstva, sezidal nova delavska stanovanja in obsežne stranske obrate. Pri tem širokem razmahu je podjetje obudilo zaupanje in se lotilo velikih nalog. Med njimi je bila najpomembnejša stanovanjska izgradnja. Postopoma je podjetje prešlo k industrijskim načinom gradnje.

Pred letom dni smo zapisali o tem hitro se razvijajočem delovnem kolektivu, da ne namerava ostati pri doseženih rezultatih, temveč ima že obširen program, ki ga bo predvidoma uresničeval do leta 1965. Zares se zdaj delovni kolektiv še pohvali s samskim domom, z lastno avtomehanično delavnico in s projektivnim birojem.

Velike napore je delovni kolektiv splošnogradbenega podjetja »Tehnograd« vložil tudi v združno gradnjo.

Ko se zdaj ozirajo delavci na prehojeno pot, ki so jo prehodili pod novim naslovom komaj poldrugo leto, in se spominjajo zapašne prejšnjih gospodarjev, ki je bila majhna in nezadostna, ko se spominjajo na primitivna sredstva, na nehijska in nezadostna delavska stanovanja, s ponosom ugotavljajo, da je to že daljna preteklost, iz katere se je razvil kolektiv, ki se iz dneva v dan trudi in prizadeva, da na prostorih, ki so obdani z deskami in so polni gradbenega materiala, izkopanih temeljev, mešalcev betona in so polni delovnih rok, bije boj, da bodo čimprej pozidani, čim lepše pozidani, da bo na vrhu streh čimprej zableščala smrečica s pisanimi trakovi.

Razvoj od skromne obrti do velike tovarne ŠUMI

Skoraj bo poteklo 86 let, kar je bil ustanovljen v Ljubljani v Gradišču majhen obrat »ŠUMI«, katerega neposredna naslednica je danes

TOVARNA BONBONOV, ČOKOLADE
IN PECIVA »ŠUMI« V LJUBLJANI

Začetno podjetje s priključeno mu »BONBONIERO« je prodajalo svoje in tuje izdelke, kajti lastna proizvodnja je bila neznatna in omejena na majhno izbiro. Njegovi izdelki so bili večidel ročno delo ali samo tedanje trgovsko blago, n. pr. navadni sladkorčki, kakovosten fondat, sejmarska drobnarija. Oprema podjetja se je sicer polagoma izboljševala, čeprav je ostala še kar preprosta, kajti skrb se je sukala samo bolj okoli izdelave reči, za katere niso bile potrebne dragocene naprave, ampak le poceni in večje roke.

Čeprav je podjetje dobro uspevalo, vendar ni bilo pri vsem tem nobenega sledu o strokovni industrializaciji. Sele po prvi svetovni vojni se je spremenilo podjetje »ŠUMI« v industrijo, ko je razširilo svoje delavnice, uvedlo parni strojni pogon, si omislilo nekaj časa primernejših strojev, da je tako obsežnejše povečalo ne le proizvodnjo, ampak tudi izbiro blaga. Z modernizacijo obrata je bil dosežen sicer znaten napredek, toda proizvodni učinek se skoraj ni spremenil. Teženje za izdelavo trdnih bonbonov je obstajalo še slej ko prej; izboljšala se je tudi proizvodnja laboratorijskih izdelkov, medtem ko se podjetje ni lotilo industrijske izdelave desertnih bonbonov in peciva. Kakovostno izvrstno pecivo se je sicer izdelovalo, toda še po slaščičarsko, ročno. Zato njegova količina ni zadostovala niti za lastno prodajno. Ker podjetje ni premoglo ustreznih naprav za izdelavo čokolade, mehkih karamel in podobnega, je začelo v konkurenci z novejšimi

podjetji hirati. Bivši lastniki podjetja pred drugo svetovno vojno niso poskrbeli za nove investicije. Ceravno pa je omogočala med okupacijo firmi »ŠUMI« ugodna priložnost precej dobička, ga je uporabljala za investicije, ki so ji prinašali nov in še večji dobiček, in sicer v čim krajšem času. V načrtu so lastniki sicer predvidevali zidavo nove tovarne s primerno opremo, žal pa je vse to ostalo le na papirju. Vpliv vojnih razmer je zapustil glede surovin posledice še po osvoboditvi, saj so bili zlasti sladkor, sirup in moka prvenstveno namenjeni prehrani prebivalstva. Toda tovarniški delovni kolektiv je navzlic raznoterim tehničnim pomanjkljivostim proizvodnjo podvojil. Prizadevnost delavstva pa se je povsem pokazala ob prehodu na sproščeni sestav gospodarjenja oziroma ko je prevzel dne 27. septembra 1950 upravno poslovanje 1. delavski svet, ki ga je sestavljal celotni kolektiv podjetja, saj je bilo v podjetju tedaj le 27 delavcev. Delavski sveti v podjetju »ŠUMI« so v desetih letih svojega dela veliko pripomogli k naglemu napredovanju proizvodnje. Tovarna »ŠUMI« prejema danes vedno več naročil, a tudi zahteve tržišča po čim boljših izdelkih so čedalje večje. Le žal, da so začeli pretesni prostori že občutno zavirati podjetju njegov razvoj. Mar ni to skupna škoda, če mora kolektiv često odklanjati naročila iz tujine, ker mu doslej še ni uspelo razširiti sila potrebnih tovarniških ubikacij? Velik in pomemben je prispevek tovarne »ŠUMI« za razvoj naše živilske industrije in našega splošnega gospodarstva. Zatorej bo gotovo v korist naši skupnosti, če se bo tovarni posrečila preselitev v primerno zgradbo, ali zgraditev nove, v kateri bo lahko svojo dejavnost neovirano opravljala ter tako prispevala svoj delež k povečanju družbenega standarda.

Soilanit

K A M N I K

vam nudi svoje
kvalitetno znane izdelke
kakor frotir, kravate,
zavese, prte itd.

GRUDA

EXPORT - IMPORT

Ljubljana, Titova 19/VII

izvaža in uvaža: klavno in plemensko živino vseh vrst in pasem (govedo, konje, prašiče, drobnj. o. itd.)

živalske proizvode (meso in mesne izdelke, konserve, sir itd.), živinsko krmo (seno, slamo, žitne odpadke, želod, divji kostanj itd.)

Vse lesene objekte in opremo
vam ekonomično in trdno zgradi
LESNO KONSTRUKCIJSKO PODJETJE

Tesar

LJUBLJANA, PARMOVA 53

Tel. 32-516, 30-379

L
v svojih tesarskih in mizarskih obratih z
garantirano zdravim in suhim lesom. Izdelujemo „weekend“ hišice za letovanje

Elektrarna

1918 - 1960

Avtoservis

(prej Karoserijska delavnica)

VIR - DOMŽALE

Telefon 3-97

Izdeluje nove karoserije, generalno obnavlja in po naročilu izdeluje vsa karoserijska, ličarska, tapetniška in dekoraterska dela

Vsa dela opravlja kvalitetno v kratkem roku in po konkurenčnih cenah

Cenjenim strankam
se vljudno priporočamo za naročila

STROKOVNI NASVETI

Kot največje avtoremontno podjetje v LKS se s svojimi uslugami priporoča za vsakovrstna popravila kamionov in avtobusov, za rekonstrukcije, preizkušanje in popravila karboratorskih naprav za bencinske in Dieslove motorje, za vsakovrstna okroglinška in ploškovna brušenja motornih gredi, glav itd., za izdelovanje najrazličnejših nadomestnih delov posameznó in serijsko. — Servisna služba vozil znamk TAM in FAP

IZVEDENSKA MNENJA

AVTOOBNOVA

Ljubljana, Bežigrad 11

Telefon 23-352

Cementar

L J U B L J A N A

Vodovodna c. 3 a

Telefon 30-735

podjetje za izdelovanje umetnega kamna
in betonskih izdelkov ter proizvodnjo peska

Podjetje

Mleko

KAMNIK, KRANJSKA C. 3

Telefon 63-31

vam nudi sveže pasterizirano mleko
in kvalitetne mlečne izdelke

Mleko je priznано kot kvalitetno
zaradi sladke gorske paše

Kupujte naše izdelke v naših poslovalnicah

Prepričajte se o kvaliteti

*Vaše zadovoljstvo bo večje,
če boste za parket uporabljali*

Ideal lak

proizvod

ZDRUŽENE KEMIČNE INDUSTRIJE

D o m ž a l e

Ljubljanske opekarne

Ljubljana, Bokališka cesta 18

proizvajajo v svojih obratih:

VIČ tel. 22-833

Opeka tel. 22-842

BRDO tel. 20-886

Draga tel. 33-214

vse vrste zidne, stenske, stropne in strešne opeke

Izolirka

Ljubljana - Moste

TELEFON 33-557, 30-852

Izdelujemo in nudimo
potrošnikom
po konkurenčnih cenah:

bitumensko strešno lepenko vseh števil,
bitumensko juto, bitumenske premazne mase,
bitumenske izolacijske mase, bitumenske mase
za zalivanje lesenih in granitnih kock,
bitumenske mase za tramvajske proge, kabel mase,
bitumenske emulzije za gradnjo cest
in gradbeništvo, bitumenski mulj (šlema),
ibitol, ibitol lak (inertoli), pasto za salonit,
emulzijsko pasto, ibitol pasto, Bergmanove
cevi vseh profilov, Bergmanove pipe,
izolacijsko žlindrino volno, blazine in vrvi,
styropor plošče, stramit plošče

Prepričajte se o odlični
kvaliteti izdelkov

KEMIJA-IMPEX

EXPORT - IMPORT

Ljubljana, Titova 25

POB 418-VIII

Telegram: Kemijaimpeks Ljubljana

Telefon: 39-161, 33-362, 31-313

Telex: 03-177 Kemimpex Ljb

Izvažamo in uvažamo:

kemikalije, anilinska barvila, usnjarska
in tekstilna pomožna sredstva, celulozo,
papir in karton, steklo, porcelan
in keramiko, tehnične masčobe, kavčuk,
plastične mase in izdelke, eterična
olja itd.

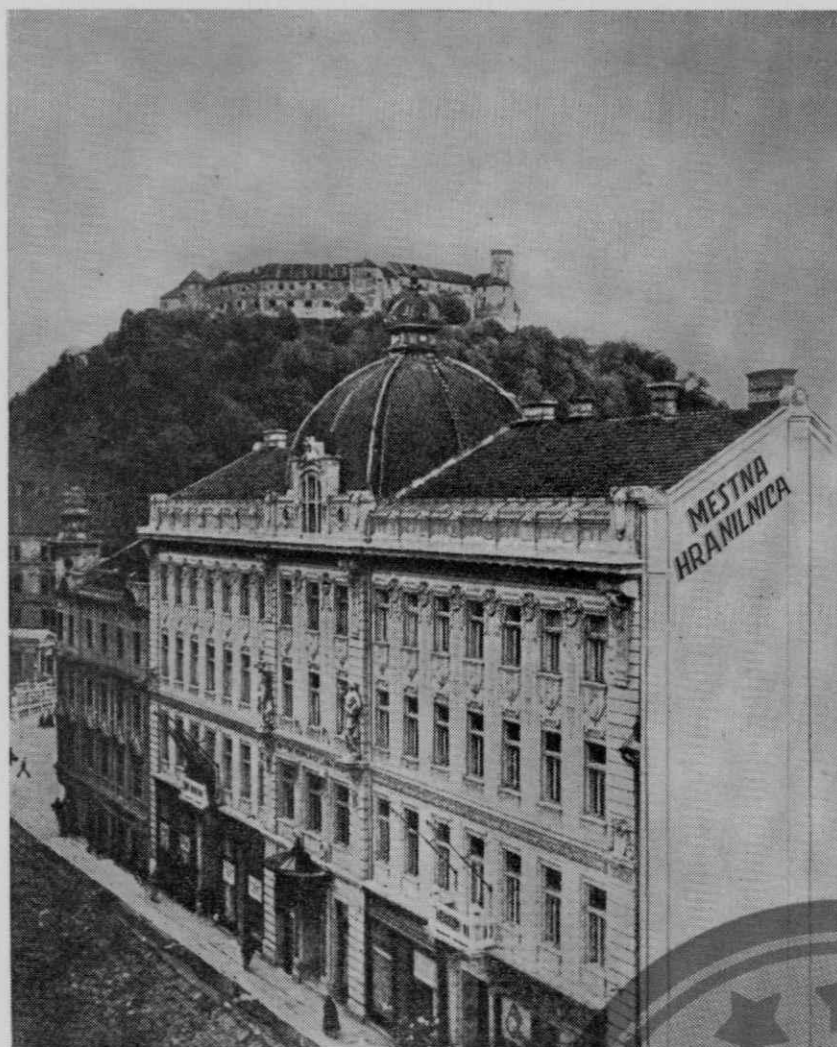
Predstavnistva za FLRJ:

BEOGRAD, Ivan Begova 3

ZAGREB, Pod zidom 3

RIJEKA, D. Obradovića 1

**MESTNA
HRANILNICA
LJUBLJANSKA**